

3451403
Ж.13

Жамбыл ЖАБАЕВ

1

Шығармалары

Жамбыл ЖАБАЕВ

ШЫҒАРМАЛАРЫ

Бірінші том

0 7 6 2 7 5

ОРТАЛЫҚТАНДЫРЫЛҒАН
КІТАПХАНАЛЫҚ ЖҮЙЕ

АУҒАНЫМ

Баспа үйі

Алматы

2016

ӘОЖ 8 21.512.122-1
КБЖ 84 (5 Қаз)-5
Ж 13

*Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігі
«Мәдениет және өнер саласындағы бәсекелестікті жоғарылату,
қазақстандық мәдени мұраны сақтау, зерделеу мен насихаттау және
мұрағат ісінің іске асырылу тиімділігін арттыру» бағдарламасы
«Әдебиеттің әлеуметтік маңызды түрлерін басып шығару»
кіші бағдарламасы бойынша жарық көрді*

Редакция алқасы:

***С.Пірәлиев, С.Қирабаев, Б.Ыбырайым, Б.Сманов,
Б.Әбдіғазизұлы, Р.Әбдіғұлов***

Жалпы редакциясын басқарған:
филология ғылымдарының докторы, профессор ***Б. Ыбырайым***
Жауапты шығарушы: ***Р. Әбдіғұлов***
Томды құрастырып, түсініктемелерін жазған: ***Р. Әбдіғұлов***

Ж 13 ЖАБАЕВ Жамбыл
ШЫҒАРМАЛАРЫ: 4 томдық/Жамбыл Жабаев. 1917 жылға
дейінгі өлеңдері мен айтыстары. Алматы, «Айғаным»
баспа үйі. – 2016.

ISBN 978-601-03-0414-7

Т.1: Өлеңдер мен айтыстар. – 2016. – 286 б.

ISBN 978-601-03-0413-0

ӘОЖ 8 21.512.122-1
КБЖ 84 (5 Қаз)-5

ISBN 978-601-03-0414-7
ISBN 978-601-03-0413-0

© Жамбылтану және халық ақындары ҒЗИ, 2014
© «Айғаным» баспа үйі, 2016

ҚҰРАСТЫРУШЫДАН

Жамбыл Жабаевтың төрт томдық толық шығармалар жинағына жыр алыбының бұрынғы басылымдарында жарық көрген туындылары түгел енгізілді. Сонымен қатар бұрын жарияланбаған, Қазақстан Республикасының Мемлекеттік архивінен, ҚР ҒА Орталық ғылыми кітапханасынан, Президенттік архивтен, Жамбыл Жабаевтың мемориалдық мұражайының қолжазба қорынан, Қырғыз ҒА Әдебиет институтының қолжазба қорынан, т.б. табылған ақын шығармалары алғаш рет осы басылымға беріліп отыр. Жамбылдың бұған дейінгі жинақтарына кірмеген, мерзімді баспасөз бетінде шыққан материалдар да алғаш берілді. Сапарғали Бегалин, Ғали Орманов, Есмағамбет Ысмайылов, Гайыр Жароков, Әбділдә Тәжібаев, т.б. Жамбылдың шығармаларын жазып алуға қатысқан, естеліктер жазған әдебиетшілердің, ғалымдардың мұрасынан табылған шығармалар да осы басылым үшін әзірленді.

Жамбылдың Құлмамбетпен айтысын 1931 жылы Сәкен Сейфуллин «Қазақтың ескі әдебиет нұсқалары» жинағына кіргізді. Ақынның алғашқы кітабы 1937 жылы «Жамбылдың өлеңдері» деген атпен «Қазақстан көркем әдебиет» баспасынан шықты.

Жамбыл шығармаларының басылымдары туралы айтқанда, ең алдымен 1940 және 1946 жылдары шыққан жинақтарына тоқталу керек. Латын әліппесімен 1940 жылы ССРСҒА Қазақстан филиалының Жамбыл атындағы Әдебиет және халық творчествосы секторы шығарған жинақты дайындауға Жамбыл шығармаларын жазып алуға тікелей қатысқан Т. Жароков, Ғ. Орманов, Қ. Сағындықов, Ғ. Ысмайылов, Ә.Тәжібаев атсалысты. Сол кез үшін жоғары деңгейде жазылған алғысөз бен түсініктерді ақын шығармашылығының, халық ауыз әдебиетінің білгірі Ғ. Ысмайылов дайындады. Бұл жинаққа кезінде «1-том» деген ашықтама берілгеніне қарағанда, екі том етіп шығару жоспарланған болу керек.

Жыр алыбының 100 жылдық мерейтойына орай шыққан

бір томдық толық басылымы академиялық жинақ шығару талаптарымен дайындалған. Ғ.Орманов, Б.Жақыпбаев, М.Хакімжанова, Е.Ысмайылов, Қ.Тұрғанбаевтар әлі күнге дейін басылымдық деңгейі өте жоғары жинақ шығарған. Жалпы редакциясын Ә.Тәжібаев басқарған, кіріспесін С.Мұқанов жазған. Осы жинақтардың негізінде 1955 жылы үш томдық, 1957 жылы бір томдық жинақ шықты. Жамбыл Жабаев шығармаларының бұған дейінгі ең көлемді басылымы – 1982 жылы шыққан екі томдығы. Жинаққа кірген шығармаларға толық академиялық жинақтар талаптарымен түсініктемелер берілген (түсініктемелерді Сұлтанғали Садырбаев, Көбей Сейдахановтар жазған). Жалпы көлемі – 45 б.т. 1996 жылы ақынның 150 жылдық мерейтойына қарсы 2 томдық таңдамалы шығармалар жинағы жарық көрді. Көлемі 37 б.т. жинақты дайындауға М.Қараев, Ж.Тілепов, Н.Айтов қатысты, жалпы редакциясын С.Садырбаев басқарды. Жамбыл Жабаевтың төрт томдық толық жинағына аталған басылымдарға кірген шығармалар түгел алынды. Мәтіндерді дайындауға, түсініктемелер жазуға 1946 және 1982 жылғы жинақтар негізге алынды.

Жаңа басылымда Жамбыл шығармаларының түрлі нұсқалары да берілді. Олардың қатарында Жамбылдың Құлмамбетпен айтысының үш нұсқасы, Сарбаспен айтысының екі нұсқасы, «Өтеген батыр» жырының ҚР Мемлекеттік архивінен табылған үшінші нұсқасы, қырғыздар арасында Жамбылдың айтуымен таралған «Қыз Жібек» жырының қырғыз тіліндегісі және осы нұсқаның қазақша аудармасы берілді. Жамбылдың қырғыз ақындары – Балықпен және Молда Бағышпен қағысқан шағын екі айтысы да қырғызшадан аударылды. Сонымен қатар жыр алыбының қара сөзбен айтылған бірқатар шығармалары да жаңа басылымға кіріп отыр. Жинақтағы құнды дүниелердің бірі – Жамбыл жырлаған «Саурық батыр» жыры...

Бұл басылымда да Жамбыл мұрасы толық қамтылды деп айту қиын. Әлі де жаңа шығармалары табылып жатуы мүмкін. Бұл жинақ біраз жылдан бері саябырлап қалған жамбылтану саласын алға жылжытуға септігі тиізі анық.

АДАЛДЫҚ ПЕН АДАМГЕРШІЛІКТІҢ, ӘДІЛЕТТІЛІК ПЕН ІЗГІЛІКТІҢ АЛЫП ЖЫРШЫСЫ

*(Жамбылдың 150 жылдығына арналған
салтанатты жиында жасалған баяндама)*

Бүгін біз өз дәуірінің ұлы жыршысы, қазақ халқының біртуар перзенті Жамбыл Жабаевтың дүниеге келгеніне 150 жыл толу мерекесіне жиналып отырмыз.

Жәкөң сынды алыпты терең ұғыну үшін өткен жылы ғана 150 жылдығы тойланып өткен халқымыздың кемеңгер ойшылы Абай дәуіріне тағы да көз салып, тіпті одан арғы ымындарды да зерделеу қажет. Өйткені, Абай жаңа қалып пен соны пішіп, жаңа мазмұн мен ізденімпаз, өршіл рухы арқылы қазақ жазба әдебиетінің негізін қаласа, Жамбыл Жабабұлы сан ғасырлық ақпа-төкпе суырыпсалма ақындық өнердің, жыраулық дәстүрдің көшін ілгері апарып, осы заманға жеткізген және небір тарихи ұлы өзгерістерді сол үркістен алшақ кетпей-ақ жырлай білген заңғар құбылыс екені мәнім. Олай болса, Жамбыл туралы айтылар сөздің мәңгі рухани өміріміздің, саяси-әлеуметтік тарихымыздың ең бір көкейкесті арналарымен ұласып жатуы заңды.

Жамбыл ғұмыр кешкен аттай бір ғасырлық уақыт қазақ халқының тарихындағы ең күрделі кезеңдердің бірі еді. Мандаған жылдарға созылған көшпелі өмір салтының ішкі құрылымы дәл осы кезеңде ыдырай бастады. Ұлы жыраудың көшпелі заманында ғасырлар бойы үстемдік еткен жүйелер алмасты, екі бірдей дүниежүзілік сұрапыл соғыстар өтті, ел өмірінде елмен әлеуметтік түбірлі өзгерістер болды.

Ал түбірлі өзгерістерге алып келетін, тұтас жүйелер

алмасу кезеңінде ғұмыр кешкен ұрпақтың өмірі қашанда күрделі. Әсіресе, Жамбыл секілді ұлы тұлғалардың тағдыры айырықша шиеленіске толы болған. Соған қарамастан, Жамбыл өзінің болмыс-тағдырымен, дарын-тегеуірімен, біртуар табиғатымен, өз заманының айнымас айнасы бола білді. Ол өзінің өлмес өнерімен тұтас дәуірдің шыншыл шежіресін жасай білді, өміршең ойларымен сол дәуірді саралап берді. Сондықтан да, біз оны қазақ халқының ұлы тұлғаларының бірегейі ретінде ұлағат тұтамыз.

Тарихқа ден қойсақ, ел-халық тағдырындағы саяси-әлеуметтік ахуал мен мәдени-рухани өмірдің арасында ұдайы сәйкестік бола бермейтінін аңғаруға болады. Құлдық қоғамда байырғы гректердің классикалық мәдениеті қалыптасса, Еуропада әлденеше ғасырдың діни мистика шеңгелінен ренессанс жаңғыру заманы гүлдеп өсті. Наполеон өктемдігін бастан кешкен кезде Германияның классикалық философиясы мен өнері шарықтаса, крепостниктік Ресейде XIX ғасыр әдебиет пен өнердің «алтын ғасырына» айналды. Мұны кезінде Гегель «тарихтың тәлкегі» деп атаған.

Осынау «тарихтың тәлкегі» XIX ғасырда да Қазақ елін айналып өткен жоқ. Бірақ, бояуын жоғалтпастан өзінің мәдени-рухани келбетін сақтай білді. Қазақ даласы Шоқан, Ыбырай, Абай, Махамбет, Мұрат, Дулат, Шортанбай, Сүйінбай, Жамбыл, Біржан, Ақан, Мұхит, Құрманғазы, Тәттімбет, Қазанғап, Ықылас сияқты біртуар перзенттерін тудырды. Бұлар қазақ халқының тарихи тағдырында шын мәнінде ренессанстық роль атқарды.

Осы тұрғыдан келгенде, Еуропа ренессансының бастау бұлағында Дантенің тұрғаны сияқты, XIX ғасырда қазақ қоғамының мәдени-рухани дәуірлеу кезеңінің жуан ортасынан Жамбылдың қайталанбас тұлғасы асқақтай көрінеді. Меніңше, бұл – жай ғана әсіре теңеу емес, жан-жүрегімізбен сезіне алатын тарихи ақиқат. Біз бұндай тарихи ақиқатты неғұрлым терең таныған сайын соғұрлым тарихи тұлғаларымыздың болмыс-бітімі жан-жақты ашыла түседі. Ең бастысы, ұлт мәдениетінің тарихи жетілу, шындалу

жандарының диалектикасы айқындала түседі. Демек, оғи бүгін рухына тағзым етіп отырған Жамбыл кездейсоқ кұобылыс емес, халық тағдырымен тамырлас, тарихтың танағы дүниеге келтірген лайықты перзенттердің бірі деп нық сеніммен айта аламыз.

Өзекті жан болып жаратылған соң, кімнің де болсын оасына бұлт үйірілмей, найзағай ойнамай тұрмайды. Ондай жай Жамбылдың да басында болған. Әйтсе де, қабырғалы жұртының ары мен намысы үшін Жамбыл мықтымсынған небір бай, шонжарлардың үш ұйықтаса, түсіне кірмеген апаман тасыр дауға да, алыстан келер, іргеден шығар «жасағы жойқын жауға да» үнемі ту көтеріп, жырымен кылыш сермеп өткен. Оған елі куә, тарих куә. Небір жан беріп, жан алысқан айтыстар үстінде ол халқының сөзін сөйлеген өр мінезділігінен айнымаған. Тайсақтауды, жағыну дегенді білмеген. Бұл оның жалпы ақындық болмысының ғым биік, жалын мен оттан жаралғандай аса қызулығын, пірықша айбындылығын айғақтай түседі. Бұл тек, даңғайыр таланттардың ғана жаратылысына тән қасиеттер және оның бойындағы халық деген алыптың асқаралы мінезінің сәулесі. Әлсізге болысу, әлдіні әділеттілікке шақыру Жамбыл поэзиясының өмірлік қызығы, айнымас бағдаршамы болды. Елді титықтатқан, бірлігін ыдыратқан өсеркессі жоқ іске күйзелген ақын жыр семсерін сермеуден жалыққан жоқ...

Жамбыл өзінің әр өлеңінде халқын бірлікке, ынтымаққа шақырып отырған. Ұлы ақынның мына бір шумағына тағы да бір зер салайықшы:

*Ұрпағым, іздеп келген бақытты жас,
Кімде-кім бірлік бұзса, халыққа қас.
Бірліктің берік туы – тек ынтымақ,
Өсиетім: тек сол үшін құшағыңды аш!
Өсиетім: шындықты, адалды сүй!
Ардақтаған халықты, адамды сүй!
Елдің тіккен іргесін игілікке,*

*Тап бүгінгі бақытты заманды сүй,
Соған айт әдемі жыр, сүйкімді күй!*

Жамбылдың ақындық өнерінің биік шыңы, айтыс өнеріндегі іргелі табысы – Құлмамбетпен айтысы. Әрине, Жамбылдың сайысқа шыққан ақыны бір ғана Құлмамбет емес екені әмбеге аян. Бірақ, Құлмамбет өлең өлкесінде сол кездері бүкіл Жетісу, оңтүстік аймағында Сүйінбайдан өзгені мойындамайтын жыр дүлдүлдерінің бірегейі болатын. Жеңгендері көп, жеңіліп, опық жеген жері жоқ айтқыштардың санасында жүрген еді. Оның аса жүйрік өнер иесі екенін кезінде Жәкеңнің өзі де мойындаған.

Реті келген соң айта кету керек: атақты тарихи тұлғаларды Жамбыл тек айтыс үстінде, қарсыласының мысын басу үшін ғана дәріптеп, насихаттаумен шектелмеген. Жай ғана бас қосқан алқалы жиындарда ежелгі тарихтан, өзінің өмір сүрген дәуіріне дейінгі тұстың елеулі-елеулі жайларынан сыр қозғап, сол жайларды айтылар жырдың негізгі өзегіне айналдырып отырған. Мәселен, Өтеген мен Сұраншы батырлардың ерлігін жеке-жеке дастан етіп жариялаған.

– Адамдықты айт, ерлікті айт, батырлықты айт, ел бірлігін, сақтаған татулықты айт, – деген Жамбыл сөзі айтыста жеңіске жетудің тетігі ғана болған жоқ, бұл ақын дүниетанымының тұтас кредосы еді. Бұл сөз – уақыт өтіп, заман өзгерсе де мәнін жоймай, қайта асқақтап биіктей беретін жыр абызының сәулелі сөзі. Бізге жеткен өсиеті. Бұл өсиет сөз бүгін де маңызын жоғалтқан жоқ... Егемен еліміздің биік мұраттарының бірі болып отыр.

Уақыт сынынан өте білген қазақ халқының бай да күрделі тарихы бар. Қазір ол Қазақстанда тұратын барлық халықтарға біздің бірлігіміздің түп тамырын жақсырақ түсінуге көмектесіп, кез келген тарихи кінә, айыптауларға жол бермеуге тиіс. Өйткені, өткенге көз сала отырып, болашақты көре білген жөн дер едім. Біздің ұрпағымызға жауапты міндеттер жүктеліп отыр, балаларымыздың игілігін сақтау, қайта қалпына келген мемлекеттілігімізді нығайту

және оркениетті дүниежүзілік қоғамдастықтың талаптарына сәй келетін сапалық жағынан жаңа деңгейге көшу міндеті тұр. Осы тұрғыдан келіп айтарым, біздің әрқайсысымыз және баршамыз туған еліміздің болашағына деген жауапкершілігімізді сезіне білуіміз қажет. Ұлы Жамбыл ағамыздың да арманы осы болатын.

Жамбыл – қазақтың ақындық өнерінің қазанында қайнап, ежелгі ауыз әдебиетінің кәусарымен сусындап, ақындық, жыраулық дәстүрдің ХХ ғасырдағы туын биікке көтерген дана қарт, ұлы жырау. Ол өз халқының сөз өнерінің ұстаханасында шыңдалған, туған топырағының төл перзенті:

*Менің пірім – Сүйінбай,
Сөз сөйлемен сыйынбай.
Сырлы сұлу сөздері,
Маған тартқан сыйындай.
Сүйінбай деп сөйлесем,
Сөз келеді бұрқырап,
Қара дауыл құйындай, –*

деп Жәкеңнің өзі жырлағандай, оның Сүйінбай сынды үлгі алған ұстазының ар жағында: Сүйекемен тұстас Майкөт, Қабан, Бақтыбай, Құлмамбет, өзімен тұрғылас Сарбас, Қуандық, Қожантай, Әмірлер, сонау Сыпыра, Асан қайғы, Қазтуған, Доспамбет, Шалкиіз, Бұқар, Базар, Ақтамберді, Үмбетейден басталып, Шал, Махамбет, Дулат, Мұрат, Шортанбай, Нысанбайларға келіп ұласқан ақын, жыраулар мен жыршылар мектебінің игі дәстүрі жатыр.

Жамбыл – ғасырлық ғұмырымызда арыны басылмаған алып жыршы, шұрайлы жырдан өшпес мұра қалдырған дүлдүл ақын. Ол өзінен кейінгі әр ұрпақтың ат басын арнайы бұрып, шөлікегенде, тұнық жырларынан сусындар тұма бұлағы. Сондықтан да бүгінгі ұрпақтың Жамбылдың рухани мұраларына терең таным-түсінікпен қарап, оның шығармаларының қазақ халқының ұлттық сана-сезімін қалыптастырудағы орнына зерек көңілмен

бағалағанымыздың бір көрінісі бүгінгі өткізіліп отырған жыр алыбының мерсейтойы. Жамбылдың туған елі мен жеріне деген ыстық ықыласын тоғіле жырлаған арнау-толғауларынан, хикаялары мен дастандарынан іздесек, онда ақынның шығармалары халық рухының қырмызы гүліндей екеніне көзіміз жетеді. Жамбыл жүрегі қашанда халқым деп соқты. Ол ең алдымен халықтар достығын, терезесі тең елдердің бірлігін, ынтымағын жырлап, шындық шуағын шарболаттай шыңдады.

Ұлы жырышы Жамбыл – қазақтың дәстүрлі әдебиетінің аса дарынды, асқақ жаратылған алып өкілі болатын. Оның алыптығы сонша, өз басы халыққа берер игіліктеріне имандай сенген Қазан төңкерісінің, Кеңес үкіметінің жетістіктерін сол ежелгі ақындық, жыраулық дәстүрдегі ауыз әдебиетінің мүмкіншілігі аясында-ақ жырлап, өзін, өзі арқылы күллі қазақ әдебиетін дүние жүзіне танытты. Соның арқасында ол өзінен кейінгі Кенен Әзірбаев, Нартай Бекежанов, Доскей Әлімбаев, Саяділ Керімбеков, Орынбай Тайманов, Үмбетәлі Кәрібаев секілді шашасына шаң жұқпайтын халық ақындарына игі ықпалын тигізген, өнегесін бойларына сіңірген ұстаз да бола білді.

Қазір, Кеңес дәуірі артта қалған шақта, Жамбыл атамыздың Кеңес өкіметін, оның ішінде сол кездегі ел басшыларын жырлады, «сонда бұл қалай?» деген сұрақтар соңғы кездері жиі көлденеңдейтін болды. Мәселенің осы жағына арнайы тоқтала кеткен жөн сияқты.

Ұлы жырау жетпіске жеткен шағында патшалық Ресейдің 1916 жылы бірінші дүниежүзілік соғысқа алатын тұсындағы елдегі дүрбеленді өз көзімен көрді, қолдарына қару алып, патшалық зорлық-зомбылықтың құрбаны болуға қарсылық көрсеткен ереуілші топтың істеріне тілектес болды. Биыл 80 жылдығы аталып өткелі отырған ұлт-азаттық қозғалыстың бел ортасында болмаса да, соның көшбасындағы ерлердің ерліктеріне тәнті болды, жырларымен тілектестігін білдірді, бір сөзбен айтқанда, рухани жағынан демеуші бола білді: өйткені, ол өзінің туған халқының теңсіздікте кешкен

өміріне іштей назалы еді. Көп ұзамай дүниені дүрілдетіп, «Халықтарға теңдік, бостандық әпсрeміз, құлдық езгіден күтқарамыз, өмірді жаңғыртамыз, бұрынғы билік иелерін орнынан алып, әділдік орнатамыз, жарылқаймыз», – деген ұранмен өмірге келген Кеңес өкіметінің сарбаздары мен сардарларын да көрді. Бұлар, әрине, бұрынғы «шынжыр балақ, шұбар төстерді» жайпай келді. Тәуелді дәрежеде болса да, Қазақ елі республика атанды.

Қазақтың зиялы қауымы бар, қарапайым еңбеккері бар, бұл өкіметті қолын теңдікке, басын бостандыққа жеткізеді деп білді. Жамбыл да солай түсінді. Патша үкіметінің бұратана халықты басып-жаншуы келмеске кетіп, оның орнына ғасырлар бойы армандаған тәуелсіздік келді деп ұқты. Олай болса, сол тәуелсіздікті қолға ұстатқан жаңа қоғамдық құрылысқа, оның әділетті аталып жүрген басшыларына қол соқпағанда, кімге қол соғады? Мұндай біржақты көзқарастан бүкіл елі секілді Жамбыл да алыс кеткен жоқ.. сол қоғамның жетістігіне желпініп, жыр толғады.

Біздің әрқайсысымыз – өз уақытымыздың, өз дәуіріміздің перзенттеріміз. Біздің Жәкеңнің тар заманда, отаршылдық дәуірде немесе кеңестік дәуірде дүниеге келген шығармалары арасындағы алшақтықтан айып іздеу, жазғыру орынсыз деп ойлаймын. Заман әлі талай өзгерер, бірақ ұлы ақын мұрасы өзінің құндылығын ешқашан жоймақ емес. Жамбыл өз заманын, оның ағы мен қарасын, бір сөзбен айтқанда, өз дәуірін асқан шабытпен жырлаған ұлы сөз зергері деп білеміз. Ал зергерге шашасына шаң жұқпас асыл дүниені қай дәуірде, кімдерге арнады деп емес, қалай жасады деп баға берген орынды болар, сірә. Өйткені, Жәкеңнің әрбір дүниесі өз бойынан, жүрегінің тереңінен шымырлап шыққан.

Бүкіл әлемді мойындатқан шығармалар, Жәкең шығармашылығы халқымыздың дүниетанымдық, рухани көзқарасының қалыптасып, ұшталуына ықпал жасағанын да ешкім жоққа шығара алмас деп ойлаймын.

Бүгінде біздің бетке ұстар ақын, жазушыларымыз,

ғалымдарымыз өз шығармаларының көпшілігін кеңестік дәуірде, кешегі қайта құрудан бұрын дүниеге келтірді емес пе? Ол шығармалардың бәрінде де сол заманның сарыны мен талабы жоқ емес. Солай болды деп барша аға зиялыларға мін тақпауымыз керек.

Жамбылдың тұсында, тіпті одан кейінгі жылдарда сол кездің саясатын қолдап, шығарма жазбаған кімді білеміз? Француздың ұлы жазушысы Ромен Роллан Жамбылға жолдаған құттықтау жеделхатында «Жаңа адамзаттың ұлы жыршысы» деп баға берді. Демек, бұл Жәкең және осында отырған көптеген белгілі ақын-жазушылар ғана емес, көрнекті деген зиялылар сенген идеология болды. Ал Кеңес Одағының саясаты Жамбыл үшін саясат емес, жай ғана тақырып болды. Жәкең кез келген тақырыпты жырлауда алдына жан салмаған жырдың «Қызыл жолбарысы».

Мына жайды еске ұстайық, ағайын! Қазақ ақындарының ішінде Жамбыл бірінші болып бүкіл Кеңес Одағы оқырмандарына Қорқыт, Асан қайғы, Абылай рухын тірілтіп беріп, рухани айналымға түсіргенін ұмытпалық... Бір сөзбен айтқанда, Жамбыл Жамбыл болып қала береді.

Жамбыл Жабайұлына да осы тұрғыдан баға берген жөн. Жамбылдың тұғыры биік заңғар халық жыршысы екендігінде ешкімнің де күмәні болмауға тиіс. Ол ХҮІІІ ғасырдың тарихи қаһарманы Өтеген батырды, ХІХ ғасырда елін Қоқан хандығының езгісіне қарсы көтеріп, қол бастаған Саурық, Сұраншы батырлардың есімін дәріптеп жырлаушы ғана емес, Кеңес кезеңінің ұлы оқиға-ларының да жалынды жыршысы, алдына жан салмаған ақиық ақыны. Ол кімді жырламасын, папаниншілерді ме, әлде Хасан, Халхингол соғысында ерлік көрсеткен ел сарбаздарын ба, қоршауда қалған ленинградтықтарды ма, қай-қайсысын да селқос қабылдаған жан болған жоқ. Оның жалынды жырларын елі күтіп отырды. Сондықтан да ақын өлеңдері әлеуметтік мәні, қоғамдық салмағы, бойындағы құдыреті арқылы уақыт талабымен, дәуір тынысымен, миллиондардың арман-тілегімен табиғи табысып жатқанын атап өту парыз.

Орыстың белгілі ақыны Александр Прокофьев былай деп жазды: «Жамбылдың: «Ленинградтық өрендерім» жыры жарияланған кез – Ленинград халінің аса бір ауыр шағы еді. Бұл тұста немістің қоршауында қалған Ленинградта азық өте аз болды. Күніне жұмыс істейтін адам 250 грамм, жәй кісі 150 грамм нан алды. Ет, май дегенді халық өте аз және сирек көрді. Басқа азықты көрген жоқ. Үйлерге кіретін су тоқтатылды, канализация істемеді, отын атымен болмады. Жау атқан снаряд пен бомбалардың салдарынан шынысы қирап, терезе біткен аңырайып ашық тұрды... Жаудың оғы үздіксіз жауып тұрды.

Осындай кезде Жамбылдың «Ленинградтық өрендерім» жыры газеттерде жарияланды. Халықтың рухын көтеруде ерекше күшті көрінген бұл жырды Ленинград радиосы күніне әлденеше рет оқып отырды. Жыр үлкен әріптермен басылып, көпшелерде плакат болып ілінді. Сол плакатты үймелесіп оқысып, көздерінен жастары сорғалаған талай адамдарды көрдім. Немістердің самолеттері құлдилап ұшып, бомба тастап жүргенде, бомбадан жасырынатын жерге тығылудың орнына Жамбылдың жыры басылған газетті сатып алу үшін кезекте тұрған адамдарды талай көрдім».

Бұл сол кездің нағыз шындығы болатын.

Иә, поэзия құдіреті деген осы болар. Бірнеше шумаққа тұтас бір кезеңнің жүгін арта білу – тек Жамбыл секілді алыптардың ғана қолынан келетін құдірет. Ақын өзіне мәңгілік ескерткіштің негізін осылай қалады.

Қазақ әдебиетінің алыбы Жәкенді көзінің тірісінде қай елге барса, халық зор ыстық ықыласымен қарсы алып, қабылдап отырды. Ақынның 1936 жылы қазақ әдебиеті мен өнерінің Мәскеуде өткен онкүндігінде, 1937 жылдың аяғында Шота Руставелидің «Жолбарыс терісін жамылған батыр» дастанының 750 жылдығына байланысты Грузияға барған сапары, 1938 жылы май айында өзінің шығармашылық өмірбаянының 75 жылдығына орай Қазақстанда өткізілген мерекелер тұсындағы күллі Кеңестер сәт ағынан көрсетілген риясыз қызмет, қуанышты қарсы

алулар тарих парағына жазылды. Ақынды қай жерде де кездестірген халық – «Жамбыл! Жамбыл! Жәке!» – деген ерекше шаттанған дауыспен ұрандата қошеметтеген. Ақынның сол шығармашылық мерекесіне Алексей Толстой, Микола Бажан, Павло Тычина, Тоғалақ Молда, Ғафур, Ғулям, Қалық Ақиев, тағы басқа сол кездегі көрнекті сөз өкілдерінің келуі, өзіміздің Мұхтар Әуезов, Сәбит Мұқанов, Ғабит Мүсірепов, Әбділда Тәжібаев, Тайыр Жароков, Қасым Аманжолов, Ғали Орманов, Дина Нүпейісова, Күләш Байсейітова, Кенен Әзірбаев, Мариям Хакімжанова, Қалибек Қуанышбаев секілді әдебиет, өнер санлақтарының сол тойды ұйымдастыруы, дүниежүзінің барша елінен, сол елдердің қалам қайраткерлерінен құттықтау жеделхаттардың қарша борауы да Жамбыл есімінің төрткүл әлемге мәшһүр болғандығының айғағы.

Жамбыл шығармашылығы, оның өмір жолы бір адамның емес, бүкіл қазақтың ауыз әдебиетінің, соның ақпа-төкпе ақындық өнерінің жаңа белесі, XX ғасырдың ең ірі серпілісі ретінде қабылдануы ләзім. Ұлы Мұхтар Әуезовше айтқанда: «Миллион жол өлеңді жатқа білетін» абыз жыраудың халықтық қасиетін жанымен терең ұғынған замандас ақын інілері – Әбділда Тәжібаев, Тайыр Жароков, Ғали Орманов, Павел Кузнецов, Қалмақан Әбдіқадыров, Қасым Тоғыззақовтар оның әдеби хатшылары болып қызмет етті. Бұл үлкенге тағзым етіп, егде тартқан адамға қызмет ететін ұлтымыздың тамаша дәстүрінің көрінісі ғана болған жоқ, өткен ғасырлардың толқынын XX ғасырға әкеліп толқытқан қарт абыз жыршыға, ғажайып қайталанбас өнерге деген құрмет пен кейінгі ұрпақ парызы еді. Жамбыл жырларын орыс тіліне аудару арқылы ақын есімін дүниежүзіне кеңінен таратуға үлес қосқан Павел Кузнецов, Марк Тарловский, Константин Алтайский, Илья Сельвинский, Дмитрий Снегин, Алексей Брагин сынды орыс ақындарының есімдерін де бүгінгі күні ерекше ілтипатпен еске алуға тиістіміз.

Қазақта «Күн ортақ, ай ортақ, жақсы ортақ» деген сөз бар. Бұл ретте де қазақтың Жамбылын адамзаттың

Жамбылы деп мақтанышпен айта аламыз. Шын мәнінде, Жамбыл дүниеге әкелген ғажайып қазына сол рухани қазынаның өн бойындағы адамды шыңдауға арналған, өлік парасат пен қоғамды шыңдауға арналған шабытты, серпінді жалпы адамзаттық рухани игілік демеске бола ма?! Мұны өмірдің өзі дәлелдеп отыр. Жамбылдың қанатты жырлары әлемнің елуге тарта тіліне аударылып, миллиондардың жүрегіне ізгілік нұрын септі. Біз бұның, ең алдымен, Жамбыл атамыздың өлмес өнері арқылы әлем жұртшылығына қазақ халқының рухани болмысының танылуы деп білуіміз керек. Сондықтан, Жамбылдың мерейтойы – қазақстандықтар үшін зор мәртебе ғана емес, өзінің де бүгінгі парасат көлеміне сын. Дәлірек айтсақ, бір мақсат жолындағы көп ұлтты дербес мемлекет ретінде әлем алдында ой мен рухтың өресін танытатын, кісілік пен парасаттың өнегесін көрсететін сәт туды. Қазақстан Республикасы осы уақытқа дейін әлем жұртшылығына өзін саяси-әлеуметтік ұмтылыстарымен, демократияшыл мұраттарымен танытып келсе, енді қайталанбас рухани болмысын танытуға мүмкіндік алып отыр. Бұл ретте қазақстандықтар ұлы Жамбылдың өлмес өнері, мәңгілік тозбас құндылықтарды көксеген биік парасаты жалпы адамзатқа ортақ екенін терең сезінеді деп білемін. Егер біз Жамбыл даналығын тәу етіп, ұлылығын ұлағат тұтып жатсақ, оның басты себебі, Жамбыл арманының адамзаттық арман аңсарымен ұласып жатқандығында. Сондықтан да, қазақтың Жамбылына адамзаттың Жамбылы ретінде құрмет көрсетіп, өлмес рухының алдында басымызды неміз. Сөз жоқ, ондай арман-аңсарға ден қою арқылы біздің қай-қайсымыз да пендешілік күйкіліктен арылып, парасат-найымымызды шыңдай түсеміз. Өміршең мен өткіншінің ара жігін айырып, асыл адамгершілік жолында табысамыз.

Өрбір ұлттық мәдениетте бүкіл әлемге тиесілі есімдер, жалпы адамзаттық рухани құндылықтың өлшем-белгісі болған есімдер бар. Соған орай, олардың осындай жа-сампаздық істері біздің күллі адамзатпен біртұтас әрі өзіміздің

өткенімізбен, қазіргі кезімізбен және болашағымызбен ажырағысыз байланысты екенімізді еске салып, ерекше мән-мазмұнмен толықтырағыны жасырын емес.

Бүгінеліміздің жұртшылығы қазақ халқының даңқты ұлы, халық поэзиясының ұлы алыбы, бүкіл келбет-болмысымен ХХ ғасырдағы өшпес тұлғалардың қатарындағы Жамбыл Жабаевтың 150 жылдық мерейтойын кеңінен атап өтуде.

Тағдыр оған ұзақ, жемісті әрі даңқты өмір сыйлады: ол өзінің 100 жылдығына небәрі екі ай қалғанда, дүниеден өтті. Оның шығармашылығы екі ұлы дәуірді – ХІХ ғасырдың екінші жартысы мен ХХ ғасырдың 45 жылын қамтиды. Осының өзі де бірегей құбылыс, өйткені ол – Қазақстан мен Ресейдің тарихындағы бетбұрысты кезеңнің жылнамашысы.

Жамбыл жастайынан, өзінің халық жыршысы, жырау ретіндегі шығармашылық жолын бастаған кезінен-ақ суырып салма ақынның даңқына бөленді. Оның бұл жолы тар жол, тайғақ кешулі сындарға толы болғаны да рас. «Жамбыл көп уақытқа дейін патшалықтың барлық қолжаулықтарын ашу-ызамен, тікелей әшкерелеп келді, – деп жазды ол туралы ұлы Мұхтар Әуезов. – Өзінің бүкіл ашу-ызаға толы, ащы тілді және әділетті айыптауларға құрылған суырыпсалма жырларын ауыр алым-салыққа, әділетсіз сотқа, жүгенсіздікке қарсы бағыштаған. Осымен қатар халықпен бірге, бақытты ел туралы керемет арман мен үмітке толы әндер шығарып, аты аңызға айналған халық арашашысы болған айбынды батырлар туралы да жырлады»... Сөйтіп, ол әлемнің бар байлығын жинағанымен, одан ізгілік таппайсың, тек қана сенің дүниеге әкелген жақсылығың ғана өзінді мәңгілік әрі қасиетті даңққа бөлейді, – деген тұжырым жасайды.

Жылдар өткен сайын Жамбылдың ақындық дарыны жетіле түсіп, жан дүниесі байып, өмірге деген тарихи көзқарасы қалыптасты. Адам мен оны қоршаған табиғаттың бірлігі, тән және жан сұлулығы, әсемдік, күллі жанды тіршілік пен өмірді жасаушы адамға жаратылыстың өзегі ретінде сүйіспеншілікпен қарау – оның ең сүйіп жырлайтын тақырыптары болып қала берді.

Жамбыл ғұмыр бойы ең басты тақырыпты – адамдардың достығын, бірлікті, өзара көмек пен махаббатты арнау еткен! Бізге де осындай рух беретін, әрі аталы сөздер кейде жетіспей жататынын да айтқан жөн болар.

Жамбылға дейін де ақындар болған. Иә, талай тарлан ақындардың болғаны рас, қазір де бар және одан кейін де халқының үдесінен шыға білетін тұлпарлар болатыны да хақ. Сірә, одан кейін де бола береді. Алайда, XX ғасырда

дауылдатқан ғылыми-техникалық және элеуметтік революциялар ғасырында Жамбыл өзіне біткен, дүние жаралғаннан бері келе жатқан көне өнерді осы заманның қызметіне өзге ақындардың бәрінен де жақсы қоя білді, сол арқылы халықтық поэзияны бұрын-соңды болып көрмеген биікке көтеріп, ғаламдық деңгейге шығара алды.

Ауыз әдебиетінің сазгерлік-ақындық жарыс жанры ретінде айтыс әлімсақтан халық үшін өз үнін білдірудің әмбсбап құралы қызметін атқарып келді, оның ақылы мен жүрегіне нәр берді. Ақындардың дуалы аузынан шыққан әрбір сөз сол заматта қағып алынып, ұлы даланың күллі шаһарлары мен ауыл-қыстақтарына тарап жатты. Бұл жырлар өзінің лайықты иелеріне өшпес даңқ пен шексіз бедел болып оралып отырғанын ұмытпаған да ләзім. Жамбылдың кеңестік кезеңдегі шығармаларына көз жүгірте отырып, біз оларда дәуірдің бүкіл күрделілігі мен қарама-қайшылығы, бар игілігі мен кемшілігі, даңқы мен абыройсыз істері өз бейнесін тапқанын айқын көреміз.

Жамбыл өз замандастарымен ғана айтысып қойған жоқ. Ол дәуірдің өзімен айтысуға, даңқ пен абыройсыздыққа толы уақытпен ымырасыз айтысқа түсуге қажыр-қайрат таба білді. Сөйтіп, бұл айтысты жеңіп шықты!

Тез арада тауып айту, қиыннан қиыстыру, көп салалы өмірдің жәйттеріне сол сәтте үн қосуға қабілеттілік – жыраудың мейлінше шығармашылық ерекшеліктерін құрайтын қасиеттер. Жамбыл қолымен жазған жоқ, тілімен жырлады. Жасы ұлғайған кездің өзінде Жамбылдың жарқын ойлау қасиеті мен шығармашылық дүниетанымының

ТОЛЫҚТЫҒЫН САҚТАЙ БІЛГЕНІ, СӨЙТІП ҚАЗАҚСТАН ҮШІН ЖӘНЕ
ҚАЗАҚСТАНДЫРЫЛҒАН

біртұтас көпұлтты халық үшін мақтаныш сезіміне толы шығармалар, жалпы мемлекеттік және жалпы азаматтық әуендегі өмірге әкелгені таңданарлық құбылыс. XX ғасырдың қырқыншы жылдарының өзінде-ақ ол патриоттық поэзияның асыл маржандарын туғызып, «Халық поэзиясының алыбы», «XX ғасырдың Гомері» деген әлемдік атаққа ие болды. Ол Ұлы Отан соғысының сұрапыл күндерінде көркемдік деңгейі жоғары саяси поэзияның жаратушысы болды.

Ақындық-жыршылық сипаттағы өлең туындыларын Жамбыл Пушкинге және тынық Донның ұлдарына, Солтүстік полюсті бағындырушыларға және испаниялық туысқандарға және қарапайым еңбек адамдарына бағыштады. Оның мәңгі жасайтын «Ленинградтық өрендерім» атты толғауы ақындық шеберлік пен әкелік жүректен шыққан даналық сөздің асқар шыңына айналды.

Соғыс жылдарында өмірге келген бұл туынды ұлы ақынның даңқын асқақтата түсті, оның есімін дүние жүзіне әйгілі етті. Ленинград қорғанысына қатысқан Всеволод Вишневский былай деп еске алды: «Біз бұл жолдауды көзімізге жас алмай және қуанышты толқу сезімсіз оқи алмадық. Біз бұл хатты қуатты қолдаушы күштің келгеніндей бағалап, қабылдадық. Қазақстан халқы бізге өзінің туысқандық сәлемін, сүйіспеншілігі мен достығын жолдады, сөйтіп біз еселенген күш-жігермен шайқасқа аттандық». Белгілі жазушының бұл сөздері бұған дейін де әлденеше рет қайтalandы және Жамбыл талантын құрмет тұтушылардың барлығы оның бір жарым ғасырлық мерейтойы жылында тағы да келтірілетін болады.

*«Ата-бабаң баяғы
Аян еді Жамбылға,
Тұсаулы қол-аяғы,
Аударылған ауылға», –*

деп жырлады Ленинград пен оның тұрғындарына сөз арнаған даланың ұлы жырауы:

*«Жетсін деймін сендерге,
Жыл құсындай өлеңім,
Қаласындағы Лениннің
Сайып қыран өренім».*

Біртұтас шаңырақ сезімі, тарихи тағдырлардың тұтастығы сезімі – поэзияның ұлы ақсақалы бізге осындай мұра қалдырды. Интеграция идеялары, бірыңғай әлеуметтік-мәдени кеңістік құру туралы ойлар күш алып келе жатқан клиргі таңда өзара түсіністік пен ынтымақтастық, өзара рухани баю және ұлттық мәдениеттің жалпы адамзаттық маңыздылығы сияқты мәңгілік құндылықтар осы заманғы маңғыпмен толығыда.

«Жыр білмеген өмір де сүре білмейді» деген данышпан кнінда қалдырды Жамбыл. Біз жас мемлекетімізді орнату және нығайту мақсатымен әлеуметтік, экономикалық, құқықтық реформалар жүргізіп жатқан жылдарда белсенді мәдени құрылыссыз, Жамбылдың шығармаларынсыз біздің көпшіміз өзінің ұлттық келбеті мен қасиетін қауымдасып өмістеруде біріге алады деу қисынсыз болмақ. Ендеше оның туындыларын еске алып, бағалайтын, біздің бабаларымыз бен әкелеріміздің Отанды көркейту жолында даңқты өмір сүреніп бағалайтын болайық. Әрқайсымыз өз орнымызда белсенді жасампаз жанға айналып, тарихты, мәдениет пен өркениетті дамытатын болайық.

Бүгінгі жыр дүлдүлінің ұлап асыр тойы – егемен елімізді мекендейтін халықтар достығы ынтымағының тойы, халықтың өзінің ұлы мерзентіне деген зор құрметі мен ыстық ықыласының шынайы көрінісі.

Жамбыл мерейтойына дайындық ұлы ақын шығармашылығына терең бойлап, Жамбыл поэзиясын танумен астасып жатты. Ал ұлы бабамыздың басына барып, талантты өрендеріміздің ақынның биік рухына тағзым етуі қандай сүйінішті. Осы күндері еліміздің түкпір-түкпірінде өткізіліп жатқан ұлы Жамбылға арналған кештер, поэзия жиындары, жастар мен өнерпаздардың өнер сайыстары, ақындар айтысы

ертеңгі күндері жалғасын тауып жатса, ұлы ақынға деген құрметтің шынайы белгісі сол болар еді.

Үкімет қаулысы ауқымында Жамбыл мұражайы мен мавзолейі жаңғырып, мәдениет үйі, мектеп құрылысы жүргізіліп, ақын ауылының архитектуралық келбеті өзгерді. «Жақсыдан – шарапат» – дегендей, бұл атқарылған істер халықтың дiттеген жерiнен шығып, жұртшылық игiлiгiне жарауда. Бүгiнгi той көптiкi, абыройы халықтiкi. Жамбылды құрмет тұту – қазақ халқының биiк рухына, Қазақстан халықтарының патриоттық сезiмiне деген құрмет деп ойлаймын.

Ұлы өзгерiстер заманында өмiр сүрiп, жұмыс iстеу бiздiң үлесiмiзге тиiп отыр. Бiз атқарып жатқан iстердiң өмiршең маңызымен қатар тарихи да мәнi бар екенiн естен шығармайық. Бiздiң бүгiнгi iсiмiзге қарап, ұрпақтарымыз бiзге баға беретiн болады. Қазақстанның ХХI ғасырға қалай кiретiнi, ұрпақтарымыздың тағдыры қалай қалыптасатыны осы отырған бiзге байланысты. Бүгiнгiдей шалқыған қуанышты күнде бiздiң асылымызды дөп басып, ұлы жырауға жоғары баға берiп, Жамбыл күндерiн атап өткен туысқан Өзбекстан, Қырғызстан, Түркия және басқа да елдердiң, туған елiмiздiң әдебиетсүйер зиялы қауымына зор ризашылық сезiмiмiздi бiлдiреміз.

Жәкең – туған халқының күнгейi мен көлеңкесiн тарихи талғам таразысына салып, шабыттың шырқау биiгiне көтерген ақын. Халық тағдырының күллi арналары мен тамырларын сәттi ұштастыра бiлгендiктен, «халықтан шыққан дана ақын» деген атаққа ие болған. Бұл – шындап келгенде, халықтың дара туған перзентiне берер ең жоғарғы бағасы.

Қазақ халқы барда, оның тiлi мен дiнi аман тұрғанда, адалдық пен адамдықтың, әдiлеттiлiк пен iзгiлiктiң жыршысы – Жамбыл да мәңгi жасай бермек. Бүгiнгi ұлы той – халқының Жәкеңе деген шексiз сүйiспеншiлiгiнiң бiр көрiнiсi.

Жамбыл мәңгi жасай бередi. Бiздiң алдымызда жаңа

өмірлер, жаңа мақсаттар тұр. Енді үш-төрт жылда ХХІ ғасырдың табалдырығын аттаймыз. Бұл жаңа ғасыр Қазақ елінің тарихындағы ерекше бағытты, өсу, кемелдену ғасыры болады деп кәміл сенемін. Қазіргі саяси, тарихи жағдай бұған толық кепілдік береді. Соған орай, ХІХ ғасырда дүниеге келген, ХХ ғасырда ұлы ақын ретінде әлемге танылған Жамбыл осы жаңа ХХІ ғасырда да өз халқымен бірге жасай өсетіні анық.

ЖАМБЫЛДЫҢ АЙТЫСТАҒЫ ӨНЕРІ

*(Жамбылдың жүз жылдық мерекесінде
жасалған баяндама)*

Жүз жыл өмір кешкен ақында неше жүз жылдар өнері мен шеберлігі түйіскен. Жамбыл ақындығын түсіну үшін, оның ауызша айтқыш, айтысқыштығын талдап ұғыну қажет. «А» десе «мә» дейтін шапшаң айтқыш, «суырып салма» ақын болған жаратылысын зерттеп, бойлап ұғыну керек. Халық бұл алуандас ақындарға «суырып салма» ақын деп атақ берген. Қынаптан қылыш суырғандай жалт еткіш, отты, өткір өнерді айтқаны. Біз бұны ақпа ақын, төкпе ақын десек жарайды. Айтысқа шеберлік жалпы ақындық өнерінің, тіпті барлық әдебиет өнерінің өзгеше бір биік сатысы. Ал, ақындық өзі не? Егер ол өзгеше көрегендік, сезімталдық және сол көрген мен сезгенді сырлап, күйлеп айта білгіштік болса, жаңағы ақпа ақын сол көрегендік, сезгіштікті шымыраған шарқына жеткізеді.

Шабыты келген ақпа ақын бабындағы аш қыранға меңзес. Тұрпыдан томағасын тартқанда алғыр қыран бар өңірді сәтте көріп, шолып өтіп, қимыл еткен шөп басын, қыбыр еткен тышқан жүрісін, қылт етіп бұққан түлкі түгін лезде шалып қалғандай, айтыс ағымындағы ақпа ақын да сондайлық көмескіні көргіш, бұлдырды білгіш болмақ шарт.

Бұл қасиет ақынға оңай орнамайды. Аса бір ерен шыққан, жалын атқан дарынды жас болмаса, көпшілік шын ақпа ақын өнеріне бейім болған күнде де, ұзақ сонар сын кешіп, сан айтыста сілкісе жүріп, сан рет жаға жыртып, тон тоздырып барып жетеді. Бірақ, жеткен өнер сатысынан ақын шегінбейді, зымырай береді. Дерт жеңбесе, жыл-жылдар жеңбейді. Ол әсерді де кемітпейді. Тегінде дене қартаяды,

ақындық қартаймайды. Осы айтылған сыпаттар Жамбыл арасында түгел бар еді.

Алып ақынның жүз жыл өмірі, жүз жыл бойында, сарылған сайын шыныға түскен шар болаттың бабындай шымырлап толысып, түрлене түскен ақпа ақын өнерінің өзгеше бір өсу өмірі болатын.

Біздің баяндамамыздың тақырыбы Жамбылдың айтыс шебері, ақпа ақын болған өнері жөнінде. Бәрімізге де мәлім, Жамбыл айтысқа жас бала күнінен кірісіп, мөлшері 70 жасына шейін белсене түсіп жүрген. Ал, бірақ соңғы отыз жыл ішінде ескі мерзім бойынша, кей замандастарымен оқта-текте әзіл ретінде аз қағысып өткен болмаса, шынайы үлкен айтысқа, ақындардың өздерінше айтсақ, «сүре» айтысқа араласпайды. Аға ақын Жамбылды кейінгі буын ақындары ол сайысқа салмай, сыйлай, сақтай жүреді. Бірақ ақынның ақпа-төкпе көрікті, кемел жыры соңғы отыз жыл ішінде бұрынғысынан дами түседі. Социалистік отанның асқар жыршысы болған дәуірінде тіпті құлаш ұрып, шарықтап дамиды. Жә, олай болғанда, кейін Жамбылдың әлемге даңқын шығарған ұлы жырларына бұрынғы айтыс ақыны болған өнерінің жалғасы, қатысы бар ма? деген сұрақ туады.

«Өнердің өзін бағалағаның шын болса, төркінін, тегін алдымен таны» десе болады.

Сөйтіп, бұрын айтысқа түсіп, ақпа-төкпе жыр туғызып жүрген Жамбыл бергін келіп Советтік дәуірді әсем жырлаған Жамбылдың алдыңғы сатысын, әзірлік дәуірін танытады дейміз. Рас, бұл әзірлік дәуір, ұзақ дәуір болған. Бірақ сол ұзақ дәуірде ақын неше саты мектептен, неше дүркін дайындықтан шынығып өтеді. Сонда айтыстың кейінгі жырларына ақындық түр, нәр беретін екі жағы бар еді. Бір жағы – жақсылықты (яғни ақынның өзі жақсы деп сүйген, сүйсінгенін) шаттана шалқып, көріктеп, айшықтай жырлайтын жағы. Екінші жағы – ақынның жек көргенін, жиренгенін құнарсыз біліп, аластағанын жерлей, кінәләй ажуалап, масқаралай жырлайтын жағы болатын. Бұл сөздің алғашқысының мысалын Жамбыл Құлмамбетпен айтысқанда былай түйіп тастайды.

*Берекелі елді айтам,
Ел тұтқасы ерді айтам.
Басымнан сөз асырман! –*

дейді. Екінші түрлі жырды 1913 жылы «Өстепке» деген өлеңде болыстарға айтқан:

*Ұлық көрсең ұйлызып,
Желді күнгі қамыстай,
Жатырылып иілдің...
...Шұлғымаймын сендерше,
Керегі жоқ сыйыңның,
Қор болмаймын өлгенше,
Өлеңіме-ақ сыйындым! –*

деген соншалық еңсесі биік, арлы сыншы, ашулы сөзінен байқауға болады. Әрине, Жамбыл бұл сапалы санаға бұрынғы күннің өзінде де бірден жеткен жоқ. Халық ақыны Жамбыл ел өнерінің бөлеуінде, алтын бесігінде өскен. Әсіресе, ел бұлағының қайнар бір көзінен, мөлдір бір тасқынынан туған. Осы орайда Жамбылдың алдындағы ақындарын, тұстас, тұрғылас ақындарын еске ала кету шарт. Алдыңғыдан Жамбылға ең жақын ақын Сүйінбай болса, ол туралы Жамбыл:

*Менің пірім Сүйінбай,
Сөз сөйлемен сыйынбай.
Сырлы сұлу сөздері,
Маған тартқан сыйындай.
Сүйінбай деп сөйлесем,
Сөз келеді бұрқырап,
Қара дауыл құйындай, –*

деген. Бірақ Жәкең бір Сүйінбайдан ғана оқып қоймаған. Қазақта бұл өңірде сол тұста атақты, дәулескер ақыннан: Майкөт ақын, Жалайыр Қабан ақын, Бақтыбай ақын,

Құланаяқ Құлмамбеттер бар. Сүйінбай бастаған осы үш-төрт-бес ақынның және кейін Жамбылдың да, бәрінің де қырғыздың халық поэзиясымен көп жақындығы бар болатын. Ал, қырғызда бұл тұста атақты манасшы дастаншы, даңғыл жомоқшы мен жыршыдан Балық, Тыныбектер, Қалығұл, қатаған, Арыстанбек, Найманбайлар бар. Және Жамбыл тұрғылас Қалмырза, Шойке, Сағымбай, Қара Ыршы (Жақшылық) сияқты нелер ірі, ақпа-төкпе ақындар бар-ды. Сүйінбай, Жамбыл осылардың арғы-бергісінің бәрін жақсы біліп, көбімен қатар жырласып жүрген. Бұлар халық өнер дәстүрінен үлгі алғанда қазақ, қырғыздың қатар қазынасынан бірдей үйреніп өскен. Жапсарлас екі туысқан ел арасында өскендіктен екі енеге тел төлдей, екі бірдей халық анаға – тел ақындар болады. Ал қазақтағы Жамбылдың өзі тұстас ақынның осы Жетісуда, әсіресе, Үйсін ішінде болғандарын алсақ та талай саңлақтар шығады. Дулатта Жамбылдан жасы үлкенірек Сарбас, Албанда – Құлмамбет, Қалабай, дәл тұстасы – Ыстыдан шыққан Қуандық, Қораластан шыққан – Қожантай, Жалайыр – Досмағамбет, Тілеуқабылдан – Әмір ақындар бар. Осының бәрі де атақты жыршылар болған. Бұл саналған екінші буын бір топтан басқа Жамбылдың өз елі Шапыраштыдан шыққан, оның ішінде бергі атасы Екейден шыққан ақын саны, әсіресе мол болады.

*Екейде елу ақын, сексен бақсы,
Айқымда алтыс ақын, тоқсан бақсы ...–*

дейтін Шыбыл шал айтқан әзіл өлең бар. Немесе бергін келе тағы қосқан:

*Екейде елу бақсы, сексен ақын
Жаратып мінеді екен, ерттеп атын,
Қобызы, домбырасы үнін қосып,
Гулейді жсын қаққандай кешке жақын, –*

дсйтін шақпа, ажуа сөздер ақын мен ақындықтың

молдығының куәсі. Сүйінбайдан бері қарай созылған Жамбыл айналасына келгенде, әсіресе, қоюланған қалың үйір, үлкен шоғыр, ордалы өлең бар. Сол көп ақынның ішінде толып жатқан қыз-келіншек ақындар өзі бір алуан. Ал, әйел ақынның бар қазақтағы меншікті жанры айтыс болатын. Ол да жасынан бері қарай Жамбыл қаржасып өскен ортаның айтысы мол болғанын аңғартады. Ертеде Сүйінбаймен ұлаңғайыр айтысқа түскен Күнбала, Жамбылмен айтысатын Айкүміс, Сайқал қыз, Бөлектің қызы – бәрі де айтыста сан ақыннан, сан топта озып, жұлде алып жүрген ақын әйелдер. Өз маңайындағы көп ақын ішінде Жамбылдың қызыға кәдірлейтін ақындары Қисыбай мен өз құрдасы Тілеміс сияқтылар да болған.

Біз әлі Жәкеңнің ақындық өмірін, әсіресе ақындық ерекшелік сыр-сымбатын жете білгіміз жоқ. Аз білеміз. Өйткені, революциядан бұрынғы ұзақ өмірінің мол ақындық мұралары бізге жетпей, көбінше жиыла алмай отыр. Осы жөнінде соңғы жылдар ішінде Жамбылдың ескі өлеңдерін көп жазып алып, бағалы еңбек сіңірген әдеби хатшысы Ғали Ормановтан¹ басқа тағы бір зор еңбек еткен кісі жазушы-ақын және Қазақ академиясының ғылыми қызметкері Сапарғали Бегалин². Біз жаңағы келтірген мысалдардың көбін, дәл деректің бәрін қазір сол Сапарғали Бегалин² жиған материалдардан алып отырмыз. Бегалин жаңағы біз санап өткен Жамбылдың алды-артындағы ақындардың көпшілігі айтыс ақыны болумен қатар, ірі дастаншы, төкпе ақындар болғанын да айтады. Жамбылда да осындай екі жақты, екі алуан қасиет толық болған. Бұ да кейін социализм дәуірінің ірі қайраткерлері туралы әсем дастандар толғайтын Жамбылдың, бір алуан ақынның әзірлігіндей.

Ал, жалпы айтысты алсақ, бүгінде Совет Одағында үш елде толық сақталғанын көреміз. Ол – қазақ, қырғыз, қарқалпақ елдері. Қазақ ішінде әсіресе бұрынғы ұлы жүз аталған бөлімінде және Сыр бойының елдерінде нағыз көп айтылған, көпшілік айтатын фольклор түрі көп, толық сақталған. Жамбылдың өзі жүрген ел ортасын аңғарсақ,

онда жүздегі Жамбылдан бері қарай, бар буынның ақындары өлді. Ең соңы жиырмаға жаңа жеткен, қыз-жігіттің арасынан шығып отырған айтысқа жүйрік жастар бүгінге шейін ер көлхоз, әр ауданнан табылады. Қырғыз, қарақалпақта айтыс үлгісі осы күйде. Бірақ осы айтқандарға қарап дастаншы айтыс өнері ерте күннен де тек осы үш елдің ғана өнері еді десек, адасамыз. Анығында бұл түр дүние жүзі әдебиетінің әр дәуірінде, әр алуан елдерде болып өткен. Әсіресе, қазақта «суырып салма» ақын, ақпа ақын дейтін шапшаң айтқыш ақындар орта ғасырда шығыс, батыстың көп елдерінде, орыс халқының ескілігінде де болғанын көрсеміз. «Импровизатор» дейтін атауымыздың өзі де солардан қалған. Осылардың арасынан айтыстың дәл өзін ұстапқан – арабта мұғаллақаттауды тудырушылар бір алуан. Ал, батыста кельттің фильдері, терістік Франциядағы – труверлер, орталық Европадағы мейстерзингерлер, орыста кейде скomorохтар, скандинавия елдерінде болған эддаларды жырлайтын скальдылар – көбінше айтысқа жүйрік ақындар екенін орыстың атақты ғалымы академик А.Н.Веселовский баяндайды. Дәл осы топтың қатарында мейстерзингерлер, кей дәуірлерде, шеркеу ішінде дін тақырыбына арнап талай айтыстар жасаған. Бұнысы Шөже мен Кемпірбай айтысында бізде де айқын көрінеді. Әуелі әлемнің, адамның, жаратылысты жұмбақ-сұрақ етісіп кеп, артынан Шөже «уаттури уээзэйтуни» деген аяттың мағынасын шеш деп, Кемпірбайға сын қояды да, Кемпірбайды соны шеше алмағандықтан жеңеді.

Қазақтың айтыс ақыны мен дастаншы жырау ақындарының арасындағы айырмасы аз болатын. Өйткені үлкен жырау айтысқа да жүйрік келеді. Найман ішіне келіп бір күнде он жеті ақынмен айтысқан Жанақ сол жолдың өзінде «Қозы Көрпеш – Баянды» жаңадан, тыңнан жырлап шыққаны көпке мәлім. Ал айтыстың Майкөт, Сүйінбай, Жамбыл сияқты ірі ақындары екінші жағынан ірі дастаншы ақындар болғаны да мәлім. Сөйтіп, ақпа ақындар өнері шын талантты жыршының тұсында сол дәуірдегі неше

алуан көрікті өрнектер туғыза алатынын көреміз. Жалпы алғанда, ақпа ақындар дүниелік ең ірі эпосты туғызушылар болады. Жәкендер өнерінің бір қанаты сол сыпатты болады. Дүние жүзі әдебиетінде көне гректің өздеріндей, немесе Европадағы труверлер, фильдер, мейстерзингерлердей елінің эпосын да, айтысын да туғызған. Сондықтан да одақ елдерінің ішінен шыққан, ең алғаш өз көзі көрген ақпа ақын Сүлеймен Стальскийді тыңдаған жерде А.М.Горький «Біздің заманымыздың Гомері осы» деген. Сондағы Гомер деп атандырғанының ішіне Жамбыл толық қосылатынында дау жоқ.

Міні, сол Гомерлердің бір тобының еңбегінен Илиада, Роланд жыры, Эдда, Калевала, «Алпамыстар», Кольцо Нибелунгов, Илья Муромец, Скандинавия елдерінің сагалары туса, орыс халқының тарихи жыры, асыл қазынасы «Игорь полкы туралы сөз» де туған. Тағы бірлері сол дастандарды ауызша жырлап таратып, халыққа тәлім-тәрбие беретін өнер таратқан. Көркем қазынаны сақтап, сақтатып, буыннан буынға өнеге қалдырып отырған. Жә, сол неше ғасыр, неше халықтардың неше алуан боп аталған ақындары ауызша жырлағанда нені жырлаған? Ең алдымен олар ер қайратын, ер азаматын қадыр тұтып жырлаған. Ел ауыртпалығын, ерлік қасиетін, қызық бақыт елесін, арыдағы арманын, заманына айтқан сын назын, наразылығын жырлаған. Жарыса жырлаған. Бірінен-бірі асу үшін өнер шеберлеп, ауызша жырдың көркемдігін асыруға тырысқан. Білімге жүйріктік, тапқырлық, жүйеге жүйріктік, сөзге байлық, үлгілі білістік, өлең шеберлігі – бәрі де жарыстарының өрісі болған. Міні, сондай көп ақын, бірақ атсыз ақындардың ертелі-сонды өткен ата, бала, немере буындары дүниеге, тарихқа ұлы жырлар қалдырған. Біздің Жамбыл да солардың алдыңғы қатарындағы бір буын, бір тұрғы ерекше ақын еді. Бұ да өзінің «Өтегені», «Саурық», «Сұраншысы», өзі айтқан «Көроғлысы», «Манасы», «Шорасымен» атсыз ақын болып кеткен болар еді. Бұған ат берген қартайған шағы, сол шағында оны жетістірген заманы – социализм заманы.

Екінші бір ырысы – бұның халқында сол ауызша ақын өнері соңғы заманға шейін өшкен жоқ еді, дәстүрі жойылмаған, тозбаған еді. Әсіресе Ұлы жүзде солай еді. Жамбылды сол халқы, сол ортасы кішкентай бала күнінен тәрбиеледі. Тегінде айтыстың ауыр түрімен қатар оңай түрі де бар, ол «қайым» айтыс. Бұл айтысты жаңа үйрене бастағандарға, жастарға арналатын түрі. Ол бастауыш түр болса, содан әрі ауыр түрі шығады. Ақын Нұрпейіс қартпен айтыс жөнінде сойлескен әңгімелерінде Есмағамбет3 бұрынғы ақындар ұғымынша «түре айтыс», «сүре айтыс» деген оңай, қиын екі түрлі айтыс барын баяндайды. Жамбыл да сол қайым айтыстан, яки Нұрпейіс айтқан түре айтыстан бастап, сүре айтысқа шейін өсті.

Сонда, бірақ Жамбылдың тобынан өзгеше даралық бір сипаты бар. Социализм дәуірінің ақыны болатын Жамбылдың ішкі сыры, нәрі сонда. Осыны ұғыну үшін Жамбылдың айтыстарын еске алу керек.

Ол Құлмамбетті немен жеңеді, Сарбасты неден жеңеді. Дос-мағамбетті немен тоқыратады, аяқталмай қалған Шашубаймен айтыста немен күшті?

Құлмамбет Жамбылға соқтыққанда:

*Болғанда жол агадан, тон жагадан,
Арлан бөрі согады тау сагадан, –*

деп, қара борандатып кеп, Албанның көптігі мен байлығын айтады. Жамбыл соған орай өзінің халық мұңшысы екенін танытып:

*Адамдықты айт, ерлікті айт, батырлықты айт,
Ел бірлігін сақтаған татулықты айт.
Қарымбайдай сараңдар толып жатыр,
Оны мақтап шалықпай жөніңе қайт, –*

деп бір тойтарыс береді де, өзінің арманы не екенін танытады.

*Берекелі елді айтам,
Ел тұтқасы ерді айтам,
Басымнан сөз асырман, –*

дейді. Осыдан кейін Жамбыл халыққа қадырлы асыл азаматы боп, заманының зор адамдары боп батырлардан шыққан саналы ерлер – Сұраншы, Саурықты жыр етеді. Бірақ Құлмамбет бұған тоқтамай, тағы да байлығын айтып кеп, оның үстіне Саурық пен Сұраншының өлімі арқылы Жамбылды табалағысы келеді:

*Секеңдеген серкенің ажалы деп,
Саурық пенен Сұраншың жаудан өлген, –*

дейді.

Айтыста жеңу мен жеңілу өлең таппағанан тумайды, жүйеге, жолға жеңілуден болады. Құлмамбет жаңағы сөзімен өз өкімін өзі айтып, сағағынан ілінеді, қазасына жетеді. Оның қазасы мен үкімін Жамбыл айтқанда, былайша тойтарып түйеді:

*Батыр Саурық Сұраншы жаудан өлген,
Халқы үшін шәйіт болып жанын берген,
Елді қорғап өлгеннің арманы не,
Қалың қазақ құрметтеп соңына ерген.
Қожалық қып кетті ме Мақсұт ағаң
Ағайынмен ұрысып даудан өлген.
Шапырашты Дулаттың бәрі куә,
Шытыр жеген өгіздей аунап өлген.
Мақтаған байларыңның оңғаны жоқ,
Төрт бұрышын төңіректің жалмап өлген, –*

деп, Құлмамбеттің қанатын осылайша жүйеге жығып, қырқады. Сарбаспен айтысында екінші бір зор сапаға ауысады. Онда Жамбыл үш кезең жауап айтып, Домалақ, Сұраншы, Саурық үшеуі туралы үш тамаша дастан жырлап шығады. Ұзақ жауабын түйе келгенде:

*Көп Дулаттың баласы,
Рас сенен аз едім.
Аз да болса батыр ем
Топты жерге барғанда,
Саулап тұрған сөз едім.
Жаулы жерге барғанда,
Атамын деп оқталған,
Көкберен болат кез едім, –*

деп, елдіктің ішінде елдік барын айтады. Сапалы елдік, қор боп кешкен көптік пен барлықтан, намысты, қасиетті болған аздықты артық дегізеді. Бұл ақынды да Жамбыл жеңгенде арманы зор, алысты көретін қасиетті адамгершілікпен, зор халықшылдық қасиетпен жеңеді. Бұны да жүйеге жеңеді. Және сонымен қатар білімге де жеңеді. Ақындық сынының бір қанаты білімділік. Бұл жерде Жамбыл сол сапасымен де озып, ағалап шығады. Ол көп алдыңғы ірі ақындардың сүре айтыстардағы ірі дәстүрі еді. Сол өнерін Досмағамбетпен айтысқанда Жамбыл және де ағыл-тегіл төге көрсетеді.

*Пірім бар жыр носерін аспанға атқан,
Сұңқардай саңқылдаған ер Сүйінбай, –*

деп, бір кетіп, өзге де өзінен бұрын өткен ірі ақындардың аттарын атап кеп, солардың ішіндегі өнерпаздарын санайды.

*Ілгері Шөже, Балта заманда өткен,
Асекең, Бұқар жырау арманда өткен,
Солардың әруағы маған қонып,
Ел мұңын жырмен төгіп нәсерлеткем! –*

деп, өзінің ел мүддесінің, елдік мұратының жолындағы ерекше саналы ақын екенін танытады. Досмағамбет молда ақын еді. Оның сол молдалығын Жамбыл халықты қанағаштық, құлқыны жамандыққа сайып, мазақ етіп, жерлеп кетеді.

*Молда емессің, сиқырсың,
Зікір айтып зарлаған,
Жаназа оқып өлгенге,
Підия алып жалмаған.
Шариғат жолы мынау деп,
Қараңғы надан халықты,
Көзді жұмып алдаған.
Кедей өлсе үйіне,
Күңіреніп бармаған.
Аттана шауып бай өлсе,
Қирағаттан Құранды,
Күні-түні сарнаған, –*

деп, құнарсыз молдалыққа жалғасқан нәрсіз ақындық сиыр жорғалықты қабат түйреп, төңкеріп кетеді.

Міне осы айтыстарының бәрінде де Жамбылдың айтқыш ақындығынан басқа азаматтық сапасы да бөлек жатады, өзге татымсызды мақтағыш, ол арман етпейтін ақындардан иығы асып, өктем шығып отырады.

Бар айтысында Жамбыл ел қорғаны болған азаматты арман етеді. Ел бағына туған ұлы азамат шықса, ел көзіндегі жасты тыйса екен, қиял мекеніне жеткізсе екен, жаңа күн туса екен дегеннің арманы. Ол арманның екінші жағы, өз заманындағы байға, ұлыққа, қажы-молдаға, төре-тілмашқа, болыс-биге ызалы, кекесінді болу. Құлмамбеттің байларын, Сарбастың жуандарын, Досмағамбеттің дін үгітін, Шашубайдың Байбұландай сәудегерін, Бақия, Барлыбектей шенді төрешіктерін Жамбылдың кісі құрлы көрмейтіні сол.

Осындай, алысты арман еткен, өзгеше келешекті көксеген Жамбыл Октябрьге жетті. Лениннің ұлы тұлғасын алыстан таныды. Өзінің шығармаларында көне ақындық арманында аты белгісіз болып жүрген алыптарын, ұлы адам алыптарын көрді, көрді де жаңа туғандай жайнап қуанды.

Кейінгі Жамбыл айтатын көп өлеңнің болашақ сипаты айтыста жағады дедік. Ең әуелгі сипаты осы баяндаманың ең басында айтылған көрегендік пен сезгіштік. Жамбылда тез жер тану бар, дүниені қырағы алғыр көзбен лезде шолу бар.

Социализм дүниесін де тарих тұрғысынан, өз өмірінің жүз жылдық тәжірибесінен, ой-қиялының даналық тұрғысынан карап, Жамбыл тез сезініп, тез таныды. Содан ары, бұрын ер азаматтың асылын қуана жырлап, танымдыны, ардақтыны аспандатып шалқып жырлап, Құлмамбеттерді басатын, айтыстағы асқақ ырғағына басты. Өзіне қанық, анық, даңғыл түрді алды да, соған жаңа мазмұн, социалистік мазмұн, халықтық мазмұн қосты.

Тарихтардан, буындардан ұлы шындықты іздеген, халық арманының жыршысы ұлы шындықтың өзіне жеткенде, өзге ақындардан соны бұрын таныды. Шын шаттықпен жырлады. Бұл алысы емес, жүрегіне жақыны еді, жатырқайтын, тосаңситын бөтені емес, өзек жарған өзі еді. Жүрегінде осындай ұлына сақтаған асыл сөз, кезегін күтіп, кесек гауһардай көптен ұялап, орнап жатыр еді. Сол жылдар, соны жырлар гауһары аталды, ширатыла шалқып енді шықты. Енді Өтегенді, Сұраншы, Көроғлыны бейнелеп жырлап жүрген асқақ әсем жыр бұрынғысынан да жайнай шығып, шарқ ұрды, шығанға шықты.

Кейін Ұлы Отан соғысы уақытында ел өлкесін қатер жаудан қорған жатқан ер халқына, герой ұлдарына төкпе жырларын ескенде, Жамбыл тағы да сол өзінің шыншыл жүрегінен, халық жүрегінің соғуы мен толқуын тауып, әсем саз созды. Бұнда Жамбыл төкпе ақын, сүре айтыстың төкпе ақыны еді.

Осы соңғы дәуірдегі жырларының екінші саласы жауға арналған ащы зәрлі, ызалы мысқылды, жиреніш жыры болса, ол да бұрынғы айтыстан өз төркінін табады. «Шытыр жеген өгіздей аунап өлген» дейтін Мақсұт турасындағы ызалы күлкі кездейсоқ емес-ті. Жақсыны көксеумен қатар, жамандықты, зұлымдық, сорақылықты көргіш, сезгіш ақын бұрын оларды үнемі әшкерелеп, жазалап жүрген. Бұнда Жамбыл түре айтыстың ақпа ақыны. Көреген, сезімтал, от ауызды айтқыш ақын. Ашуына, сынына кезіккен кісі ажалына кезіккендей болатын. Сол мінді көргіш, көргенін қолма-қол әшкерелегіш, жерлегіш, сөзі шоқтай күйдіріп түсетін Жамбыл бұрын талай Мәңкедей болыстарды масқаралаған-ды.

*Жаңғойлық болысы пысық келеді,
Мұрындары пұшық келеді,
Екі арада ептеп жерінде,
Көздерін қысып келеді.*

Исадай паракор жеміт тілмаштарды да сау тастамаған.

*Болысқа жолдас болды несір деген,
Жігітке жарамайды кесір деген,
Екейді қаңғып келіп, Шыбыл жейді,
Құдайдың уақыты шығар жесін деген, –*

деп әшкерелейді.

Тағы бір кезекте, Меке жолында қасына еріп барған Тәйтi5 өлгенде соның пұлын жеп қойған Шыбылдан шыққан Сауырбай қажыға:

*Мекеге біреу барса, Шыбыл барсын,
Шыбылдан басқаң барсаң шығындарсың.
Кебiнiн өлгендердiң жиып алып,
Барғанда қияметке шарылдарсың, –*

деп әшкерелеген болатын. Сондағы турашыл, зілді, ашулы ызғарын Жамбыл кейінгі дәуірдегі халық жауына, ел, отан дұшпанына немесе күндегі тірлік, күндегі құрылыс, болмыстағы үлкенді, кішілі зиянкеске, не тоғышар жарым естерге оп-оңай жұмсайды. Бұл жөнінде қалт еткен мінді қып еткізбей бас салып, сара тіліп, сорлатып шығаратын айтқыштық қазақтың Жамбыл алуандас ақындарында аса көп болған. Дәл Жамбылдың замандас, үзеңгілес ақындарының өзінің ішінде де осылай айтатын талай ақты-бозды сан жүйрік айтқыштары көп болған-ды. Жамбыл олардың көбімен үнемі қағысумен, қаржасумен өскен.

Жамбыл ақпа-төкпе ақын еді. Төкпелік ұзақ сүре үлкен толғауда шығып кетеді. Онысы бұрын бірде Өтегендей, Сұраншыдай үлкен эпос туғызып отырса, бірде дәл келелі сүре айтыстың өзінің үстінде Құлмамбет, Сарбасқа Сұраншы

тарихын поэма еткізгендей ұзақ сүре әңгіменің жыр желісін тапқызып кетеді. Кейде ескі труверлер үлгісінде – Домалак дастанындай тамаша көркем (Сарбаспен айтысында) аңыз поэманы толғап кетеді. Кейде сол сүре айтыста Досмағамбетке айтқандай дін үгітшілеріне қарсы күлдіргі мысқыл әңгіме тізіп, соған төкпелеп кетеді. Сүре айтыста бұл кезекте Жамбыл Европада болған «Фабльо» үлгісін туғызып өтеді. Шашубаймен айтысында Байбұлан туралы мысқыл эжуаның төбеден түскен жәйдай жайратқыш бір отын атады. Бұндағы Жамбыл гротеск, шарж, мысқылдың неше атасын тапқандай. Қадалған жерінен қан алмайды, жан алады. Мазағына ілінгеннің басына қарай қаптағанда, қатты соққан құйындай үзігін, туырлығын желпілдете түңлік ұшыра соқтығып, ыршытып түсіреді. Оқтай өтімді күлкі табады. Бұл ретте әр теңеуінің өзі, жай ақынның жайшылықта күн толғанса таппайтын, аузына түспейтін дөп теңеулер болады. Сондай ызалы сайқы мазақта, ажуада, мысқыл, қалжыңда Жамбыл тапқырлығы елден ерек. Жамбыл «Өлең не күлдірмесе, не жылатпаса – өлең емес, нәрсіз сөз, зәрсіз оқ есепті» дейгін. Сол сипатының бәрі Жамбылдың өзінде бар еді. Жамбыл суретші болса шарждың, пьеса жазушысы болса комедияның, гротесктің барып тұрған шебері болар еді.

Жамбылды білген кісінің бәрі байқаған бір ерекше өнері кешегі, бергі күнге шейін өле-өлгенше Жамбылақындығының бір зор айқын сипаты болып, үнемі ере келді. Ол шапшаң айтып тастайтын, тез көретін ақпа ақындығына қосымша өзгеше бір өткір эзіл айтқыштық еді. Соңғы кезге шейін қасындағы жақын адамдарына, үй іші, үстел айналасында, от басында отырып айтып тастайтын эзіл-қалжыңдарының өзі де Жамбылдың үлкен ақындығын танытады. Ақпа ақын кейде өлеңмен, кейде жай сөзбен не өзі туралы, не өзі тәуір көрген ақындары туралы мысқыл айтатын.

*Өзінің қартайғанын өзі қалжың етіп:
Сақалым темір күрек борға малған,
Селеудей шашым селдір зорға қалған.*

дейді. Осындай әзілді іні ақындарына да жиі айтады. Жәкеңнің жаратылысын тану үшін ол сөздер кейінгіге аса керек, қымбат бұйымдар болғандықтан, кейбір ақын інілеріне, жақын жандарына Жамбыл айтқан мысқыл қалжындарын еске алайық.

Мысалы, Өмірзаққа бір күні Жәкең: «Тасқа жусаған тау текенің сақалындай, немене сақалың шошандап кеткен» – дейді. Тағы бір кезекте «Басын ұнға тыққан қара мысық сияқты бопсың», – дейді. Кененге шашы ағара бастағанда: «Басың немене тұз түйген келсаптың басындай боз ала боп кеткен», – дейді. Есдәулет ақынға: «Суықтөбенің суыр андыған қоңыр ала бүркіті құсап, қопайып қайдан келдің?» – дейді. Орынбайға: «Бұрын да дауысты емес едің, тап тауқұдырет сияқты болыпсың ғой», – дейді. Әрі ақын, әрі балуан Мақыш демін аузынан алады, зор денелі кісі, соған: «Көкпек жеген түйе сияқты демін аузынан алған неме», – дейді. Жартыбай ақын туралы: «Суыр сияқты әрі жалтақ, әрі бақырауық», – деп бір айтса, тағы бір кезекте: «Асыранды жапалақ сияқты», – дейді. «Кейде жау жапырақ сияқты қалтырап тұрады» – дейді. Шыныбай деген жігітке: «Қисық өскен картошка сияқты», – дейді. Өз баласы Аққұлыға: «Іңірде ұшқан қара қоңызға ұқсап дарылдаған неме!» – дейді. Ағайыны Әбіл деген жігітке жылмаң мінезі үшін: «Судағы май қоңызға ұқсап жылпылдаған жігіт», – дейді.

Міні осы алуандас мысқыл қалжындарды Жамбыл інілеріне, тіпті келіндеріне шейін де түгел айтып отырған. Бұларының бәрінің өзгеше ерекшелігі құр күлдіргілігінде емес, құр ғана шапшаң байқағыш, көргіш, лезде айтқыш ақпалығында емес. Соның бәрін көрсете, таныта отыра осы қалжындарының өзі де бізге ерен шебер ақынды танытады. Ақындық теңеу тілімен сөйлейді, ұғым тілімен сөйлеуді екінің бірі біледі, бірақ оны келістіріп айтқан күнде де ақындық демейміз, шешендік дейміз. Тек шын ақындық қана көңілге қона кететін теңеу, бейнелеумен сөйлейді.

Айтқанының, ұқсатқанының дәлдігінен қашып құтыла алмайсың, жалтара алмайсың, тап басады. Ол ақындық үлкен жырда бір танылса, бір-ақ ауыз өлеңмен де солай танылады. Біз көріп жүрген ақындарымыздың ішінде дәл осы жөнде Жамбылдың теңдесі жоқ болатын. Түре айтыста балта сабы жерден «ұрып таста» дегендей дүрсе қоя беретін тапқыр кәрі тарлан елден ерек шығатын. Кейде білімді үнем созарлықпен, азаматтық зор саналы арманмен озып отырса, кейде, кейбір қарсыласын лезде мінін тауып, осылайша тобыққа ұрып, талмау жерден бір-ақ қағып, түсіріп кетіп тарта беретін.

Жамбыл ақындығының бұл қасиеті де теңеп айтқыштық сипатымен, ақынның кейінгі ұлы жырларына ерекше зор көркемдік қосқан. Естен кетпестей әсем айшық бітіріп отырған. Айтыста кейде мысқыл ажуаға келгенде, аузына шапшаң оралатын тапқыр теңеулер, бергі, ескек, терең жырларында ұлы адамның кемеңгер дана бейнесін сүйсіне жырлағанда да, нелер көрікті теңеулер туғызады. Теңеулері ұзақ толғап кеткен жырының өзінде де тауды, теңізді, күнді, айды, барша әлемді лезде кездіріп шығады. Ешбір ақын айтып қормегендей сөз маржандарын, маржандары емес, меруерттерін тез тізеді. Осында, әрі ауызша шапшаң айтып, әрі ұзақ төкпе жыр қып ең жауапты тақырыпты оңай айтып отырған Жамбылды көреміз. Ерекше шабыты мен дарыны бар алып ақын бұрынғы ақпа ақыннан, айтыс ақындығынан ала келген, төселген шеберлігін көсілте сермеп отыр.

Міні, айтыс өнерінің ақты-бозды жүйірігі, ұлы одақтың кәрі, жасы, бар буынын, бар оқушы, тыңдаушысын ұйытқан ұлы өнерінің желісін, солайша арыдан тартып келген-ді. Үлгісі мен мектебі алыстан, халықтан, халықтық қалың қазынадан. Сол шыныққан шеберлігіне сай шабыт пен нәрді, мазмұн, маңызды – ұлы дәуірі – социализм дәуірінен алады. Халық даналығы, шынайы халық бағы орнаған шақта, осылайша шарықтап, әлемге әйгіленгенде, осылайша әйгіленген болатын.

Ө Л Е ũ Д Е Р

ШАҒЫМ

Шып-шып етіп молданың
Қолындағы тобылғы,
Қозғалтпайды жонымды,
Талай дүре соғылды.
Торсылдатып танадай,
Жырттар болды тonymды.
Тілің ащы бала деп,
Қайнатты әбден сорымды.
Оқымай-ақ кетейін,
Байламаңыз жолымды.
Алдыңыздан өтейін,
Не жазып ем сол ғұрлы?!

Оқымаймын молдадан,
Не оқытпақшы ол маған?
Бала келсе сабаққа,
Жем дәметкен дорбадан.

Ақ сәлдесін төңкеріп,
Көзін жұмып теңселіп,
Күн ұзынға боздаған,
Оқығанша мен одан,
Домбыраны қолға алам,

Өлең кірген түсіне
Жөргегінде мен болам.
Қинама, әке, қинама,
Болмас енді зорлаған.

ӘКЕМЕ

Сөртiнiң ұрлап қара атын,
Жазықсыз қиып қанатын,
Жапанда жалғыз қалдырып,
Жайым жоқ қарғыс алатын.
Ел арасын ығыр қып,
Ойым жоқ шұрқан салатын.
Қоныстан елдi бастырып.
Немiз бар ендi шабатын!
Өлең мен сөздi дос қылып,
Құрамын ақын санатын!

Батанды маған бер, әке,
Тiлiме менiң ер, әке.
Жапаның ұлы ақын боп,
Жақсы iстептi дер, әке!
Домбыра алып сөйлейiн,
Күнде жасап мереке.
Меркелi болған соң,
Елде болар береке.
Ұрлық түбi – қорлық деп,
Болармыз құр келеке.

ТӘЙТІ МЕН ШЫБЫЛ ШАЛҒА

Қажыдан кеше ғана келдi дерек,
Союға мал, шашуға ақша керек.
Тәйтекем ұрмақтан орын тапты,
Қаза тауып жарықтық елден ерек.

Ақшанды шаш, ағайын, малыңды же,
Жақсы өлiмге жабығу болар қате.

Жас қалып, алдында кәрі кетсе,
Оның өзі емес пе, той-мереке.

* * *

Мекеге біреу барса, Шыбыл барсын,
Шыбылдан басқаң барсаң, шығындарсың.
Кебінін өлгендердің жиып алып,
Ақыретке барғанда шырылдарсың.

САРЫБАЙҒА

Сарыеке, салдым бір сөз сыныңызға,
Сіздің сын таразы ғой сырымызға.
Қолыма домбыра алып талап қылдым,
Бересіз қандай баға ұлыңызға?

Жаманның көңілі көкте, жерде басы,
Алыс қой аңғарғанға екі арасы...
Жақсының өзі кішік, ойы биік,
Бірдей ме екеуінің мәртебесі?

Біреулер малмен бәрін бөктеріп жүр,
Айтқанды ақыл, нұсқа жек көріп жүр.
Көтеріп дүниенің көң-қоқырын,
Апарып қай шұқырға төккелі жүр?

Біреулер «қайтемін» деп қалтандап жүр,
Әркімнің аузына бір жалтандап жүр...
Біреулер біліп тұрып жете алмайды,
Аяғын қандай нәрсе арқандап жүр?

Көңілі кейбіреулердің бұлтта жүр,
Ұстауға күн мен айды жуықтап жүр.
Біреулер қара сөзді қамшы қылып,
Қуды мініп, құланды құрықтап жүр.

Қайсысын маған соның еп көресіз?
Әкетсем өзім таңдап өкпелерсіз...
Сүйкемнің сүйгенін ойласаңыз,
Өлең болсын серігің деп бересіз!

* * *

Айрылдым арманменен, қайран Бұрым,
Айдай ед толықсыған аппақ нұрың.
Алдандым, аяғымды шалыс бастым,
Білмедім жан ашымас аға сырын.

БАЙҰЗАҚ МОЛДАҒА

Отынға екеу кетті, бірі – молда,
Мінгені молдасының шұбар жорға.
Молдасы Сарыкемнің ұрлық қылып,
Құдая, кешіре гөр, өзің тоба?!

КӘМШАТ ҚЫЗ

Кермиық Кәмшат қыздың көрдік көркін,
Қондырған шекесіне құндыз бөркін.
Секілді алтай түлкі сылаң қағып,
Шеніне келтірмейді-ау емін-еркін.
Қырандай қияннан-ақ ілер едім,
Қырқада қызыл жүзін бұрса бертін.

Шаң жұқпас шашасына саңлақ едім,
Сан жерде шаршы төске самғап едім.
Жұртшыдай жұрт торымай, алысқа ұшып,
Алатын тоятымды таңдап едім.
Айдынның ақ шортанын жібермейтін,
Жасымнан жаза баспас қармақ едім.

Болғанмен сыртым қораш, ішім сұлу,
Сол ғана жүрегіме берген жылу.
Ажары бет пен жанның бірдей емес,
Керек-ау, Кәмшат, соны пайым қылу!

Солмай ма көктемдегі әдемі гүл,
Оңбай ма бетке біткен әдемі түр?!
Еңкейіп екіндіге күн құласа,
Көріксіз көрінбей ме дүние бір.

Осының бәрі мысал ойлағанға,
Кәмшат қыз, ойлан, ойлан ба, оны өзің біл.
Көңілге келіп бір сөз қалғаннан соң,
Тынар ма, айтып өтпей қу қызыл тіл!..

* * *

Сыртың бір сұлу жан екен,
Сыпайы көзге көрінген.
Сыр-мінезің бар екен,
Сөйлесуге ерінген.
Қамқа-қамзол киініп,
Қас-қабағың керілген.
Қарапайым адамнан,
Қомытсынып жерінген,
Жұбайыңды есіттім,
Таңдап тапқан еліңнен.
Өзі қарау, тарыншақ,
Қас Қарымбай делінген.
Салғаныңды көрермін,
Соған барып серуен.
Сөйлесермін оралып,
Сонда, Кәмшат, сенімен!

САРАҢ БАЙ МЕН ЖОМАРТ КЕДЕЙ

Малы көп бай жылайды қар жауғанда,
Бәрін тастар ниеті малға ауғанда.
Жерден алтын тапқандай кедейлер жүр,
Әйелі шелек толы сүт сауғанға.

Малы көп бай ертемен жейді қаймақ,
Қой шығарып, кедей жүр қозыны айдап.
Ең болмаса айранға тойғызса деп,
Жатса, тұрса тілейді «а, Құдайлап».

Сараң байдың үйіне қонақ келсе,
Қояды кәрі қойын ол ыңғайлап.
Кедей жомарт үйіне мейман келсе,
Жалғыз қойдың тұрады басын байлап.

* * *

Бай жалтаң, кедей қалтаң, халық дархан,
Көп жердің дәмін таттық сыбай-салтаң.
Елімнің азаматын таныс қылған,
От жырым, қызыл тілім, сенің арқаң!

ӨЛЕҢШІ ОМАРҒА

Жағынба босқа байға, Омар ақын,
Байлардан саған мынау кедей жақын.
Енеңді мықтап мырза бір боқтайды,
Берерде қойға қоңыр шолақ атын.

Тек отыр, меніменен айтыспай-ақ,
Жетеді саған ақын некен-саяқ.

Үрпип жүні түскен қоңыр қаздай,
Соғуға қанатыммен тұрмын аяп!

ЖАНЫС АҚЫНҒА

Менің пірім – Сүйінбай,
Сөз сөйлемен сыйынбай.
Сырлы, сұлу сөздері
Маған тартқан сыйындай!
Сүйінбай – деп сөйлесем,
Сөз келеді бұрқырап,
Қара дауыл құйындай!
Екпініме кезіккен
Кетер ме екен жығылмай!?
Құлаштап бір кетейін,
Көбен¹ құсап тығылмай.
Қашсаң қуып жетейін,
Бізге жабы² бұйым ба-ай!
Селтендеген ақынды,
Көрмеуші едім шыбындай.
Кәне, сөйлеп жіберші,
Айттыспағың шының ба-ай?!
Деп келдің бе Жамбылды
Күнде жеңген Шыбылдай³.

ЖЫЛҚЫШЫ

Сары түнге сарылып, кірпік ілмей,
Салқын күзде бір жылы үйді білмей.
Сахарада салақтап күндіз-түні,
Бұралқы ит пен малшының сикы бірдей.

¹ Көбен – арықтап жүріп, ет алған жылқы.

² Жабы – қарапайым жылқы.

³ Шыбыл – Ұлы жүздегі ру аты.

Саяқ іздеп Саркемер, Сартауқұмнан,
Табылса деп, жонымыз бір тілінбей.
Байтал түгіл бас қайғы болып жүріп,
Қайтпекші едік, төсектен біз түңілмей!

ПҰШЫҚТЫҢ ҰРЫҒА АЙТҚАНЫ

Шығып ем бүгін мініп көк байталға,
Кез болдым екеуіне көк қайқаңда.
Көк байтал өзі семіз, өзі буаз,
Жануар шаба алмаса өкпе айтам ба?

Екеуің келе сала пұшықты алдың,
Өкпесін өзі дімкәс қысып та алдың.
Қалғандай қағындысы құрттан әлі,
Пұшықты бартылдатып ұшықтадың.

Олжалап кетерсіңдер байталымды,
Қалмаймын мен де бүгіп айтарымды.
Осы өлең қайда барсаң қиқу салып,
Қуалар бойларыңнан сайтаныңды.

Білемін, бірің Манас, бірің Сырым,
Пұшықты тонағаның жаман ырым.
Атыңды біреуіңнің бірің атап,
Көріп пе ең, адам тонап бұдан бұрын.

Ала бер байталымды, Сырым, Манас⁴,
Байталға мейлің өліс, мейлің талас.
Атыңды екеуіңнің біліп алдым,
Аржағы керегі жоқ, болды қалас!

⁴ Сырым, Манас – Қасқарау елінен шыққан ұрылар.

КЕТІПТІ ҒОЙ БАСЫҢ АУЫП

Болысжан, жүрген жерің күнде сауық,
Пеңденің бойында көп қатер-хауіп.
Екейдің жындысымен жарысам деп,
Сенің де кетіпті ғой басың ауып.

ӘЗІЛ

Жамбылға астың жауырын,
«Таңдап-ақ астың тәуірін».
Түйе қарап жүрген бұл Жамбыл
Аймалап бассын әуірін.

САРАҢ КЕЛІНГЕ

Естемес бастас болдың Кәсенменен⁵,
Сөйлейді мына келін
Аузын ашып әсемменен.
Бар екен деп асынды төгіп-шашпай,
Бұдан былай асып жүр бәсеңменен.

КЕСІРЛІ ҚАТЫНҒА

Қызғалдақтай жүзі бар Саймасайдың,
Кесірлі қатыны бар Алмасайдың.
Қырғыз, қазақ бас қосса, топ жарады,
Жиреншедей тілі бар ер Қосайдың!
Ел жұтаса, екі елі кемімейді,
Қара қазан қатыны сараң байдың.

⁵ Кәсенменен – Қасен Мәнке болыстың інісі.

Ел едің құт дарыған Есім-Малай,
Қыдырып қызығынды көрдім талай.
Арқаңда үрлеп ішіп, шайқап төктім,
Қайтқалы бет түзедім елге қарай.

Кең біткен етек-жеңі ағайын ең,
Беріпті саған дәулет соған жарай.
Балаңа бесіктегі белгілі ғой,
Санатқа ілінбеген Қожан қалай?

Барармын баян қылып бәрін төске,
Бейілің берекеңмен болар есте.
Адамның алыс жүрсе аңсары ауып,
Көруге құмартары сол емес пе?!

Жан екен жағын сауған аларманда,
Артымнан мен кеткен соң солай деспе.
Ат міндім, атан алдым, шекпен кидім,
Жонім жоқ сені мақтап сөйлемеске.

Ағайын-туған есен бол,
Алшайып атқа мінейін.
Енді айналып келгенше,
Аңсай-аңсай жүрейін.
Шүйгініңе сонылап,
Шынарыңа түнедім.
Қош аман бол, құрметті ел,
Қадіріңді білейін!

ҚУҒЫН

Екі жылқы алдырдым
Майтөбенің жонынан.

Бергенім жоқ қолымнан,
Ұры әкетті торыған.
Ізі осылай ойысты,
Қуып келем соңынан,
Сөзім емес, Бәйеке,
Сізді ұрыға жорыған,
Қыдыр шалған жылқыңның
Қаратыңыз тобынан!
Табылмаса тобыңнан,
Көрейін өз сорымнан.

ШӘБДЕНГЕ

Уа, шаһибаз, хан Шәбден!
Атым арып келді әбден.
Тоным тозып жүдедім,
Орын бермей жан төрден.
Ақ ордаңа енейін,
Аман-сәлем берейін,
Аз дамылдап алайын,
Өзіме-өзім келейін.
Жан таң қалған сөзімді
Алдыңа бір төгейін.
Күн қиядан батқанша,
Ай қиядан асқанша,
Ағыл-тегіл тер болып,
Жорғалайын, желейін.
Басы биік Алатау
Жер өмірден көрінер,
Арнап келдім, батыр-ау,
Амандасып қолың бер!
Ауыл алыс болса да,
Атағыңды көрдім бел.
Атым арық, тон тозық,
Қысып келді аштық, шөл.

Жерімізде жұт болып,
Өспей қалды биыл төл.
Бұйымтайым, мұным да,
Әзірше айтар сізге сол.

СЫРТТАНҒА

Қыдыралы, Құлшаннан,
Құлаш ұрған Сырттаным.
Жерді болжап күн шалған,
Жүргенінді ұққамын.
Қыдыралы, Есімбек,
Эрентальды сабаған.
Ер туған ұл десін деп,
Бір кәдеге жараған.
Маманыңның өрені,
Тиын-тебен санаған.
Құтылғалы кетіпсің,
Олар жапқан жаладан.
Енді ниет етіпсің,
Кім кірмеген қаладан.
Сендей қазақ аз шығар,
Үміт қылған баладан.
Екі балаң жетілсе,
Құтыларсың табадан.
Дәметкемін жетімше,
Сендей білгір ағадан.

* * *

Төментіннен келесің екі қуым,
Елдің жәйін білесің буын-буын.
Қанын сорып екеуің атқа мінсең,
Тағы кімнің тартасың сары суын.
Елден тиын қоймайсың түтін санап,
Есебіңнің аяғын шығарарда
Рахмет пұшықты алдың талап.

СЫЗДЫҚ СҰЛТАНҒА

Өлең сөздің даңғылы, атақты шежіреші, қазақ халқының ұлы ақыны Жамбыл мұрасының жұртшылық әлі танып-білмеген қыр-сыры көп. Жәкеңнің соңғы басылымдарынан аласталған «Сыздық сұлтанға» атты шағын өлеңі соңғы рет ақынның 1946 жылы шыққан толық жинағында жарияланған болатын. Сол кітаптағы аталмыш өлеңге берілген түсініктемені толық келтірейік:

«Сыздық Кенесары баласы (орыстар Садық, Сыздық дейді), – атақты батыр, жауынгер. Орта Азияда патша үкіметіне, хандарға, Қытайға қарсы халықтың жауынгерлік күресін бастаған (1860-1877) Сыздықтың батырлығы жайында тамаша, бай, қызықты халық әңгімелері, жырлары ел аузында көп таралған. Орыс тілінде Сыздықтың ағасы – Ахметтің 1889 жылы «Кенесары және Сыздық» дейтін кітабы шықты. Орыс тілінде Сыздық жайында мақалалар көп жазылған, орыс тілінде роман да шыққан. 1880 жылдарда Сыздық Жамбылмен кездесіп, жолдас болған. 1889 жылдары Амангелдімен кездеседі. Сыздық 1910 жылы, 71 жасында өледі.

1884 жылдар шамасында Сыздық Кенесарыұлы қырғызға келген. Қырғыздар үй тігіп, мал сойып, құрметпен қарсы алған. Қырғыз, қазақтан Орман ауылына 17 ақын жиналған. Солардың ішінде Жамбыл да болған.

Қырғыз ағайындар басында, «әкесінің кегін жоқтайды», – деп, Сыздықтан қымсынса да, соңынан райласып сөйлескен.

– Сонда Сыздықтың айтқаны мынау еді, – депті Жамбыл Ғалиға.

– Мен сендермен шабысқалы келгем жоқ, табысқалы келдім. Сен де туысқанымсың. «Жан ашуы үстінде әкемді өлтірдің», – деп, кінә қояр жайым жоқ. Жалғыз-ақ тілегім: әкемнің сүйегін бер, аталарыма қосайын. Алтын жүзігін бер, қолыма салайын. Сары қасқа ерін бер, астыма мінейін. Бұйымтайым осы-ақ», – дейді.

Қырғыз ағайындар Кенесарының алтын жүзігі мен сары қасқа ерін береді де, сүйегін тауып бере алмайды. «Он бір жыра» деген жерге көмілген екен, білетін адам өліп қапты деп жауап береді.

– Қап, болмас! – деп отырды да, Сыздық сары қасқа ердің басын қанжармен қақ айырып шапты да, жіліншік-жіліншік алтындар алды. – Әкемді өлтіруін білсеңдер де, алтынын алуды білмеген екенсіңдер. Уақасы жоқ, бұйырған нәсіп қой! – деп, қалтасына салды дейді.

Жамбыл Сыздыққа осы өлеңді сонда айтыпты. Осы Сыздықпен кездескенін Жамбыл кейін үлкен ертегі қылып та айтқан. Сыздық батырдың жалғыз көзді дәумен кездесіп, үңгірге қамалып, одан қалай құтылғаны жайлы ертегіні өте қызық етіп айтады. Өлеңді жазып алған – әдеби хатшысы Гали Орманов.

«Сыздық сұлтанға» атты өлең Жамбылдың ұлылығын, оның халқының өткен күндері, сол күндерде жасаған елеулі қайраткерлер туралы нақты ұғымы, өзіндік көзқарасы болғанын айғақтаса керек.

*Сәлем бердім, алдияр,
Орын бердің қасыңнан.
Сен бір қалған көз едің
Кенесары асылдан.
Сыздық атың жайылды
Бұл өңірге жасыңнан.
Айбатыңды көргенде,
Дұшпандарың бас ұрған.
Даңқыңды естіп жүруші ем
Шартарапқа шашылған.
Ақ жүзіңді көрген соң,
Енді мауқым басылған.
Ауылға жүр, қонақ бол,
Атан алып, ат мініп,
Ағайынға беріп қол,
Аттанарсың, Сыдеке,
Ата жолы деген сол!*

*Арнап келіп алғаның
Алтын жүзік, сары қасқа ер.
Атаңыздың аруағын
Сыйлайды екен бір тайты ел.
Екеуінің⁶ қалғаны –
Он бір жыра деген жер.
Оны да айтты ағайын,
Іштен шықты қайғы-шер.
Атаның не арманы –
Іздеп келіп артынан,
Бата қылса сіздей ер!*

ЕСТЕ ҚАЛҒАН ӘНГІМЕЛЕРДЕН⁷

Кенесары, Наурызбай заманында жаннан асқан ер болды. Қазақты орысқа бермеймін деп, Сарыарқада соғыс салды. Ақмоланы, Ақтауды, Адырлы қалаларын алып, солдаттарды қойдай қырды. Бірақ жер-дүниені алып қаптаған патша әскері азаймады, күн сайын көбейе берді, зеңбірегін сүйретіп, Кенесары, Наурызбайдың соңынан қалмады. Қазақтың Көкшетау, Есіл, Нұра, Баянауыл, Қарқаралы сияқты жақсы жерлерін тартып алды. Елді қойға тиген қасқырдай талады. Кенесары, Наурызбай сол таланған елді қорғаймын деп, қасына мың сан батыр қол ертіп жүрді. Бірақ Кенесары жағадан алған жаудан жеңілетін ер ме еді? Ол етектен алған «иттерден» жеңілді ғой. Қазақтың алаауыздығы оңған ба? Кенесарының тілеуіндемін деп жүрген байлардың, төрелердің барлығы да патша әскеріне болысып кетті, елдің ішіне іріткі салды. Олар патшадан шен-шекпен алды, аға сұлтан болды, заседатель болды. Сөйтіп, ел іші өзара бірлігі кетіп, ынтымағы жойылған кезде патшаның солдаттары Кенесары, Наурызбайды Сарыарқаға тұрғызбай, мазасын ала берді: ауылын шапты, мал-мүлкін талады, қатын-балаларын тұтқындады. Ақырында Кенесары

⁶ Екеуі – Кенесары мен Наурызбай батыр.

⁷ Хан Кене. Алматы: Жалын, 1993. 146-148-бб.

Ұлы жүзге – Алатауға қарай беттеп көшті. Әуелі Балқашта, Іленің қойнауында, жалайырдың шетінде жатты. Бұл жер жұттан шалғай еді.

Орыс әскерімен белдесуге күш жию үшін:

*Қамауда жатып хал болмас,
Қолыңа қалың ел қонбас, –*

деп, Кенесары соңынан ерген елімен, батырларымен Ілені кесіп өтіп, Шу бойын өрлей көшпеді ме?! Сонан Қордайда шапырашты Тойшыбек батырдың ауылына тоқтады ғой. Атағы жер жарған Кенесары, Наурызбай келді деген соң Ұлы жүз – Дулат елі қалмай жиналды, күні-түні Кененің ауылын босатпады. Дулаттың батыры Сыпатай да, шапыраштының ерлері Саурық, Сұраншы да, қоңыраттан шыққан Байзақ та, төре Рүстем де қалмай келді. Кенесары екі күн ұдайы ешбір адаммен сөйлеспей, маңдайын ұстап, ауыр ойланып, төмен қарап отырып алды. Рүстем төре де, Сыпатай батыр да Кенесары отырған ақ боз үйдің алдынан анадай жерден түсіп, «алдиярлап» қолын қусырып, рұқсат сұраудан басқа бір ауыз тіл қатуға бата алмаған. Келгендердің бәрімен Наурызбай ғана сойлескен. Сонда 19 жасар жас батыр Сұраншы атының басын Кенесары отырған үйге тіреп тұрып, есіктің маңдайшасын көтеріп, былай депті:

– Хан бетін басып, басын тұқыртып, неге төмен қарай береді? Біз ұялшақ қатын көргелі келгеніміз жоқ, ондай қатындар ауылымызда жеткілікті, біз ел бастаған, жау жасқаған батырды көргелі келдік, – депті.

Сонда Кенесары басын жұлып алып:

— Уа, ерім екенсің ғой, атыңнан түсіп, жоғары шық! – депті.

Сұраншыға оң тізесінен орын беріпті. Сонан кейін барып Сыпатай, Рүстемдер де «алдиярлап» үйге кірген екен. Бірақ Кенесары олардың бірде-бірімен жылы сөйлеспей, өзінің үйіне баса-көктеп кірген ер жігіттермен ашылып сөйлесіпті. 17 жасар Байсейіт батыр да атымен күйғытып шауып келіп,

Кенесарының отырған үйінің дәл табалдырығының алдына тоқтапты. Әкесі Тойшыбек:

— Бұл не бейбастық, сен ханды басынамысың? – деп шыға келіп ұрысқан екен, Бәйсейіт кимелеп:

— Мен хан деп келгем жоқ, батыр деп келдім, батырдан батыр қорықпайды, – деп, үйге кіре беріпті. Кенесары бұған да оң тізесінен орын берген. Кенесарыға еріп келген өңкей батырларға Жетісудың кілең айбынды ерлері қосылып, Алатауды сілкінткендей бір қалың, қайратты қол құралады. Кенекеңнің Жетісуға келгенін бір кезде Сүйінбай бәріміз ұзақ жырмен айтушы едік, сонан есте қалғандары тіпті аз...

*Алдына дабыл өңгерген,
Артына сауыт бөктерген,
Кенекем келді алыстан.
Ақауызы арқырап,
Ақ сауыты жарқырап,
Жауар бұлттай түйіліп,
Найзасын көкке үйіріп,
Наркескені жарқылдап,
Наурызбай келді арыстан.
Жауды көрсе қуанған,
Алмасын қанға суарған,
Табыннан шыққан Бұқарбай,
Ті ұстаған Нәпбай,
Жортуыл жолшы Бұғыбай.
Жалаң қылыш байланған,
Жау қайда деп сайланған,
Батырлар келді Қордайға...
Кенесары келген соң,
Өңкей ерді көрген соң,
Ерлігін жаннан асырған,
Бес қаруын асынған.
Келді Саурық, Сыпатай,
Жас Байсейіт, Сұраншы,
Келді бәрі қалмастан,
Кенесары алдына*

*Өңкей көкжал бас қосқан...
Қара тасты айырар,
Қайраттары алмастан.
Сондай ерлер өтті зой,
Дұшпанымен айқасқан... –*

деп толғаушы едік.

МӘМБЕТКЕ

Уа, қадірлі Мәмбетім,
Ауылыңда алты күн,
Дамыл алмай әндеттім.
Ән мен күйді тоғылтып,
Айналаңды сәнді еттім.
Атан беріп, ат беріп,
Ақырында дәндеттің.
Алты ай өтіп арада,
Ауылыма сен жеттің.
Жамбыл үйі жаман деп,
Атақ жайып сен кеттің.

Үйім жаман болғанмен,
Сөзімді жұрт сыйлайды.
Айтқандарым жаққан соң,
Алыс, жақын тыңдайды.
Сен жамандап кетсең де,
Мені жұртым қимайды.
Бай есіркеп бермейді,
Айтқаныма улайды.
Қайтармасаң бодауын,
Тағы артынан тулайды...
Айтпасыма болмайды,
Қылығы ішке сыймайды.
Түк қайыры болмаса,
Несіне мал жинайды?!

Сәдірмекке ат шапты
Суықтөбе баурында.
Қырғыз, қазақ бас қосты
Сәке болыс ауылында.
Қатарлап үйді тіктіріп,
Қамбалап қазан қайнаттың,
Желілеп бие байлаттың.
Сауын айтып, ас беріп,
Ақындарды сайраттың.
Атаңа зорлық көрсеткен
Мырзабек пен Кәшкенің
Басына таяқ ойнаттың.

СӘТ САЙЛАНАРДА

Лашын құстай таранып,
Сыртың сұлу көрінген,
Неңді медеу саналық,
Жел еседі жеріңнен.
Қайымады түйелер,
Қысырады биелер,
Қыста қырсыз, жұт болдың.
Елге жүгіңді үйе бер.
Шығынмен де шаршаттың,
Енді қайтіп күй енер?!
Көргеніміз сол болса,
Неміз қалды сүйенер!
Қазбасам да мен онша,
Елдің өзі-ақ жүйелер.

ЖАЛҒЫЗБЫН ДЕП ЖҮРМЕСІН

Сәлем айт барсаң Абайға,
Кеңесі кеткен талайға.
Ауырды жеңген қара жер,
Сабырлы болсын қалайда!
Бір жұтқан судай дүниесін,
Ащысын татып күймесін.
Жапанға біткен байтерек,
Жалғызбын деп жүрмесін.
Кемелге келген асыл-ай,
Тасқынды тәңір басуы-ай.
Нар көтерген ауырға
Арқасын тоссын жасымай!

ТІЛЕМІСКЕ

Ей, Тілеміс, Тілеміс!
Тілің мірдің оғындай.
Тиіп кетсе күйдірген,
Сексеуілдің шоғындай.
Қарсы келген жау болса,
Құтылмайды соғылмай.
Құр сүлдесі қалғанша
Қара терге шомылмай!
Кебекбай мен Ноғайбай,
Тіліңнен-ақ именіп,
Жүр ғой сені соға алмай!

АБЫШҚА

Мәмбетәлі ауылында,
Атандым мен абышқа⁸,

⁸ Абышқа – кыргызша шал деген сөз.

Абышқа деп мына қыз,
Тиіп кетті намысқа.
Абышқаның сақалы,
Әлде бұған таныс па?
Абышқаны байқасам,
Емес екен алыста.
Абышқа ма, қарашы,
Біздің әсем дауысқа,
Ұзақ таңға қарлықпас,
Ұлы дүбір шабыста.
Айтқан сөзім шет болса,
Сынатайық қалысқа.
Не болмаса жөнде өзің,
Тұлғаң түзу жан екен,
Түсінетін әр нұсқа...

МӘҢКЕ ТУРАЛЫ

Жанғойлық болысы пысық келеді,
Мұрындары пұшық келеді.
Екі арадан ептеп жерінде,
Көздерін қысып келеді.

Сөздерін ұзарта келеді,
Өңешін қызарта келеді.
Өнімі азырақ жерде,
Үстіне тұз арта келеді.

Ыңыранып отырып алады,
Әр алуан қырға салады.
Ақыры Құдай жарылқап,
Қалталарын толтырып алады.

АРТЫҚША ТУҒАН АЗАМАТ

Жігіттіктің кезінде,
Жігерлі болса ер болар.
Тұрмаса жігіт сөзінде,
Нәсілі оның кем болар.
Қажырлы болса майданда,
Халыққа сөзі ем болар.
Ел үшін туған ерлердің,
Алды-арты дария кең болар.
Бірлігі кетсе ағайын,
Әркімдерге жем болар.
Білімсіз болса жолдасың,
Қылған қайырың сел болар.
Артықша туған азамат,
Халыққа үлкен бел болар.

Серт адамды байлайды,
Ер жігіт серттен таймайды.
Өршеленген кезеңде,
Өлімді кім ойлайды.
Жігері болса жігітің,
Орындамай қоймайды.
Атқан оқтан қайтпайтын,
Өтірік сөз айтпайтын.
Кезеңді жерде кез болса,
Қорқып тізгін тартпайтын,
Батыр Қараш, Саурық,
Шапырашты Өтеген,
Батырлардың еңбегі
Таныс маған ертеден.
Жамбылдың да серті бар,
Әділдік көрмей өмірден,
Жүрегінде дерті бар.

Ішіне Жамбыл түскен дерт,
Зұлымның салған өрті бар.
Қырандай Жамбыл қалқыса,
Өзі салған өрт жалын,
Зұлымға қарай шалқыса,
Елдің серті – ер серті.
Дұшпанның басын шарпыса!

ҚАБАТ ТУСЫН КҮН МЕН АЙ

«Аумиін» деп қолыңды жай,
Қабат тусын күн менен ай.
Алғаның болсын сайма-сай,
Қапалық болмай кезінде,
Ылғи болсын мамыражай.
Қос-қостан тауып ұл мен қыз,
Мінгені болсын жорға тай.
Ертең ерте біреуі –
Қойға кетсін қудалап,
Түйеге кетсін біреуі –
Екі көзін уқалап,
Егін ексін біреуі –
Су сағасын томалап,
Оттың басын шаңдатып,
Біреуі жатсын домалап.
Жылқы бақсын біреуі –
Асауларды күделеп.
Сөз сөйлесін біреуі –
Көп ішінде сүбелеп.
Жақсы лепес – жарты ырыс,
Ескіден қалған мақалды
Соға беріп, қайтейін,
Бата аяғы тақалды.

ӨСИЕТ

Ой-хой, дүние серуен!
Адам бір көшкен керуен.
Дүниені қызық қалдырып,
Асамыз өмір белінен.
Кірсе, лебіз, шықса, жоқ,
Қауіп етіндер өлімнен.
Қылышбайдан таралып,
Сөз нұсқасы келінген.
Дос-жаранға, кемтарға
Қайырлы бол делінген!
Қылған қайыр болмаса,
Не әкетесің өмірден?
Дәулетіңнен не пайда,
Таусылмастай көрінген!
Жалғыз мұраң сол болар,
Қол қайырың берілген.
Басқа дүние бірі де
Көмілмейді кебінмен.

* * *

Көп қарға тең келмейді бір сұңқарға,
Көп жылқы тең келмейді бір тұлпарға.
Жақсының әрқашан да жөні бөлек,
Жаман адам жарамас бір қымтарға.

ШАЛТАБАЙҒА

Салқын келіп тоң-торыс,
Сыртқа сыздап қарайсың.
Сенен басқа жоқ болыс,
Деп өзінді санайсың.

Шарға түсер шағында,
Қара тер боп сабылдың.
Аялған жоқ малың да,
Ақ жем болып шабылдың.
Елге сөзің жеткенше,
«Жамағат!..» деп жалындың.
Қол билікке жеткен соң,
Салғырттыққа салындың.
Сан рет кеп алдында,
Сағым сынып сарылдым.
Сазаратын Жамбылға,
Саған сонша не қылдым?!
Бақсы басы қаңғырар,
Бабын таппай тамырдың.
Жанды есінен тандырар,
Қиынын-ай бабыңның!..

ҚАЛИҒА

Ей, Ордабай ұлы Қалиым!
Үстінде тұр ақ үйің.
Қасында тұр кара үйің.
Атағынды білемін,
Сыртыңнан-ақ танымын.
Атан сұрап, ат сұрап,
Деп келгем жоқ жариын,
Байдабектің бірі едің,
Сары бәйбіше ұлы едің.
Сартаукұмды мекендеп
Баяғыдан жүр едің.
Сахарада қонысың,
Малға толы өрісің.
Сойылыңды соғып тұр
Ұлығың мен болысың.
Біздей жаһанкезбені
Қомытсынсаң қомытсын.

Бірақ айтып кетейін,
Жүзім қайтып көрген жок,
Сенен қорқып нетейін.
Күле-күле жүрсін ел,
Менменсіген бейліңді
Елге жайып өтейін.

КӨКІМГЕ

Бері отыршы, Көкімім,
Қандай екен өкімің.
Елді билеп алуға,
Қай арадан бекідің.
Әлде бекіп келдің бе,
Арын сатып бетіңнің?!
Бір тояйын дедің бе,
Ақысын жеп жетімнің.
Әлде ғарып көз жасын,
Көрейін деп бекіндің.
Ашып жауап қайыршы,
Көкім, сенен өтіндім.

ТОҚТАҒҰЛҒА

Келдің бе, ақиығым, алыс жерден,
Өтіпсің самғап ұшып асқар белден.
Алмас пышақ қап түбінде жатпас деген,
Хан-төре айналмай ма сендей ерден.

Ер ғана елін табар іздеп жүріп,
Жүрсе де ғұмырында қорлық көріп.
Құландай ақ бұғауын үзіп қашқан,
Жетіпсің енді, міне, елге келіп.

КЕДЕЙ КҮЙІ

Ұзынағаш, Қаратас,
Қалқабайдай қайран жас.
Бекеттен⁹ нан қоймайды,
Жалаң аяқ, жалаң бас.

Оған ауыз жарымас,
Сондадағы ар қылмас.
Қалт-құлт етіп жүргені,
Қысы-жазы қарны аш.

Қайтып жаның ашымас,
Неткен заман қатыбас.
Еткен еңбек, төккен тер,
Қалай түкке татымас.

Болмайды ішкен асың ас,
Қайтіп сүйек жасымас.
Мұныменен Қалқабай,
Сордан көзің ашылмас.
Ағайынмен, бар, сырлас,
Тегін тамақ татырмас.
Жарылқары жалғыз-ақ:
«Жетерсің» дер, «басың жас!»

ЕСЕНӘЛІ МЕШКЕЙГЕ

Жаралғалы жегенің қазы, жамбас,
Қарның ашты дегенге адам нанбас.
Ет пен майды ішіңе нығап тығып,
Адамшылыққа инедей орын қалмас.
Ылғи лас көтерген өміріңше,
Атан өгіз сияқты сен бір маубас.

⁹ Бекет – Ұзынағаш бекеті.

Сен тойғанмен, біреулер аш қалып жүр,
Деп ойлама түбінде терінді алмас!

ҚИСЫБАЙҒА

Ей, Қисыбай, Қисыбай,
Бері қарашы қымсынбай.
Шапаныңды бергенше
Көңілім тұр тыншымай.
Етігіңді қоса бер,
Жүрсін десең шымшымай.
Бұл Жамбыл бір сөйлесе қызып кетер,
Пәтуа-бірлігіңді бұзып кетер.
Ебін тауып ұстамай өшіктірсең,
Байлап-матап қойсаң да үзіп кетер!

* * *

Үштоқал болыс болды атпай-шаппай,
Қисыбай іс істедің ебін таппай.
Күртібай Үштоқалға еріп кетті,
Адасқан ай жарыққа ақбоз аттай.

ӘДІЛДІК КЕРЕК ХАЛЫҚҚА

Ұзынағаш базарында, Сарыбайдың баласы – Қисыбай болыс болып тұрған кезде, қан базардың ортасында, қасында бірнеше ұлықтар, төрелер бар Қисыбай кездесіп: «Мынау Жамбыл деген қазақтың ақыны», – деп таныстырады. Төрелердің тілмашы Жамбылды қылышымен нұсқап:

– Бұл қандай ақын, айғайлап ағаш алғанның бәрі ақын, анық ақын болса, бізді өлеңге қосып айтып көрсін, – дейді.

Сонда ұлықтың жақтырмағанын білген Жамбыл ішінен ызаланып өлеңдетіп қоя береді.

Қолына қылыш ұстаған,
Ақыл-ойы қысқадан.
Қазақты қорлап жақтырмай,
Қылышымен нұсқаған.

Кедейді көрсе керіліп,
Сөйлесуге ерініп.
Сендерге ермек болуға,
Жүргенім жоқ зерігіп.
Базарға келсем тиын жоқ,
Киетұғын киім жоқ,
Кісі өлтіргіш ұрыға
Ұлықтан да тыйым жоқ.

Байдың бабын таппаған,
Ұлыққа сөзім жақпаған.
Жалған ақын мен емес,
«Жазықсыз төре» сен емес.
Жарлы-кедей халықты
Жамбыл осы жақтаған.
Шаруаның күйі жоқ,
Кіруге бүтін үйі жоқ.

Егін салар жері жоқ,
Сөзін сөйлер ері жоқ.
Қолына егер жер тисе,
Байлардан оның кемі жоқ.

Жарлы-кедей жасының,
Күйі жоқ бір басының.
Қадірлемей ұлық жүр
Халықтың нелер асылын.

Байдың орып астығын,
Табалмай әділ бастығын.

Ақыны байдан ала алмай,
Сорлы кедей жасыдың.

Байдың малын бағасың,
Күз пішенін шабасың.
Қолына түсіп қалған соң,
Еңбекті қайдан аласың?!

Жарлыны бай жалмасын,
Ұмытқан соң тәубе Алласын.
Ұлықтан сол тілегім:
Анық шындық жүрегім,
Нашарға салық салмасын.
Сарнасын, ақын сарнасын,
Төреге сөзін арнасын.
Тыңдамаса ол төре,
Халық тыңдар жалғасын.
Жарлыға қорлық көрсетіп,
Әуреге бай салмасын.
Ағылсын жырым бұлақтай,
Төгілсін сырым құрақтай.
Болыс-төре жүрген жоқ,
Халықты қорлап, жылатпай.
Шабарманы шаптығып,
Барады елді шыдатпай.
Болыс-төре, билерді
Кедейлер отыр ұнатпай.
Жаз жатақта қалдырып,
Салыққа малын алдырып,
Кедейлерге теңдік бер,
Қысы-жазы шулатпай!

Халықтың сырын терейін,
Қалықтап ұшып көрейін.
Шындықты айтқан Жамбылды,
Төрелер кетті ұнатпай.

Сонда төрелер Жамбылды жаратпай, Қисыбайға ала көздерімен қарап, базардан сырғып кеткен екен. Халық «тара» деген ұлық сөзін тындамай, Жамбылды қоршап, «айта беріңіз» деп тұрып алыпты. Қызып алған Жамбыл халықтың қызығып, сүйсіне тындағанына өршелене түседі. Домбырасын шертіп, өлеңді ілгері қарай өршіте береді:

Төгейін жырды халқыма,
Халық тындап сөзінді,
Жақсы көрсе өзінді,
Тартынба, Жамбыл, тартынба!
Бұлбұлдайын сайрайын,
Жігерімді қайрайын.
Сәулемді елге түсіріп
Аспандағы айдайын!
Тас бұршақтай ұшырып,
Екпіні күшті сөз дайын.
Жиналып халық тұрғанда,
Тындауға көңіл бұрғанда,
Сөз дариясын қозғайын.
Толқыны кетсін серпіліп,
Тоқталмасын іркіліп.

Болыс елді аралап,
Жарлыны шауып, жаралап,
Сөзін сөйлеп малдының,
Көзін ойып жарлының,
Ас берсе бай саралап.

Иттей көрдім төрені,
Тамаққа тойса үретін.
Халықтың ақын перзенті
Ақтарып сырды беретін.
Жүйріктің ақын өрені
Бәйгеде жауырын керетін.
Айтқандары өтірік
Ұлыққа кім бар сенетін.

Сыздауық жара секілді,
Денені сыздап керетін.
Жамбыл ақын сөйлесе,
Жарасы қалар жарылып,
Ел аңғарып көретін.
Қызыл тілім іркілме,
Шер-құмардан шығайын,
Құмармын жастан шіркінге,
Неден қорқып бұғайын.
Шерімді айтсам арылтып,
Түзелер тасып шырайым!
Іштегі өрт-жалынды,
Жасырып кімнен тығайын.
Күннен күнге күшейсе,
Ақтармай қалай шыдайын.
Тыңдасын халқым құлақ сап,
Біраз сөйлеп көрейін.
Халықтан аяп қайтемін,
Алланың берген көмейін.
Жамбыл көрді жасында,
Шабындыны, шаңдарды.
Біреуді біреу талаған,
Жыртқыштықты, заңдарды.
Халықты асқан дараға,
Сатылып тамақ параға,
Көрдім сондай хандарды.
Жүрсе де халық ашынып,
Осыны қашан аңғарды.
Көрсеткендер қарсылық,
Қайыршылап сандалды.
Сандалдырып малды алды,
Малды алмады жанды алды,
Жарлының батып жанына,
Сермеген ханның қылышы,
Бітіп тірлік тынысы,
Ханның қолы қандалды.

Түн қараңғы дүниенің
Ататұғын таңы бар.
Қараңғының шырағы –
Жанатұғын шамы бар.
Дүниенің тұрағы –
Тағдырдың өлшеу сынағы,
Өркендейтін заңы бар.

Бақшалы сарай бағында,
Әділетті шағында,
Салтанат құрған халыққа,
Шындық пенен аныққа,
Сайрайтын бұлбұл табылар.
Бақыты үшін заманның,
Халықтың сүйген ақыны,
Бұлбұл болып танылар.
Базарға келсем ақшам жоқ,
Сүйікті қонар бақшам жоқ.
Сорлы кедей шаруаның,
Қайырлы таңы атқан жоқ.
Қаралы елдің халқына,
Дұрыстықты айтқан жоқ.
Хан-төрелер алдаса,
Би-болыстар арбаса,
Шаққыш жылан уытты,
Халықта шыр қалмаса.
Заманның айғақ ақыны,
Кім айтар Жамбыл болмаса?!
Сөз тыңдар заман кез болса.
Зарықтырмай тез болса,
Жамбыл куә емес пе?!
Сөзімді халқым тыңдаса,
Ақындар жаттап сарнаса.
Жырыма үлес жыр қосып,
Жамбылға да арнаса.
Қисық жол тура шабылса,
Елден қырсық арылса.

Жамбылдың жыры тасқындап,
Селдей болып ағылса!
Алым-салық жинаған,
Жарлыны жаныштап қинаған,
Дұшпанға құрық салынса.
Елдігі кетіп барады,
Хан жайлаған қазақтың,
Қорлығы өтіп барады,
Халық көрген азаптың.
Жарлы-жалшы кедейлер –
Ермегі күлкі-мазақтың.
Араны байдың ашылған,
Барды жоқ деп жасырған.
Тебеген есек секілді,
Тепкілеп орын бермейді
Бос жатқан жер қасынан.
Осындай азап түрлері,

Жүздеп өтіп келеді,
Замананың басынан!
Жаман әдет халықта,
Бай айтса болды «жарайды».
Бай шығармас жарыққа,
Жаны ашып кімге қарайды.
Жарлыға біткен жалғызды,
Бай өзіне санайды.
Қанын сорып қанайды,
Диуанадай талайды.
Қасқыр көрген жылқыдай,
Шұрқырасар иіскелеп,
Жұлдырып қоңын тарайды.
Бай жібермес пайдасын,
Өткізіп арбап, айласын.
Міне, осындай сұмдарға,
Жігері Жамбыл қайнасын!
Байлықтың түбі пайдадан,

Өтірік-қулық, айладан.
Ұрлық-зорлық, талаумен
Жүздеп жылқы, мыңдап қой
Байлар судай айдаған.

Жарлының көз жасынан,
Жиналған малы зұлымның,
Көпіріп көлдей тасыған.
Бай байлығын мадақтап,
Көзі жетпей осыған,
Тұншығып босқа тұманда,
Адасып талай халықтар,
Төте жол таппай жасыған.

Бал аштырып бақсыдан,
Адастырып жақсыдан
Көңілі қалды халықтың,
Хан, төре, ұлық-тақсырдан.
Қысым жасап халыққа,
Ары болды қанішер,
Қойға тиген қасқырдан.
Өмір бойы осылар
Аяусыз елге қас қылған.
Екі қазан бір үйге,
Қысым жасап астырған.
Жуан білек қамшымен
Нашарларды қорқытып,
Мазалаған састырған.
Салындыдай суға аққан,
Қалған халық мажаурап,
Қалың өрт, апат, тасқыннан.

Айтшы халқым, бекер ме,
Өмір өстіп өтер ме?!
Жылжып жылдар өткенмен,
Айлар асып кеткенмен,

Күндер қуып жеткенмен,
Көкейден, сірә, кетер ме?!
Еркіндік жоқ елімде,
Иелік жоқ жерімде,
Бағасы жоқ, пайда жоқ,
Бақытсыз сорлы қайда жоқ,
Желмен ұшқан тозаңдай,
Босқа кетті терім де.

Халықпен бірге қалықтап,
Айналаны шарықтап,
Көз көргенді анықтап,
Еңбегім бар менің де.

Асқар тау ғаріп емес пе –
Айдынды көлі болмаса,
Ер жігіт ғаріп емес пе –
Белгілі елі болмаса.
Ел де ғаріп емес пе –
Белгілі белге қонбаса.
Ағаш ғаріп емес пе –
Мәуесі өсіп тұрмаса.
Су да ғаріп емес пе –
Арнасы тасып толмаса.
Әйел ғаріп емес пе –
Ерден бағы жанбаса.
Малдар ғаріп емес пе –
Шөп-шүйгінді шалмаса.
Жаз да ғаріп емес пе –
Құрғақшылық торласа,
Қыс та ғаріп емес пе –
Қарсыз тонмен мұздаса.
Көрік ғаріп емес пе –
Салған темір қызбаса.
Ұста ғаріп емес пе –
Темірдің суын таппаса.

Ақын ғаріп емес пе –
Байды өтірік мақтаса.
Заман ғаріп емес пе –
Әділеттен аттаса.
Халық ғаріп емес пе –
Айтқаны іске аспаса.
Жігіт ғаріп емес пе –
Еңбегі алға баспаса.
Арғымақ ғаріп емес пе –
Арам тер болып ақсаса.
Малшы ғаріп емес пе –
Малын жөндеп бақпаса.
Бақсы ғаріп емес пе –
Өтірік айтып ақтаса.
Көл де ғаріп емес пе –
Қаз-үйрек келіп қонбаса.
Шебер ғаріп емес пе –
Ағашты дұрыс жонбаса.
Заманның сыры емес пе –
Заманға қайғы жемес пе,
Домбырасын қолға алып,
Жамбыл ақын толғаса!

Көрдім талай байларды,
Халықтың бағын байлаған.
Айдаһардай айбарлы,
Елді сорып жайлаған.
Талайлар кетіп жай қалды,
Өмірден соры қайнаған.
Ақын қанат жаза алмас,
Халықтың іші тазармас.
Бұзық болса айналаң.
Домбыраны қолға алып,
Жамбыл ақын гулетті.
Іштегі шер қозғалып,
Күй артынан күй жетті.

Осы өленге Жамбылды,
Көкірегі даңғылды,
Өмір шіркін үйретті.
Уайым өсіп, ер жетті,
Елді қайғы тербетті.
Бас қоса алмай бірігіп,
Тоз-тоз болып ел кетті.
Ақыл айтар адам жоқ,
Қарсы тұрар шамаң жоқ.
Елдің қамын ойлайтын,
Сауық-думан ойнайтын,
Қасіретсіз заман жоқ.
Қор болған елде талай ер,
Ерді басқан қайғы-шер.
Ер еңбегі көрінбей,
Пайдасыз кеткен аққан тер.

Жамбыл отыр сарнаған,
Елге сөзін арнаған.
Жыр да кетті төгіліп,
Тасыған судай арнадан.
Жамбылдың жағы талмаған,
Жері жоқ Жамбыл бармаған.
Жүйрік тарлан секілді,
Жүгірістен танбаған.
Таудан ұшқан қырандай,
Қонар жерін таңдаған.

Денесі қызып алғанда,
Алдына жан салмаған.
Қызып Жамбыл шапқанда,
Кімдер жолда қалмаған!

КӘДІРБАЙДЫҢ ТӨБЕТІ

I

Аяқтарын алдырып,
Астымда атым болдырды.
Айдалада қалдырып,
Құба жонға қондырды.
Жаяу қалдым қаңғырып,
Не жаздым мен сол ғұрлы.
Жұртта қалған жұрынмен,
Ат аяғын байладым.
Дәрі шөппен ем қылып,
Өлтірмеуге ойладым.
Маңайынан шыбынды,
Бүркіп, сілтеп айдадым.
Елді сорған төредей,
Атқа қонған елемей,
Бүгелектерді айдадым.
Түйе жүрген соқпақтан
Таптым сулы бір апан,
Атымды әбден суардым,
Сілкінді атым есінеп,
Қоя берді кісінеп.
Өзім баурында отырған
Қырға қарап салдым ән.
– Шыда біраз, жануар,
Енді жолда болдырма.
Жолдас та жоқ жалынар,
Тек ермегім домбыра!..
Таудан асты күн бұғып,
Ай көрінді бір жақтан.
Келеді екен бір жігіт
Қылаң атқа жүк артқан.
Көтеріле салдым ән,

Атын бұрды ол маған,
Жөн сұрастық жалма-жан.
– Шырағым, мен Жамбылмын.
Өзің қайдан, атың кім?
Ауылдарың қай жерде?
Қатын, балаң бар ма әлде?
Тоқ па үйдегі балалар?
Қанша ед үйде ұл мен қыз?
Мол ма ед үйде ет, қымыз?
Жігіт жерге түсті аттан:
– Менде болмайды ол мақтан,
Бала түгіл қатын жоқ,
Қатын алар затым жоқ,
Елді кезген сен ақын.
Кәдірбайға бір барып,
Жайың бар ма тоятын?
Біз қалдырған қай-қайда,
Жолаушысың бұ күнде,
Барып кетсең болмай ма
Кәдірбайдың үйіне?
Кеше өліп бір төбеті,
Бай қайғысы болды көп.
Шақса керек қарақұрт,
Ит арсылдап жұлынып,
Әбден ығыр болды жұрт.
Жер тырналап дөңгелеп,
Өлді ақыры сол төбет.
Итті көріп Кәдірбай,
Жылап, ұрсып, салды ойбай.
Ат шаптырды жан-жаққа,
Ақын-жыршы дегеннің
Бәрін жиып алмаққа.
Бай бейілін, мейірін,
Сән-салтанат сейілін,
Ақыл, күшін, зейінін,
Ең ақыры төбетін,

Күймен, жырмен мадақтап,
Бәйіт¹⁰ қылып беретін.
Бай сыйламақ боп отыр,
Зерлі шапан, елу қой,
Екі бірдей жорға атын.
Ет-қымызды былай қой,
Жүз тақта шай, бір қатын...
Сенен озар жоқ ақын,
Сен ғой соны алатын.

II

Жыршыларда дамыл жоқ,
Күндіз-түні айқайлап.
Кәдірбайды мақтап кеп,
Терлеп-тепшіп сор қайнап:
«Тәңір ашқан бағыңды,
Қыдыр баққан малыңды.
Жүйрігің – тек жұлдызың,
Жорғаң – судың құндызы.
Өз мінезің қырмызы,
Ел-жұртыңа жағымды,
Шынжыр балақ, шұбар төс,
Ата тегің мәлім-ді.
Жандаралмен жақын боп,
Талай атың жайылды.
Губернатор келмесе,
Тамағыңды сағынды.
Атың сенің ендеше
Патшаға да танылды.
Атамандар іздеп кеп,
Бірге түлкі қағысты.
Қымыз ішіп, етің жеп,
Үйіңде дем алысты».

¹⁰ Бәйіт – бұл жерде баяндау деген мағынада.

III

Жыршы біткен шуылдап,
Мақтағаны – Кәдірбай.
Итін жоқтап бір уақ,
Елден маза, кетті жай.
Шаршады, әбден терледі,
Жамбылға да сөз берді.
Тұрды төрден Кәдірбай,
Қарап қойды Жамбылға,
Қитар көзін төңкеріп,
Сандықтарын бір шолып,
Түлкілерін бір көріп,
Қымыз жұтып алды да:
– Жырлайды деп естідім, –
Аузыңа түскенді.
Ішінде бар сұмдығы,
Күйлерің боп шер, жылау,
Салады деп жұртқа ылау.
Кәне, бері жақын кел,
Төбетімді жырлап бер,
Кебісінді шеш, – деді.

IV

Күй жосылып жөнелді,
Екі шектен боратып,
Қоя бердім өленді,
Жыршыларға қаратып:
– Ей, жыршылар, жыршылар,
Жыр айта ма осылай!
Сөздеріңнің дәмі жоқ,
Күйлеріңнің сәні жоқ,
Пайдасыз жұртқа құр айқай.
Мақтағанға сабылып
Ұятсыз, арсыз сараң бай,
Бастарыңды көтерші,
Тіленіп, сұрап жыланбай!
Сөздеріңе күйіндім,

Қанша айтсаң да тойғам жоқ,
Шықпай қалды бүйірім.
Жамбылға құлақ салындар,
Сөзімнен пайым алындар,
Жарлыдан безген байымас,
Тілене берген жарымас.
Байға жылап жалынған,
Жұрт болмайтын нағыз нас.
Өлеңсіз адам – есіркер,
Ақылсыз адам малмен тең.
Байларға басын имеген,
Еркін боп өтер дүниеден.
Өлеңін сатқан қу кезеп,
Ол бір шыбын, сұр көжек.
Ей, жыршылар, құлақ сал,
Сөздеріңді тыңдадым,
Байға селтең қақтындар,
Шыдады эзер қу жаным.
Ал, Кәдірбай, құлақ сал!
Жамбыл сөзін тыңдап қал:
Итіңді жаман демеймін,
Күзетіп жүр малыңды.
Көпшілікті бүлдіріп,
Ұрлап алғандарыңды.
Итің қуып қасқырды,
Ауылдан талай қашырды.
Таңынан талай тартқылап,
Қасқырды талай састырды.
Даусыменен шошытып,
Қасқырларды тықсырып,
Таудан талай асырды.
Естісең, міне, расымды!
Айтсам сөзім нанымды,
Өлеңім оттай жалынды.
Ауылды торып аңдыған,
Қасқырды талай қан қылған,

Сенен жұртқа ит жақсы,
Күзеткен қотан, ауылды.
Кетпеймін айтпай онымды:
Қайнатып Құдай сорыңды.
Ит өлмей-ақ, сен өлсең,
Болар еді тым-ақ орынды.

ӨСТЕПКЕДЕ

Үйсін, Найман саңлағы,
Өстепкеге жиылдың.
Жолдың ұшып шандағы,
Алматыға құйылдың.
Елде жүрген егейлер,
Қалада құр үйілдің.
Ұлық көрсең ұйлығып,
Желді күнгі қамыстай,
Жапырылып иілдің.
Жүріппіз сыр алыспай,
Жайларыңды түйіндім.
Келтірдіңдер намысты,
Бек қорланып күйіндім.
Бүйтіп қызық көргенше,
Өзі жақсы үйімнің.
Шұлғымаймын сендерше,
Керегі жоқ сыйыңның.
Қор болмаймын өлгенше,
Өлеңіме-ақ сыйындым.

* * *

Халықтың еркі кетті баласынан,
Сөзімнің ғибрат ал сарасынан.
Ақ патша бұйрық қылды солдат бер деп:
Он тоғыз – отыз бірдің арасынан.
Осыған тірі отырып көнеміз бе,
Іріктеп бар боздақты береміз бе?!

Болмаса елдік қылып, тізе қосып,
Батырға қол бастаған ереміз бе?!

ПАТША ӘМІРІ ТАРЫЛДЫ

(1916 жылғы оқиға)

Қызығынды көп көрдім,
Қарабастау, Құлансаз.
Күндерімді өткердім,
Сенде жүріп ұзақ жаз.
Көкорайға жайылған
Секілді едік үйрек, қаз.
Ештеңе жоқ уайымнан,
Жүруші едік көңіл мээ.
Патша әмірі тарылды,
Оған қылар бар ма лаж?!
Ішке толған зарымды,
Кімге айтармын қылып наз!

Көген көзді қосақтап,
Қалай қиып берерміз?!
Көздің жасы моншақтап,
Көңіл шер боп өлерміз.
Көк жайлауды қалдырып,
Қайда көшіп кетерміз?
Көкіректі зар қылып,
Қорлықпен қайтіп өтерміз?!

«Бес үйден бір жігіт!» – деп,
Болыстар жүр шапқылап.
Жасауыл үй тінтпек,
Қылыштары жарқылдап.
Бүйтіп көрген күн құрсын,
Жапырақтай қалтырап!

Таусылғандай тынысың,
Күнде жүрек қансырап...
Дүниенің кеңдігі –
Жүргеніңде басың бос.
Жан қысылса, белгілі,
Таба алмайсың жақын дос.
Өз араңнан шыққандар
Таяқ соғар өзіне.
Әр нәрсеге бір зауал,
Дейтін еді кезінде.
Би, болысты Тәңір атты,
Ел қорғауға жарамай.
Ағайынды еңіретті,
Көз жасына қарамай.
Енді ойласақ, не қалды,
Ата жұрттан кету бар.
Жолға тігіп не жанды,
Тәуекелге беку бар.
Не болмаса, шыбындап,
Тағдырыңа көну бар.
Көнсең күнде шығындап.
Ит қорлықта өлу бар!

ЗІЛДІ БҰЙРЫҚ

«Верныйден» жандаралдар бұйрық қылды,
Құйрығы бұйрығының тіпті зілді.
«Отыз бір – он тоғызды алад» деген,
Суық хабар халықты бұлқындырды.

Жылады сорлы халық малын айтып,
«Кеткен соң қолдан шығып, келмес қайтып», –
Дейді де еңірейді, егіледі,
Қайғының күндіз-түні күйін тартып.

«Верныйдың» қадам баспай қаласына,
Кемпір-шал жылап жатыр баласына.
Ешбір ем табылмады іздесе де,
Халықтың жүректегі жарасына.

Пристав келіп қалды бала сұрап,
Ел жатыр бермейміз деп қойдай шулап.
«Қырсаң да баламызды бермейміз» деп,
Тайсалмай әке-шеше жатыр сұлап.
Пристав ашуланды «аламыз» деп,
Жігіттер тұр: «бармаймыз, қаламыз» деп.
«Егер де бұл түрінді өзгертпесең,
Басыңа бір ойранды саламыз» деп.
Ел-ел боп, жиылды кеп әрбір сайға,
Ал әлеумет, қараңдар мына жайға.
Сеңдей болып соғылып, толқындады,
«Бір сая бола ма деп шыбын жанға?»
Жиылды бозбалалар бір кезеңге,
Қарғалы деген тасқын бір өзенге.
Пристав кетті «еріксіз аламын» деп, –
Көресің бұл істі деп, кезегінде.

Бәрін де ол пристав жаттап алды,
Басшыларын қағазға хаттап алды.
Аттандырып бұл елге солдаттарын,
Басты-басты кісіні саптап алды.

Күн ыстық, қайнап тұрған сарша тамыз,
Жанында қан, малында қалмай маңыз,
Оразаның күні еді сол уақытта,
Бұл күнде оразаны не қыламыз!

Суында Қарғалының ауыз ашты,
Бір бәлекет халыққа душарласты.
Басшылары кеткен соң тағат алмай,
Жиылған жұрт дағдарып жанталасты.

Келді де, алып кетті жақсыны айдап,
Барады боздақтардың көзі жайнап.
Күн ыстық, қайнап тұрған сарша тамыз,
Жөнелді абақтыға соры қайнап.

Жақсыдан жақсы қоймай алды сайлап,
Қамалды абақтыға қырғыз, қазақ.
Білмеді не болғанын сырттағы жұрт,
Қамалғандар тірідей тартып азап.

Шулайды абақтыға қамалған көп,
Сырттағы жүр: «біз енді қайтеміз?» – деп.
Губернатор, жандарал жауапқа алды:
«Жайлауда ту көтеріп шапқан кім?» деп.

Ешқайсысы айтпаған соң айғай сап кеп,
Өзі айтқан жандаралдың «Бекболат!» деп.
Бекболат бола қалса ту көтерген,
Бұйрық қылды «дарға асып, тарт!», – деп.

Қалиқұлды бірге жазды дарасына,
Байбосын қоса кетті арасында.
Абақтыда қалғандар естен танды,
Көзінің қамшы тиіп қарасына.

Әкетті байғұстарды арбаға сап:
«Иманыңды айтатын молданды тап,
Үндеріңді шығарма, өңкей надан.
Мұнан былай сөйлеме, аузыңды жап!»

Самсыны¹¹ алған екен Ботбай¹² қамап,
Оларға жігітімен кетті сабап.
Тұтқындарды босатып ала алмады,
Бір пәлеге екінші пәле жамап.

¹¹ Самсы – жер аты.

¹² Ботбай – ру аты.

Пристав та Самсыға барған екен,
Жаныбектің мешітін қамап алған екен.
Жаныбек қажы жанына ара тұрды,
Бір болыс ел жиналып барған екен.

Ала алмай күні бойы әлек болды,
Жаныбек приставқа себеп болды.
Ертеңінде құтылып, Ұзынағашқа
Шаңдатып келе жатты қара жолды.

Бөлек-бөлек топтанып шоқтай болып,
Бай көпесті өлтірді Ботбай болып.
Қолына онан басқа түк түспеді,
Кезсе де бұл маңайды әбден шолып.

Ақыры ұлыққа түк қыла алмастан,
Не боларын бұл істің біле алмастан,
Күш жинамай, қарусыз ұрыс қылып,
Бозбаланы бітірді кек алмастан.

Шиенде¹³ де әскерлермен ұрыс болды,
Сол ұрыста топбасы Сатай өлді.
«Саттар өлді, ел қашты» деген хабар
Ел-елдерге жайылды оң мен солды.
Шұбырып тауға қарап ел жөнелді,
Не боларын соңының кім біледі?
Тауға шығып, өрмелеп, тасқа бұғып,
Елдің бәрі жанынан түңілді енді.

Ертеңінде ел-елге әскер барды,
Шапшаң түсіп, келсін деп хабар салды.
«Қашқындарды атады» дегеннен соң,
Таудағылар кірер жер таба алмады.

...Аттандық ұлығының қонысына,
Елді сорған борсықтай болысына,

¹³ Шиен – Суықтөбе тауының солтүстігіндегі жер аты.

Көп ерлер қаза тапты жауға аттанып,
Көксеген азаттықтың соғысында.

ХАЛЫҚ КЕГІ

Бой бермес ел өмірі, асау шері,
Тұрса да құрсауланып тоқсан жері.
Бірде от, бірде суды көктей көшіп,
Талпынып тілегіне басты ілгері.

ЖОЛ ҮСТІНДЕ

Ақмырзаның баласы¹⁴
Ежелден едік сырdeste¹⁵.
Атым арық, қарашы,
Амалым жоқ мінбеске.

Жол үстінде болдырып,
Ант еткендей жүрмеске.
Айдалаға қондырып,
Кетер ме екен бір кеште.

Сырdeste адам осыны,
Айттырмай-ақ білмес пе!
Кеусенім¹⁶ деп тарыдан
Берсе қайтер бір десте?!

ТАППАСПЫН СЕНДЕЙ САЛАҚТЫ

Атаң сенің Таңат-ты,
Жұртты аузына қаратты.

¹⁴ Ақмырза – Екейден шыққан бір атаның аты.

¹⁵ Сырdeste – сырлас.

¹⁶ Кеусен – қырман иесінің таныстарына беретін сыбағасы.

Мені үйіңе шақырып,
Алып кепсін арақты.
Қарасаңшы, шіркін-ай,
Жырым-жырым балақты.
Тарғап, Самсы ауылынан
Таппаспын сендей салақты.

АЙТЫСТАР

ЖАМБЫЛ МЕН АЙКҮМІС

Жамбыл:

Әдейі ат терлетіп келдім тойға,
Айкүміс, әуелден-ақ болдың ойда.
Әуірі¹⁷ басылмаған албырт едім,
Асығыс айтқаным кінә қойма!

Айкүміс:

Аптығып, ә дегеннен амандаспай,
Әдепті үйренбепсің, Жамбыл, жастай.
Асылға арсыдағы¹⁸ қол жетпей ме,
Ақылмен қимылдасаң аспай-саспай?

Жамбыл:

Айкүміс, асықпауға шамам бар ма,
Жасшылық ұрындырды талай жарға.
Сен үшін жатсам, тұрсам арманым көп,
Жем болып кете ме деп жамандарға.

Айкүміс:

Біле ме пенде шіркін өз кемісін,
Ел кезіп, есер мінез сен де жүрсің.

¹⁷ Әуірі – көңілдің құмары, желігі.

¹⁸ Арсы (арабша – арсы-ғаршы) – жеті қат көк аспан.

Жаралған жат жұрттыққа ұрғашымыз,
Жарқыным, өкінбеші сен мен үшін!

Жамбыл:

Барарсың бір жаманға өзің қор боп,
Отырсың қарқарадай әзір зор боп.
Көзіңе көк шыбынды үймелетер,
Көргенің өле-өлгенше ылғи сор боп.

Айкүміс:

Жамбыл-ау, күпінесің неге сонша?
Құтқарып қыз біткенді қалған жанша.
Қолдағы қаршығаңнан неге айрылды¹⁹,
Тұтқасы дүниенің сенде болса?!

Жамбыл:

Жалғанның сорлысы екен қыз бен жігіт,
Жүрмеген бірге ойнап, бірге күліп!
Арыны басылмаған арсыз көңіл,
Тағы да етіп отыр сізден үміт.

Айкүміс:

Жігітке көрінеді үміт жеңсік,
Жарымас ол мінезге көңіл көншіп.
Жарқыным, одан қайта қолқанды айтшы,
Әр нені тере бермей, құр білгенсіп.

Жамбыл:

Түйме емес, тоғыз емес тілегенім,
Жұбатпас көңіліңді құр өлеңім.
Болмасаң сөзге қашақ, ішке тосаң,
Сырымды айттырмай-ақ білер едің...

Айкүміс:

Жамбыл-ау, жан екенсің сөзге сараң,
Жақпады қай мінезім бүгін саған?

¹⁹ Жамбыл алып қашқан сүйген қызы Бұрымды Сарыбай би төркініне қайтарып берген.

Дітіңді²⁰ білтелемей, білдіре айтшы,
Саласың қандай қолқа, тегі, маған?

Жамбыл:

Ауылым жайлап отыр Ақсеңгірді,
Көз сүзіп сіздің жаққа еңсем құрды.
Қолыма бір ұстатсаң түсінерсің,
Томпайған төсіндегі өртенгірді.

Айкүміс:

Жамбыл-ау, ұстатпаймын, кінә қойма,
Кетейін қайтып ардан мына тойда.
«Жақсы сөз жан семіртер» деген бар ғой,
Әдепті мінездерің жүрсін ойда.

Жамбыл:

Айкүміс, амалым жоқ, қош ендеше,
Кетелік сыр білдірмей жат пендеше.
Атыңды, ақ жүзіңді ұмытпаспын,
Кеудемнен қашан менің от сөнгенше...

ЖАМБЫЛДЫҢ БАҚТЫБАЙ АҚЫНМЕН ТАНЫСУЫ

Бақтыбай:

Біздің ауыл Қаратал,
Шаңырақтың бойында.
Мен үйімнен шыққанда,
Сен бар едің ойымда.
Өзің қандай, мен қандай,
Жалыным аз бойымда.
Көне тартқан шағым бар,
Көзіңді сал, пайымда.
Қойшыны Құдай атарда,
Шопанға тиер таяғы.

²⁰ Дітіңді – ойыңды, пікіріңді мағынасында.

Қырсау тартқан кісімін,
Мен өлеңнің саяғы.
Күй мен сөзді ағытқан,
Қайратым жоқ баяғы.

Ол күнімде іздеуші ем,
Тоятымды алыстан.
Он бір ақын Найманда,
Бірінің аты – Арыстан.
Арыстанмен мен едім
Күні-түні алысқан.
Алысқан соң жарай ма
Қатарыңнан қалысқан?
Сол бір ұлы дүбірде
Танбап едім шабыстан.
Көн сияқты кәріміз
Енді аяғы шалысқан.
Бір сөйлейін деп келдім,
Естіп сені дабыстан.
Қожақанның үйінде,
Ақын Жамбыл өзіңмен
Кезім осы табысқан.

Жамбыл:

Әуелі сәлем берейін,
Жасыңыз үлкен аға деп.
Өлең-сөзге желейін,
Тұрғанында шама кеп.
Бойда қайрат барында,
Ойдан өлең төгілсін.
Сыйласуды көргенде,
Жұрт көңілі егілсін.
Майкеммен айтысып,
Мәлім болған өзіңсің.
Абақ, Тарақ арасын
Аралаған серімсің.

Алыс, жақын -- бәрін де,
Саралаған ерімсің,
Алдыңызда сөйлейін,
Өлең бойы көрінсін.
Егер сөзім ұнаса,
Оң батаңыз берілсін.
Ұнамаса өлеңім,
Онда менен жерірсін.
Мен жөнімді айтайын:
Шапырашты елінде,
Қара-Қастек қонысым,
Майтөбенің төрінде
Өлеңменен шырқадым.
Алатаудың беліне
Тастап кеттім бір сарын,
Қырғыз, қазақ еліне.
Қаздай қалқып, ерінбей,
Өлең тердім жасымнан.
Майкөт ақын, Құлмамбет,
Орын берді қасынан.
Майлықожа, Құлыншақ
Пірім еді бас ұрған.
Айтқандары нұсқа еді,
Сөзі жаралған асылдан!
Айтар сөзім қысқа еді,
Тоқтатайын осыған.

БӨЛЕКТИҢ ҚЫЗЫ МЕН ЖАМБЫЛ

Қыз:

Көк шолақпен тепектеп,
Торы шолақты жетектеп,
Жанай берме көшімді,
Түйелерім шошиды.

Жамбыл:

Әсем басқан құла атың,
Өзінді де ұнаттым.
Жақындағым келеді,
Жақсы көрген, жұратым.

Қыз:

Қашан құда болып ең Балғалымен,
Күн өткізген түрің бар сандалумен...
Балғалының батасы бұйырмайды,
Қол қусырып келсең де мал-жаныңмен.

Жамбыл:

Қарға тамыр ел едік қашаннан-ақ,
Жекжатымен ел өсіп жасаңдамақ.
Ел аруағын сыйламас есер қыздар,
Жеңіл сөйлеп орынсыз шошаңдамақ.

Жолаушылап келемін, өзім жүдеп,
Киім тозған, сәнім жоқ, жолға түнеп.
Жылы көріп жүзіңді жақындап ем,
Қомытсынып сөйледің үдеп-үдеп.

Қыз:

Жолаушы адам, білемін, жүдеп келер,
Еру елден бірдеңе тілеп келер.
Көш қасынан қалмайсың қосанжарлап,
Аулақ жүрсең, жарқыным, кім өкпелер!

Жамбыл:

Оның рас, жолаушы жүдеп келер,
Жүдесем де мен емес қыз өткерер.
Көкшолақпен көшінде бір жүрмесем,
Балғалыда Бөлектің қызы өкпелер.

Қыз:

Құла қасқа – бәсірем²¹ көшке мінген,
Құлақ жымса атыңды сескендірген.
Қапелімде қаларсың күлкі болып,
Кетсең деймін жарқыным көш шенінен.

Жамбыл:

Не қылсаң да кетпеймін мен қасыңнан,
Сүйкімді боп барасың алғашқыдан.
Ат тістесе атымды қуанамын,
Тәңірімнің ісі деп жармастырған.

САРЫ АҚЫНМЕН ҚАҒЫСУ

Сары:

Уа, шырақтар, мен едім
Сары Үйсіннің Сарысы.
Сарыбайды сыйлаған,
Екейдің жас, кәрісі.
Жолы болар жігіттің,
Оңға басар әр ісі.
Түбі жаман дерттің,
Ем болмайды дәрісі.
Уа, Сарыбай, айтып бер,
Осы сөздің не болмақ,
Ойлағанға мәнісі?

Аздан соң:

Екейдегі Сарыбай,
Бойға қораш, ойға бай!
Әлгі сөздің мәнісін,
Отырмысың ойламай?

Жамбыл:

Сарекемді састырып,
Сүйкемнен сүрінген

²¹ Бәсірем – өзіне меншікті төл ағы.

Сізге жауап берейін,
Жақтырсаңыз, бүгін мен.
Ақындарды жеңгенде,
Ісіңіз оңға жүгірген.
Сүйекемді көргенде,
Жүрегіңіз түңілген.
Соның емін таба алмай,
Ой алысқа үңілген.
Жеңілгенді намыс қып,
Аш беліңіз бүгілген.
Сүйекем жоқ бұл жерде,
Дәрі берер тілінен.
Сол емес пе шешуі,
Өзіңізге-ақ жүгінем.

МАЙКӨТПЕН ДИДАРЛАСУ

Жамбыл:

Үлкенсаздың басында,
Кішісаздың қасында,
Сарыекемнің асында,
Қамбардың қара қасқа атындай,
Мен саламын желіске.
Құйрығымды түйген соң,
Қанатымды сүзген соң,
Жел аударған қаңбақтай,
Келді сөйлер кезіме.
Үлкен аға, кіші іні,
Сөйлеп бір енді берейін.
Қас жүйрікті айтамын,
Шапқан сайын үдеген,
Қас сұңқарды айтамын,
Алыстан тоят тілеген.

Майкөт:

Сапар тартып келіп ем,
Сарыбайдың асына.
Отыз кісі елімнен,
Еріп еді қасыма.
Шырқайын деп шығып ем,
Майтөбенің басына.
Жаңғырықсын дауысым,
Алатаудың тасына.
Естуші едім дабысын,
Жамбыл бар деп осында.
Ақын болса келмейді
Неге менің қасыма?
Неге сәлем бермейді
Мендей кәрі досына?

Жамбыл:

Сәлем уағалайкүм, Майкөт аға!
Есітіп дауысыңды келдім жаңа.
Алдынан үлкендердің өтпейін деп,
Аялдап әдеп еттім біраз ғана.

Сіз бе еді ақын аға Майкөт деген,
Бір сөзі бір сөзінен қайта өтпеген.
Саңқылдап, сарайыңнан өлең шықса,
Именіп өзге ақындар бәйпектеген.

Келіпсіз біздің елге әдейі іздеп,
Мейманды құрметтейтін кәдеміз ед.
Сүйрендеп алдыңызда сөз сөйлемей,
Етейін деп ойладым әдеп-ізет.

Сөйлеген аға тұрып ініден без,
Ежелден елде сондай бар еді сөз.
Аралау ағайынды бір бұл емес,
Әлі де сізбен талай болармыз кез.

Майкөт:

Бәрекелді, Жамбылым,
Сөз жүйесін келтірдің,
Аңғарыңды таныдым.
Көтеріліп желпіндім,
Аталы сөз мәні мол,
Жылағымды келтірдің.
Тал бойында бар екен
Алыс шабар серпінің.
Ұлы жүзді аралап,
Елдің жайын көп білдім.
Жасы үлкенді ағалап,
Мен де қызмет көп қылдым.
Тауып айтқан сөзіңе,
Селт еттім де серпілдім.
Мейірім түсті өзіңе,
Баға берсем деп тұрмын.

Жамбыл:

Әумиін, батаңызға көтердім қол,
Етейін сізге қызмет мен осы жол.
Той қылып тобымызда отырыңыз,
Менің де, Майкөт аға, тілегім сол.

Майкөт:

Жан-жағымға қарайын,
Жағалай көз салайын.
Аман-есен жүрмісің,
Алыс жатқан ағайын.
Алдарыңа келгенде,
Әнге шырқап салайын.
Ұзақ күнге самғасам,
Саңқылдасын сарайым.
Қаздандатып саусақты,
Қос ішекті қағайын.
Алатаудың төсінде,
Аршындап бір шабайын.

Айта жүрсін сөзімді,
Әңгіме ғып маңайым.

Аман-есен жүрмісің,
Шапырашты, Екейім.
Ауылыңды ду етіп,
Ән таратып кетейін.
Сәудегерден бөз қалар,
Ақындардан сөз қалар –
Айта жүрер артымда,
Сөзімді аяп нетейін!

ЖАМБЫЛДЫҢ ШЫБЫЛ ШАЛҒА АЙТҚАНЫ

Шыбыл шал:

Екейде елу бақсы, сексен ақын,
Жаратып мінеді екен, ерттеп атын.
Қобызы, домбырасы үнін қосып,
Гулейді жын қаққандай кешке жақын.

Сен бе едің Жамбыл ақын соның бірі,
Домбыра қолыңдағы дию-пері.
Жоқ екен үкісі мен сылдырмағы,
Көрейін, қандай өзі, берші бері!

Жамбыл:

Ей, не дейсің, Шыбылым,
Кеудеңде жоқ шыбының.
Құмға біткен селеудей,
Селдір екен шығуың.
Әр рудың жүрмісің
Төлегелі шығының.
Шілше тозып кетіпсің,
Шашылып жүр сынығың.
Бір басыңа жетерлік
Былығың мен шылығың.

Жүнісбайға жүгінем,
Сөзді салсын сарапқа.
Шыбыл Шыбыл болғалы,
Бір кәдеге жарап па?
Төрт асылдың баласы²²
Төрт құлақты кемедей.
Ортасында Шыбыл жүр,
Өрт өшірген немедей.
Қайтейін деп осыны
Кетер едім елемей,
Елемеске болмады,
Жабысқан соң кенедей!

ЖАМБЫЛ МЕН БӨЛТІРІК

Жамбыл:

Келіп ем Туғаным деп Қызылбөрік²³
Кеткелі өлеңіме қылып жерік.
Қаңғырып қайтайын деп келгенім жоқ,
Қып-қызыл билеріңнің жүзін көріп.

Бермедің қалы кілем, бұлғын ішік,
Тамағым салқын тиіп қалыпты ісіп.
Бақайдың²⁴ берекелі Дәркембайы,
Көрген жоқ бұрын саған ісім түсіп.

Біздің ел Алатаудың бауырында,
Сіздің ел Асы жайлау сауырында.
Атаңның Қыдыр шалған қонысында,
Жақсы ма жолыққаным ауыруға?

²² Төрт асылдың баласы – Асылдан тараған Теке, Төлеміс, Құрман, Орымбет деген елдер. Бұлар кісілікті болғанда, Шыбыл руы соның әрқайсысының арасында шашырап жүреді екен.

²³ Қызыл бөрік – Албан ішіндегі ру аты.

²⁴ Бақай – ру аты.

Дәркембай, дәрісін тап, жібер емдеп,
Қалыппын көңіл сынып, қатты дендеп.
Алыстағы ағайыннан не алды екен деп,
Жүрмесін жетегіме жұрт телмендеп.
Уа, Бөлтірік, Бөлтірік!
Сөз мәуіртін келтіріп,
Бір сөйлесең, нетеді?
Сүйегімді жасыттың,
Кетейін бе өлтіріп!
Қалай жасып қайтайын,
Осы өңірде сен тұрып.
Ақын атың бар еді,
Сөйлесеңші серпіліп,
Жасыл жайлау, ақ орда
Қалсын біраз желпініп.
Неге отырсың үндемей,
Дәркембайдың алдында
Дәтің бармай іркіліп?

Бөлтірік:

Ой, Жамбыл-ай, Жамбыл-ай,
Қашан құлақ салды бай!
Сөз асылын тани ма,
Өзі ақынша қаңғымай?
Енші беріп, үй тіксе,
Әлі келмей жатқан жоқ.
Екей елі бұл өрдің
Келіп дәмін татқан жоқ.
Мата бір топ Жамбылға,
Мал таусылып жатқан жоқ.
Думан қылды аулында,
Сөзін бұлдап сатқан жоқ.
Өлең беріп жорға алса,
Жамбылдан бір сөз қалса,
Тарамай ма мақтан боп.
Ер көңілін таппасақ,

Үстіне ішік жаппасақ,
Қызылбөрік, Бақайды
Өр мінезді бұл Жамбыл
Жұртқа жаман атайды!

ҚҰЛМАМБЕТ АҚЫН МЕН ЖАМБЫЛ АҚЫННЫҢ АЙТЫСҚАНЫ

(Сәкен Сейфуллин жариялаған нұсқа)

Құлмамбет:

Құлмамбет менің атым – Құланаян,
Менің Құлман екенім тәңірге аян.
Албан, Дулат жиылып бата берсе,
Кеңес айтып жырлайын етіп баян.
Құлманаян Құлмамбет – менің атым,
Сайрайды кеудемдегі жазған хатым.
Албан, Дулат жиылып бата берді,
Құлақ салып, ұға бер, жамиғатым.
Руым – Құлманаян, мен – Құлмамбет,
Сөйлесем, көңілімнен тарқайды дерт.
Әрі-бері бұл жазған зуылдасын,
Сөзімді ұға бергін отырған жұрт.
Қара күннің баласы Ысты пақыр,
Кім өлсе, соған түсер заманақыр.
Жамбыл деген бар дейді бір немесі,
Ақын болса, ол неме қайда жатыр?!
Бүгінгі күн елеусіз қалғанменен,
Ертеңгі күн Шаужайдан алар ақыр.
Сейтбаттал ер Әлінің соғысындай,
Не болса да болып қалсын, жылдам шақыр!
Біреуді Жамбыл деген ел мақтайды,
Ақын болса қайда отыр ол немесі?!
Болар-болмас немесін ардақтайды.
Құдеке, кісі жібер Жамбылыңа,
Жамбылды болар ма екен алдыруға?

Албан, Дулат тобында мен бір жорға,
Менімен жарар ма екен салдыруға?
Тең жорға төрт аяғым бірдей шалыс,
Менімен жарар ма екен салдыруға?
Топтан озған о-дағы жүйрік болса,
Кесікбай, шапшаңырақ шақыр мұнда.

Жамбылды Құдайберген алып келді,
Жиылған халайықтың бәрі көрді.
Жамбылды ол Құлмамбет көргеннен соң,
Жамбылға сүйкенісіп сөйледі енді.
– Шапырашты, сөйлесең жаманың жоқ,
«Шу» десең, бәрің жүйрік, шабаның жоқ.
Тантайлаған қырғызды бөкселеген,
Баяғыдай гулеген заманың жоқ.
Кіріп келіп есіктен үндемейсің,
Үлкенге сәлемің жоқ, аманың жоқ.
Үндемей кіріп келдің тайпақ қара,
Өзің қандай, мен қандай, байқап қара.
Үлкенге сәлемің жоқ, аманың жоқ,
Не басыңа күн туды, дозақ қара?!
Ей, байқұс, үндемейсің, дертің бар ма?
Үндемеске қылған бір сертің бар ма?
Албан, Дулат жиылып бата берді,
Ұстасар меніменен кертін бар ма?
Мен айтсам, айтам қалың байлығымды,
Дулаттан жиып жүрсің шайлығыңды.
Албан, Дулат жиылып бата берді,
Бұзбайды жандаралдар жарлығымды.
Ашулансаң аспанды тастап жібер,
Сен де аянбай қимылда барлығыңды...

Жамбыл:

Қызғанша айқай шығып, едім салғыр,
Сөйлейсің әр немені, тілің шалғыр.
Келген жерден сөйлейсің тура тістеп,
Қалайша шайқақтайсың тәңір алғыр?!

Шырқасам болушы едім ақтангер мен,
Жаратты аспан, көкті дәнекермен.
Мылтықтай түтеп тұрған мен бір пестон,
Асықсаң ажалыңа келші бермен!
«Шу» десе, жүйрік озар мың сан қолдан,
Демей көр, ескі аруақ, алып қолдан.
Қарасай, дем бере гөр, менің бабам,
Сілтейін будақтағып оң мен солдан.
Құлмамбет, сен жақсы да, мен жаман ба?
Ақында сен жүйрік те, мен шабан ба?
Қарасайлап қосылсам бүйрегіңнен,
Ақырында кетерсің бас аманға!
Ұша алмас қара бүркіт қалықтамай,
Барымташы мал алмас анықтамай.
Айтатұғын кісінің өзіне айтқын,
Делбе кезік кісідей шалықтамай!
Ерлігім ерлігіңе дөп келеді,
Байлығыңа байлығым еп келеді.
Тантайлаған қырғыздай бөкселедім,
Кісіні дым білмейтін тапқандай-ақ,
Есіріп көрген жерден ентеледің!...

Құлмамбет:

Осыны көтке түртті ғой Құдай тағала,
Жапанда жалғыз қурай болмас пана!
Ерлік пенен байлықтан сөз қозғасам,
Көткеншектеп қашарсың, байқұс бала.
Ерсарының жылқысын қапталсам мен,
Басылып қалар еді бір отаның.
Қалайша болып отырсың қыр мойын,
Аз кідірсең болады сенің тойың!
Жалпы Дулат бұл жақта жата тұрсын,
Бабаның қаптатайын қалың қойын.
Тұра тұр, тағы айтайын көптігімді,
Көптікті айтсам үземін шеттігіңді.
Шапырашты күйіңменен байлық айтып,
Айыл жіппен тартып кел көттігіңді...

Жамбыл:

Мен барайын төменгі
Асыл менен Шыбылға.
Мықты болсаң, Құлмамбет,
Күрескеннен жығылма!
Бұл жақтағы Дулатты
Тастай бере асығып,
Бабаға барып тығылма...
Балаң қайың бу қылып,
Әруаққа ұрынба...
Еш нәрсе қанша айтқанмен айта алмайсың,
Бұлтарып мен тұрғанда кете алмайсың.
Құдайменде, Құттықсейіт жылқысының
Шетіне он күн жүрсең жете алмайсың.
Жүрісті атқа мен сені мінгізейін,
Аралатып сені мен жүргізейін,
Құдайменде, Құттықсейіт жылқысының
Шетінен сені апарып кіргізейін.

Құлмамбет:

О, жазған, Албан бай маб Дулат бай ма?
Бабаны айттым тұрсын, деп Дулат жайға.
Сенің байың жұқа бай, байғұс екен,
Қазыналы ойлағын Дулаттай ма?
Жеті мың қой қорада шулап жатыр,
Бес мың құлын желіде шулап жатыр.
Он түйеге көшкенде жамбы артады,
Әбекемнің тіккені жібек шатыр.
Бұл жерден сені жеңбей кетемін бе?
Ақшаға толтырармын етегінді.
Албан жағы тоқтасын мұныменен,
Қасқараудан салайын Өтегенді.
Баласы Өтегеннің Нұрақан бай,
Білемісің мың жылқы жатыр Қанай.
Сатыпалды, Естемес, Ламақ, Самақ,
Бәрін бірдей айтамын біржолата-ай.

Шенет қалды тағы да бұл жағында,
Жаратқан оны да артық патша Құдай.

Жамбыл:

Олай десен барайын күнбатыста Сыпатайға,
Айтпай оны кетпеймін тегі жайға.
Жылқысының есебін адам білмес,
Мәлім шығар жалғыз-ақ бір Құдайға.
Жылқысының бергі шеті
Қарақыстақ, Қастекте.
Жылқышым ермес көкке,
Мен сөйлесем, қаларсың
Ашылмас тұман ескекке.
Жылқысының бергі шеті – Үшбұлақ,
Арғы шеті – Қозыбасы, Қордай-ды.
Оған тіл тигізген оңбайды,
Егіз екі болмайды.
Арғы шеті Ырғайты мен Теректе,
Жылқышылар мінеді көк серекке.
Тоқсан екі шолақты жиғанменен,
Көрмедім ондай байды төңіректе...

Құлмамбет:

Барайын Қасқарауда Бектен байға!
Тарпаң мен Токсейіттей байың қайда?!
Сары алалы көк жылқы өзінде бар,
Қожамберді атасы Телітайда.
Сұлтан жатыр Шоқпардың Қайқысында,
Жазған-ау, өлер жерің өзің ойла.
Барайын Жолсейітте Шоранбайға,
Шоманақ пен Шәкейдей байың қайда?!
Шапырашты басыңмен байлық айтып,
Сен кезікпей жатырсың ұрар сайға.
Қалай-қалай сөйлейсің, байқұс шолақ,
Сары майдан дәметкен кеудең қайда?!

Жамбыл:

Сыпатайдың артында Қақаман бар,
Қақаманның артында тақаған бар.
Кіжіктің үлкен үйін көріп пе едің?
Тоқсан тұлып, алтын бөз жасаған бар.
Жеті мың қой бар дейді Қиықбайда,
Қаптап, қыбырлап жатады тұйық сайда.
Қаратай Қарынбаймен тағы да бар,
Үш мың жылқы бар дейді Телітайда.
Айтайын Төбетті мен, Тәңірі сүйген,
Оларға да қыдырдың көзі тиген.
Бәрі де өңкей бекзат, өңкей сыпа,
Жүйрік мініп, басына кәмшат киген.
Сенің тағы дәметкен кеудең қайда?
Алматыда барамын Медеу байға,
Сондай байың бар ма еді бар елінде?
Алматыдай шәріңе,
Он бес мың теңге төктіріп,
Көк күмбез үйді салдырған,
Қарасаң көзді талдырған.
Арғы шетін айтайын,
Қызылжар мен Семейден.
Мына шетін айтайын,
Тәшкен менен Нәмәнген,
Әндіжан мен Марғұлан.
Ақша деген неменді
Көн қапқа салып алдырған,
Қай сөзім бар қаңғырған?!

Құлмамбет:

Ертеде өтіп кеткен Ыбырайым,
«Шу» десе, көк бестідей зымырайын.
Ескожаға тығылған жаман екен,
Бір саларға елінде жоқ па байың?

Жамбыл:

Екейде шыққан озып Байсалбай-ды,
Жылқысы өңкей жорға тайпалмайды.
Жылқысы мен қойының есебі жоқ,
Он сегіз мың түйе бар Байсалбайда.
Жылқысының басына кедей барса,
Ат мінгізбей, тон жаппай қайтармайды.
Байғабат, Байсеркенің ақшасы суды бөгер,
Олардағы алдына жан салмайды.
Жүз бұзаулы сиыр бар Оспан байда,
Жеті мың қой қорада шулап жатыр,
Бес мың құлын желіде тулап жатыр,
Асылбегім алдына жан салмайды.
Апиыншы Албанды сонша мақтап,
Немене деп Құлмамбет сайтандайды.

Құлмамбет:

Айтасың, Шапырашты, ерлігінді,
Шыр аймалап соқтырдым белдігімді.
Сертеңдеген Саурығың жаудан өлген,
Көзіме де ілмеймін ендігінді...

Жамбыл:

Рас-ақ, батыр Саурық жаудан өлген,
Шаһит болып, тілегін Алла берген.
Қажылық қып кетті ме Мақсұт аған,
Ағайынмен ұрысып, даудан өлген?!
Шапырашты, Дулаттың бәрі куә,
Шытыр жеген өгіздей аунап өлген,
Төңіректің төрт бұрышын жалмап өлген.
Түлен түртіп отыр ма, таз Құлмамбет?
Алақандай басыңның бір қылы жоқ!
Қай жеріңмен боласың мәз Құлмамбет?
Албандар Құлмамбетті мақтаған соң,
Арқадан ауып келген ақтабансың.
Таз Албанның баласы десең-дағы,
Алты кісі жан беріп ақтап алсын!..

ЖАМБЫЛ МЕН ҚҰЛМАМБЕТ

Құлмамбет:

Құлмамбет менің атым құлан аян,
Менің Құлан екенім тәңірге аян.
Албан, Дулат жиылып бата берсе,
Кеңес айтып жырлайын етіп баян.
Қара күннің баласы Ысты пақыр,
Кім өлсе соған түсер заманақыр.
Жамбыл деген бар дейді бір немесі,
Ақын болса ол неме қайда жатыр?
Бүгінгі күн елеусіз қалғанменен,
Ертеңгі күн шаужайдан алар ақыр.
Сейітбатгал, ер Әлінің соғысындай,
Не болса да болып қалсын, жылдам шақыр!
Біреуді Жамбыл деген ел мақтайды,
Еркек қойдай құйрығын салмақтайды.
Ақын болса қайда отыр ол немесі,
Көрелік оны неге ардақтайды.

Құдеке, кісі жібер Жамбылыңа,
Жамбылды болар ма екен алдыруға?
Албан, Дулат тобында мен бір жорға,
Менімен жарар ма екен шалдыруға?
Тең жорға төрт аяғым бірдей шалыс,
Менімен жарар ма екен салдыруға?
Топтан озған о-дағы жүйрік болса,
Кешікпей шапшаңырақ шақыр мұнда!

Жамбылды Құдайберген алып келді,
Жиылған халайықтың бәрі көрді.
Жамбылды ол Құлмамбет көргеннен соң,
Жамбылға сүйкенісіп, сөйледі енді.
Сондағы Құлмамбеттің сөзі мынау,
Арам тер талай ақын болды бұлау.

Жамбылға сонда тұрып былай деді,
Басқасы болмаған соң аяқ ылау:

– Болғанда жол ағадан, тон жағадан,
Арлан бөрі соғады тау сағадан.
Бас қосып бағландармен қалмақ үшін,
Ізденіп келіп тұрмын Қарқарадан.
Аузында сәлемің мен аманың жоқ,
Үлгісіз көргенім жоқ сендей надан.
Жүрмегін омақасын орға түсіп,
Өмірі кішілікке баспай қадам.

Өлеңші өршеленген толып отыр,
Бірі көшіп, біреуі қонып отыр.
Мысалы дүниенің сол секілді,
Бәрі де көрмегендей болып отыр.
Өлеңші толып отыр көбелектей,
Тоғыз ақын толғанып төңіректей.
Тоғыз тұрмақ ақының он бір болса,
Немене бәріңді де басып өтпей.
Қамалып қам теріге²⁵ бүрмеленбе,
Қысты күн қар астында қалған шөптей
Мені шын жеңемін деп желікпей-ақ,
Қойындар абиырды шашпай, төкпей.

Апырмай, Құлмамбеттің келді кезі,
Қалай теріс болады айтқан сөзі.
Албан, Дулат бәрі кеп атқа мінсе,
Шапырашты дегенің немене өзі?!

Шапырашты дегеннің некесі жоқ,
Бай болады, диқаншы, тамағы тоқ,
Албан, Дулат бәрі кеп атқа мінсе,
Дегенің Үштаңбалы керегі жоқ.

²⁵ Қам – (арабша) – хам – жас, бұл жерде шикі тері мағынасында.

Албан аға болғанда Дулат іні,
Сөзінде Құлмамбеттің бар ма міні.
Албан, Дулат бәрі кеп айғай салса,
Шапыраштының не болар көрген күні.
Домалақтың төрт ұлы есен болса,
Сірә, жеңбей қоймаспын бүгін сені.

Жөнделіп жүйткүші ем жөнсіз жерден,
Мен жауға алдырмаушы ем әлсіз жерден.
Мылтыққа түтеп тұрған қарсы шауып,
Асықсаң ажалыңа келші бермен!
Болғанда мен ақсұңқар, сен бір тауық,
Сен әтеш айғайлағыш ауық-ауық.
Болмаса аты шыққан Сүйінбайың,
Басқасын қою керек жылы жауып.
Ажал түртіп жүрмесін аңдамастан,
Оқтаулы ақ пернеге қарсы шауып.

Жамбыл-ау, Албан да ағаң, Дулат та ағаң,
Не қылса да артық дүр сенен бағам.
Қасқарау Нұрақанның жылқысын мен қапғатсам,
Қырылар, Шапырашты, бұзау, танаң.

Бұлбұл қабақ бастанған Екейім-ай,
Жұлып алып басыңды кетейін бе-ай!
Не деп айтқалы отырсың бұл өленді,
Түбіңе таза тақыр жетейін бе-ай!

О, Жамбыл, бүгін болар ұрын тойың,
Ертеңгі күн болады дәл шын тойың.
Тобықтай түзу жерден жол таппайсың,
Бабаның мен қапғатсам қалың қойын.

Аңлашы, Албан бай ма, Дулат бай ма,
Сенің байың шолақ бай, Дулаттай ма?
Қалың жатқан келейін Майлыбайға,

Мұнан соң мен барамын Бектембайға,
Тарпаң мен Токсейіттей бегің қайда?
Жүз мың теңге сандықта шіріп жатыр,
Баласы Ниязбектің Сәрсенбайда.
Дәметкен сары майдан кеудең қайда,
Жамбылым, енді келдің ұрар сайға.
Ойың бар айтыспаққа меніменен,
Түбінде кімге зиян, кімге пайда.
Баласы Өтегеннің Нұрақан бай,
Хан Шөйбек қарауың көрде жатыр былай.
Көбікбай, Қарабаймен алыс жатыр,
Сатыбалды, Қанайды қайтесің-ай.
Және бар Тілеуқабыл, Үсенбайым,
Сөйлейді шаршы топта бұлбұлдайын,
Алма тартқан кісіге ат береді,
А, Жамбыл, білуші ме ең мұның жайын?!

Тағы бар Жайылмыста молла Сәтім,
Бақ пен қыдыр іздеп кеп жалғасатын.
Дәулеті Сегізбектің серке болды,
Салмағы қорғасындай қол басатын.
Бай болған Ормақайға қызыр дарып,
Смайыл келген еді қажы барып.
Солардың үлгі көрген ұрпағы еді,
Соғайын ер Мәңкені ауызға алып.

Алысбай, Мәлік пенен тағы да бар,
Қалай айтсам сыйғандай шағы да бар.
Ыдырыс, қос тотым мен ер Шұманақ,
Кеңпейіл, кетпес дәулет бағы да бар.

Аманжол Қасқарауда, бек Ноғайбай,
Түп-түгел мал мен бастың бәрі де сай.
Ерте жатып, кеш тұрған өңшен сабаз,
Ішкені шай бұлардың, жегені май.

Атасы қызыр шалған Малдыбайдан,
Пірім медет тіледім Әжібайдан.
Күйкі тұғыр секілді бір немені алып келдің,
Әйтеуір біреуімізден төгілді айран.

Шапырашты сөйлесең жаманың жоқ,
Шуу десең, бәрің жүйрік шабаның жоқ...
Кіріп келіп есіктен үндемейсің,
Үлкенге сәлемің жоқ, аманың жоқ.

Үндемей кіріп келдің тайпақ қара,
Өзің қандай, мен қандай байқап қара.
Үлкенге сәлемің жоқ, аманың жоқ,
Не басыңа күн туды дүзі қара.

Ей, Жамбыл, үндемейсің дертің бар ма,
Үндемеске қылған бір сертің бар ма?
Шапқанмен к... мәлім Шапырашты,
Ұстасар меніменен кертің²⁶ бар ма?

Мен айтсам айтам қалың байлығымды,
Дулаттан жиып жүрсің шайлығыңды.
Албан, Дулат жиылып бата берді,
Бұзбайды жандарал да жарлығымды.
Ашулансаң аспанды тастап жібер, –
Сен де аянбай қимылда барлығыңды!

Жамбыл:

Қызғанша айғай шығып, едім салғыр,
Сөйлесең әр немені тілің шалғыр.
Келген жерден сөйлейсің тура тістеп,
Қалайша шайқақтайсың, тәңір алғыр!

Сөйлесем өлеңімді түптеп бермен,
Құйылар сөз нөсері көктен, жерден;

²⁶ Керт – әл, қуат мағынасында.

Мылтықта түтеп тұрған мен бір пестон,
Асықсаң ажалыңа келші бермен.

Шүү десе, жүйрік озар мынау жолдан,
Демей көр, ескі аруақ, алып қолдан.
Қарасай, дем бере гөр, менің бабам,
Сөйлейін будақтатып оң мен солдан.

Құлмамбет, сен жақсы да, мен жаман ба,
Ақында сен жүйрік те, мен шабан ба?
Қарасайлап²⁷ қосылсам бір бүйірден,
Ақырында кетерсің бас аманға!

Ұша алмас қара бүркіт қалықтамай,
Құлмамбет сөз сөйлейсің анықтамай.
Айтатұғын кісінің өзіне айтқын,
Делбе кезек кісідей шалықтамай!

Ерлігім ерлігіңе дөп келеді,
Байлығыңа байлығым еп келеді.
Кісіні дым білмейтін тапқандай-ақ,
Есіріп көрген жерден ентеледің.

А, Құлмамбет, Құлмамбет,
Ағып жатқан сумен кет,
Сумен кетсең ел ішер,
Судан шыққан бумен кет!
Онда да кесірің тиеді.
Қызарып батқан күнмен кет!
Күн де қайтып шығады,
Оттан шыққан күлмен кет!
Күлден ауру жұғады.
Қараңғы тұман түнмен кет!
Түн де қайтып келеді,
Асқарлы таумен кет!
Тауды да халық мекендер,

²⁷ Қарасай – Шапыраштылардың ұраны

Кесірің жұғар, Құлмамбет,
Қу пәлекет әрмен кет!
Таз Құлмамбет сен болсаң,
Мен де алдыңа тартайын
Мақтан қылар жайымды,
Арқаларсың уайымды,
Ел байлығын қаптатсам,
Болатын әлі-ақ тойың бар.
Жылқысының бір шеті
Алматының өзенінде,
Бір шеті Қарақыстақ²⁸,
Кәстектің кемерінде,
Несі болмас Құданың берерінде.
Бұған қайтып жетерсің,
Жалған сөйлеп не керек,
Айтайын сөздің төтесін.
Жылқысының шетінен,
Жарамды атпен сабаулап,
Он күнде әрең өтесің.

Құлмамбет:

Осыны түлен түтті ғой, Құдай Тағала,
Жапанда жалғыз қурай болмас пана!
Беглік пенен байлықтан сөз қозғасам,
Көткеншектеп қашарсың байғұс бала.

Қалайша болып отырсың ырғай мойын,
Аз кідірсең болады сенің тойың.
Жалпы Дулат бұл жақта жаға тұрсын,
Бабаның мен қаптатсам қалың қойын.

Тұра тұр, тағы айтайын көптігімді,
Көптіктен айтсам, үземін шеттігіңді.
Шапырашты күйіңмен байлық айтып,
Өрлікпенен көрсетпе өттігіңді!

²⁸ Қарақыстақ – Сүйінбайдың туған жері, Алматы облысы.

Жамбыл:

Мен барайын төменгі
Асыл менен Шыбылға.
Мықты болсаң, Құлмамбет,
Күрескеннен жығылма!
Бұ жақтағы Дулатты
Тастай бере асығып,
Бабаға барып тығылма!..
Бабаң қойын бу қылып,
Аруаққа ұрынба!

Ешнәрсе, қанша айтқанмен, ете алмайсың,
Бұлтарып мен тұрғанда кете алмайсың.
Адамдықты айт, ерлікті айт, батырлықты айт,
Ел бірлігін сақтаған татулықты айт.
Қарынбайдай сараңдар толып жатыр,
Оны мақтап әуре болмай жөніңе қайт!

Құлмамбет:

О, жазған, Албан бай ма, Дулат бай ма,
Бабаны айттым, тұрсын деп Дулат жайға,
Сенің елің адамы байғұс екен,
Қазыналы ойлаған Дулаттай ма?

Жеті мың қой қорада шулап жатыр,
Бес мың құлын желіде тулап жатыр.
Он түйеге көшкенде жамбы артады,
Абекемнің тіккені жібек шатыр.

Бұл жерден сені жеңбей кетемін бе,
Ақшаға толтырармын етегіңді.
Албан жағы тоқтасын мұныменен,
Қасқараудан салайын Өтегенді.
Баласы Өтегеннің Нұрақан бай,
Білемісің, мың жылқылы жатыр қандай.
Сатыбалды, Естемес, Алмақ, Салмақ,
Бәрін бірдей айтамын біржолата-ай.

Шенет қалды тағы да бұл жағында,
Жаратқан оны да артық патша Құдай.

Жамбыл:

Керек болса ақшаны
Көн қапқа салып алдырған,
Ел көшкенде қазынасын
Алпыс нарға арттырған.
Асыл кілем жаптырған,
Жібектен арқан тарттырған,
Әлемді алып байлығы,
Әсемдігін арттырған.
Олай болса өктемдеп,
Алатауды бөктерлеп,
Бұдан да сырғып өтейін.
Қалай айтсаң олай айт,
Құлмамбет, саған төтейін.
Бұдан шығып аяңдап
Кәстекке барып жетейін.
Ол Кәстекті жерлеген,
Ағысы судай өрлеген,
Сұраншы, Саурық батырым,
Шеніне дұшпан келмеген.
Ақ кіреуке жамылып,
Ат кетпеген кермеден.
Садағын белге байланып,
Жауға қылыш сермеген.
Қамын ойлап халқының,
Тар кезеңді бермеген.
Тоятын тілеп алыстан,
Тұғырда тұрып жем жеген!

Барайын енді аяңдап Сыпатайға,
Айтпай оны кетпеймін тегі жайға;
Ұлы жүздің тірегі батырым ғой,
Бір болмаған ығай мен сығайыңа.

Қайыры қарашыға сондай жақсы,
Қандырар сусындатып қант пен шайға.

Байлық, бақыт тек оның ерлігінде
Ерлікпен ел намысын берді кімге?!
Өңкей сасық байларың сен мақтаған
Қолдарынан түк келмей жүр өмірде.

Кімің бар Сыпатайдай төңіректе,
Арғымақ мінгізеді ат керекке.
Түгендеп бір жұмада бола алмайды,
Көсілтіп қамшы басып көксерекке.
Ерлігі мен жомарттығы жаннан асқан,
Пайдасы тиіп жатыр күнде көпке.

Кім мақтамас қайрымды ер Сыпатайды,
Дәулетімен ораған Алатауды.
Қанша халық аралап жүрсем-дағы,
Жалғанда көргенім жоқ ондай жанды.
Бұл сөзді мұнда тастайын,
Сабыр қылып саспайын,
Теріскей тұрсын жайына,
Күнгеі жақтан бастайын.
Ол күнгеіді жерлеген,
Желмая мініп, желменен,
Өрге салсаң өрлеген,
Жер жәннәтін жерлеген,
Байтелі, Қаумен, Дәулетті,
Жәпек²⁹ пенен төртеуі –
Бәрі ерлер әулетті.
Өнері асып әр жаннан,
Түзеген көшін сәулетті.
Асықпай тыңда, Құлмамбет,
Беремін кезек нәубетті³⁰
Онан бері асайын.

²⁹ Байтелі, Қаумен, Дәулет, Жәпек – Ұлы жүздің ру аттары.

³⁰ Нәубет – (арабша) – кезек, мұрша мағынасында.

Теріскейге қадам басайын.
Жоғарғы шеті Мырзабек,
Бәрі де өңшең қара көк.
Арғы атасы Қашке – қарадан хан болған,
Қылған ісі Әбілпейіске таң болған.
Аруақты ер болып,
Алқабылмен ел болып,
Сондай-сондай жан болған.
Төменгі шеттен айтайын:
Әлі менен Нұрабай –
Ер Қашкенің тұқымы.
Атасы жауға аттанып,
Жауды көрсе шаттанып,
Ат құйрығын бұлады,
Елінің басын құрады.
Онан былай өтейін,
Көзінді сенің көр қылып,
Көлденендеп кетейін.
Ертерек жүріп ентелеп,
Серектасқа жетейін.
Серектасты жерлеген,
Байлығы тасып, көлдеген,
Қилыбай ұлы Қожамбет
Көк берендей түтеген,
Көкірегіне Құдайым
Тоқымай нұрды бітеген.
Айға білеп ауызын,
Аспанға қолын сілтеген.
Көтерілсе талайым,
Түстік жерге тоқтамай,
Орынсыз мылтық оқтамай,
Өтеген, Қазыбекке³¹ барайын.
Сол жерде жатып, өтендеп,
Атамыз қылған мекен деп,
Ыбырайымның алты ұлы,

³¹ Өтеген, Қазбек – Алматының солтүстік батысындағы тау аттары, батырлардың атымен аталған.

Алтауы да арыстан.
Дұспанын табанына жанышқан.
Қазақтың қамқор ерлері,
Қарулымен қағысқан,
Азулымен алысқан.
Уа, Құлмамбет, сөз тыңда,
Байларым деп салмақтап,
Не қыласың құр мақтап
Өңкей ақымақ есекті.
Елдің сиқын кетірген,
Кәсіп қып өтірік-өсекті.
Мен сөйлесем қаларсың
Ашылмас тұман есекке.
Баймын деп сендей тасыман,
Кедеймін деп жасыман!
Берекелі елді айтам.
Ел тұтқасы ерді айтам,
Басымнан сөз асырман!

Құлмамбет:

Барайын Қасқарауда Бекет байға,
Тарпаң мен Тоқсейіттей байың қайда?
Сары алалы, көк жылқы өзінде бар
Қожамберді атасы Телдітайда.

Сұлтан жатыр Шоқпардың³² қайқысында,
Жазған ау, өлер жерің өзің ойла.
Барайын Жолсейітте Шоранбайға,
Шоманақ пен Шәкейдей байың қайда?

Шапырашты басыңмен байлық айтып,
Сен кезікпей жатырсың құлар сайға.
Қалай-қалай сөйлейсің байғұс шолақ,
Сары майдан дәметкен кеудең қайда?
Өлеңді бір соғайын түйдегімен,
Әжібайлап тиейін бүйрегіңнен.

³² Шоқпар – Шу өзенінің шығысындағы жер аты.

Не деп айтқалы отырсың бұл өленді, –
Сен тұрмақ үміт көрмен үйдегіңнен.

Шапырашты, мақтанба, к... белгілі,
Өркім-ақ тұрған шығар беп-белгілі.
Құладыңды қайырып қуға салсақ,
Тышқан алған көруші ек бөктергіні.

Салғалы отырсың ба көптігіңді,
Тіпті керек қылмаймын септігіңді,
Айыл жіптеп тартып кел шеттігіңді,
Ерегіссең үземін көпшігіңді.

Жамбыл:

Сыпатайдың артында Қақаман бар,
Қақаманның артында тақаман бар.
Кіжіктің үлкен үйін көріп пе едің,
Тоқсан тұлып, алтын боз жасаған бар.

Екейден мен айтайын Байсалбайды,
Тең жорға төрт аяғым, тайпалмайды.
Аңырып әніме аңдар қалатұғын,
Өленді бүйтіп жыршы айта алмайтын.
Апиыншы Албанды сонша мақтап,
Құлмамбет неменеден сайтандайды!

Біздің елдің адамы өнері асқан,
Өнерімен талайдың көңлін басқан.
Жерді көрген, ел көрген, қала барған,
Бір кем емес байыңнан асып-тасқан.
Алматының шәһерінде
«Көк күмбез» үйді салдырған.
Қарасаң көзді талдырған.
Арғы шетін айтайын:
Қызылжар мен Семейден.
Мына шетін айтайын:
Ташкент пенен Наманган,

Әндіжан мен Марғұлан.
Ақша деген неменді
Қапқа салып алдырған.
Жігіттер бар жетілген,

Орыс, қазақ ұжым боп³³
Тізе қосып бекінген.
Бұларды айтсам мақтанып,
Жерім бар ма шалдырған.

Құлмамбет:

Ертеде өтіп кеткен Ыбырайым,
Шүү десе көк бестідей зымырайын.
Есқожаға тығылған жаман екен,
Бір сапарға елінде жоқ па байың?

Айтасың, Шапырашты, ерлігіңді,
Шыр айналып соқтырдым белдігімді.
Секеңдеген серкенің ажалы деп,
Ақыры Саурық, Сұраншың жаудан өлген,
Көзіме де ілмеймін ендігіңді.
Сұраншың сарттан өлген Сайрамдағы
Ерліктен тапқан олжа, пайдаң-дағы.
Қамалға қан тартқан соң қойып кетіп
Шайқалды Сарыбайдың саймандары.

Саймансыз Сайрамдағы сарттан өлген,
Шоқпарлы сарбаздан жәбір көрген.
Ерлікте батырлық пен нең бар жазған,
Быт-шыт қып денелерін жерге көмген.
Жамбасы Сарыбайдың сонда шыққан,
Дәлелді сөзім осы естіп ұққан,
Иман айтып, жаназа шығармастан,
Апарып екі бүктеп жерге тыққан.
Алдымнан айғақ болып шығады-ау деп,
Жүрмесең күрбелектеп қорқып сұқтан.

³³ Ұжым – бірлік, ынтымақ мағынасында.

Жамбыл:

Жақсылық-жамандықты тексереді,
Кім жүйрік, кім шабаны екшеледі.
Елімнің ерлігімен мақтанамын,
Сырт дұшпан көрген бізді сескенеді.

Жалғыз-ақ сен болмасаң, таз Құлмамбет,
Қай ақынға бұл Жамбыл дес береді.
Батыр Саурық, Сұраншы жаудан өлген.
Халық үшін шәйт болып жанын берген.
Елді қорғап өлгеннің арманы не,
Қалың қазақ құрметтеп соңына ерген.
Қажылық қып кетті ме Мақсұт ағаң?
Ағайынмен ұрысып даудан өлген.

Шапырашты, Дулаттың бәрі куә,
Шытыр жеген өгіздей аунап өлген.
Мақтаған байларыңның оңғаны жоқ,
Төңіректің төрт бұрышын жалмап өлген.

Түлен түртіп отыр ма, таз Құлмамбет,
Керікұл мен Сақаудан аз Құлмамбет.
Алақандай басыңның бір қылы жоқ,
Боласың неменеге мәз, Құлмамбет.

Құлмамбет, мен білемін, түбің Уақ,
Арқадан кісі өлтіріп келдің шұбап.
Басыңды осы арада кесіп алсам,
Кісі жоқ қылмысыңнан алар ақтап.

Үстіңе жайдың оғын жайлатармын,
Екі қолыңды артыңа байлағармын.
Арамызда кісі өлтірген қашқын жүр деп,
Жұртыңа здавайттап³⁴ айдатармын.

³⁴ Здавать (орысша – сдавать) – беру, тапсыру мағынасында.

Құлмамбет, ақын Шаншар, Суандалдың³⁵
Нашар едің, бұл күнде жуандандың.
Сенің де мақтанатын жайың да жоқ,
Қуарып үш бешпентпен қуаңдадың.

Құлмамбет, Суандалдың Албан менен,
Албандай бай болмадың алғанменен.
Байғұс-ау, қай жеріңмен мақтанасың,
Есің жоқ шашың жұртта қалғанменен.

Арқадан ауып келген ақтабансың,
Елді алдап «ақынмын» деп мақтанғансың.
Таз Албанның баласы Құлмамбет деп,
Дүйсенбай, Сәт, Мәңке жанын беріп ақтап алсын.

Жамбылдың жеңіп бәйге алған жері,
Жеңіліп Құлмамбеттің қалған жері.
Ішегі Құлмамбеттің үзіліп қап,
Осы екен бір азғантай арман жері.

ҚҰЛМАМБЕТ ПЕН ЖАМБЫЛ АҚЫННЫҢ АЙТЫСҚАНЫ

(Үмбетәлі Кәрібаев жеткізген нұсқа)

Құлмамбет менің атым Құланаян,
Менің Құлан екенім тәңірге аян.
Албан, Дулат жиылып бата берсе,
Кеңес айтып жырлайын етіп баян.

Құланаян Құлмамбет – менің атым,
Сайрайды кеудемдегі жазған хатым.
Албан, Дулат жиылып бата берді,
Құлақ салып ұға бер, жамиғатым.

³⁵ бұрын түбің Шаншар еді, енді Албан-Суан болдың дегені.

Руым Құланаян, мен Құлмамбет,
Сөйлесем көңілімнен тарқайды дерт.
Әрі-бері бұл жазған дуылдасын –
Сөзімді ұға бергін, отырған жұрт.
Қара күннің баласы Ысты пақыр,
Кім өлсе, соған түсер заманақыр.
Жамбыл деген бар дейді бір немесі,
Ақын болса ол неме, қайда жатыр?!
Бүгінгі күн елеусіз қалғанымен,
Ертеңгі күн шаужайдан алар ақыр.
Сейтбаттал, ер Әлінің соғысындай,
Не де болса да болып қалсын, жылдам шақыр!

Біреуді Жамбыл деген ел мақтайды,
Еркек қойдай құйрығын салмақтайды.
Ақын болса, қайда отыр ол немесі,
Болар-болмас немесін ардақтайды.

Құдайберген, кісі жібер Жамбылыңа,
Жамбылды болмады ма алдыруға?
Жамбыл деп осы арада жан мақтайды,
Сол неме жарар ма екен пар қылуға?

Албан, Дулат тобында мен бір жорға,
Менімен жарар ма екен шалдыруға?
Тең жорға төрт аяғым бірдей шалыс,
Менімен болар ма екен салдыруға?
Топтан озған о-дағы жүйрік болса,
Кешікпей шапшаңырақ шақыр мұнда!
Жамбылды Құдайберген алып келді,
Жиылған халайықтың бәрі көрді.
Жамбылды ол Құлмамбет көргеннен соң,
Жамбылға сүйкенісіп сөйледі енді.
Сондағы Құлмамбеттің сөзі мынау,
Арам тер талай ақын болды бұлау.
Жамбылға сонда тұрып былай деді,
Басқасы болмаған соң аяқ ылау.

Болғанда жол ағадан, тон жағадан,
Арлан бөрі соғады тау сағадан.
Бас қосып бағландармен қалмақ үшін
Ізденіп келіп тұрмын Қарқарадан.
Аузыңда сәлемің мен аманың жоқ,
Үлгісіз көргенім жоқ сендей надан.
Жүрмегін омақаса орға түсіп,
Өмірі кісілікке баспай қадам.

Өлеңші иттен де көп, боқтан да көп,
Әйтеуір айтады ғой бірдеме деп.
Қайтқан құстай жиналып қалған екен,
Біразырақ сөйлесін Құлмамбет кеп.

Өлеңші өршеленген толып отыр,
Бірі көшіп, біреуі қонып отыр.
Мысалы дүниенің сол секілді,
Бәрі де көрмегендей болып отыр.
Өлеңші толып отыр көбелектей,
Тоғыз ақын толғанып төңіректей.
Тоғыз тұрмақ, ақының он бір болса,
Немене, бәріңді де басып өтпей.
Жамбыл, қам теріге бүркеленбе,
Қысты күн қар астында қалған шөптей.
Меніменен жеңем деп, желікпей-ақ
Қойыңдар, абиырды шашпай, төкпей.
Апырмай, Құлмамбеттің келді кезі,
Қалай теріс болады айтқан сөзі.
Албан, Дулат бәрі кеп атқа қонса,
Ысты, Ошақты, Шапырашты дегенің немене өзі?!
Шапырашты дегеннің некесі жоқ,
Бай болады диқаншы тамағы тоқ,
Албан, Дулат бәрі кеп атқа мінсе,
Дегеннің Үш таңбалы керегі жоқ.
Шапырашты, сөйлесең жаманың жоқ,
Шүу десең, бәрің жүйрік, шабаның жоқ.

«Жантайлаған» кырғызды бөкселеген,
Баяғыдай гулеген заманың жоқ.
Кіріп келіп есіктен, үндемейсің,
Үлкенге сәлемің жоқ, аманың жоқ.

Үндемей кіріп келдің, тайпақ қара,
Өзің қандай, мен қандай, байқап қара.
Үлкенге сәлемің жоқ, аманың жоқ,
Не басыңа күн туды дүзі қара.

Ей, байғұс, үндемейсің дертің бар ма,
Үндемеске қылған бір сертің бар ма?
Шапқанмен к...ің белгілі Шапырашты,
Ұстасар меніменен к...ің бар ма?
Мен айтсам, айтам қалың байлығымды,
Дулаттан жиып жүрсің шайлығыңды.
Албан, Дулат жиылып бата берді,
Бұзбайды жандарал да жарлығымды.
Ашулансаң, аспаныңды тастап жібер,
Сен де аянбай қимылда барлығыңды.

Албан аға болғанда Дулат – іні,
Сөзінде Құлмамбеттің бар ма міні.
Албан, Дулат бәрі кеп айғай салса,
Ысты, Ошақты, Шапырашты не болар көрген күні?!

Домалақтың төрт ұлы есен болса,
Мәрту ішсең де қоймаспын бүгін сені.
Жөнделіп жүйткісем жөнсіз жерден,
Мен жауға алдырмаушы ем елсіз жерден.

Мылтыққа түтеп тұрған қарсы шауып,
Асықсаң ажалыңа, келші бермен!
Болғанда мен ақсұңқар, сен – бір тауық,
Сен әтеш айғайлағыш ауық-ауық.

Болмаса аты шыққан Сүйінбайың,
Басқасын қою керек жылы жауып.
Ажал түртіп жүрмесін аңламастан,
Оқтаулы ақберенге қарсы шауып.

А, Жамбыл, Албан да ағаң, Дулат та ағаң,
Не қылса да артық тұр менің бағам.
Қасқарау Нұрқанның жылқысын мен қаптатсам,
Қырылар, Шапыраштым, бұзау-танаң.

Мылтыққа салып қойған мен бір пестон,
Асықсаң ажалыңа, келші, балам.
Бұлбұл қонақ бастанған Екейім-ай,
Жұлып алып басыңды кетейін бе-ай!
Не деп айтқалы отырсың бұл өленді,
Түбіне таза тақыр жетейін бе-ай!

О, Жамбыл, бүгін болар ұрын тойың,
Ертеңгі күн болады дәл шын тойың.
Тобықтай түзу жерден жол таппайсың,
Бабаның мен қаптатсам қалың қойын.

Аңлашы, Албан бай ма, Дулат бай ма,
Сенің байың шолақ бай, Дулаттай ма?
Ауылы Албан солғын, Дулат жай ма?
Басқа сөз жайын қоя тұрып,

Қалың жатқан келейін Малыбайға,
Мұнан соң мен барайын Бектембайға,
Тарпаң мен Тоқсейіттей байың қайда?
Жүз мың теңге сандығында шіріп жатыр
Баласы Ниязбектің Сәрсенбайда.

Дәметкен сары майдан кеудең қайда,
Жамбылым, енді келдің ұрар сайға.

Ойың бар айтыспаққа меніменен,
Түбінде кімге зиян, кімге пайда?!

Баласы Өтегеннің Нұрақан бай,
Хан Шойбек Қараүңгірде жатыр былай.
Көбікбай Қарабай мен алыс жатыр,
Сатыбалды, Қанайды қайтесің-ай.

Және бар Тілеуқабыл, Үсенбайым,
Сөйлейді шаршы топта бұлбұлдайын,
Алма тартқан кісіге ат береді,
А, Жамбыл, білуші ме ең мұның жайын?!

Тағы бар Жайылмыста Молдаш, Сәтім,
Бақ пен қызыр іздеп кеп жалғасатын.
Дәулеті Сегізбектің серке болды,
Салмағы қорғасындай қол басатын.

Бай болған Ормақайға қызыр дарып,
Ысмайыл келген еді қажы барып.
Солардың үлгі көрген ұрпағы еді,
Соғайын ер Мәңкені ауызға алып.

Алысбай, Мәлік пенен тағы да бар,
Қалай айтсам, сыйғандай шағы да бар.
Ыдырыс, Құстоты мен ер Шұманак,
Кеңпейіл, кетпес дәулет бағы да бар.

Аманжол, Қасқарауда, бек Ноғайбай,
Түп-түгел мал мен бастың бәрі де сай.
Ерте жатып, кеш тұрған өңшең сабаз,
Ішкені шай бұлардың, жегені май.

Атасы қызыр шалған Малдыбайдан,
Пірім медет тіледім Әжібайдан.
Күйкі тұғыр сықылды бір немені алып келдің,
Әйтеуір біреуімізден төгілді айран.

Сонда Жамбыл сөйлейді:

Ал қадір, атыңыздан ақ ол қадір,
Бұл жерге келіп отыр Екей Жамбыл.
Көсілген аяғыңды бір жимайсың,
Не басыңа күн туды, тәңір алғыр!

Ал қадір, атыңыздан қадір дана,
Құлыңа Алла деген болғын пана.
Көсілген аяғыңды бір жимайсың
Не басыңа күн туды, дүзі қара!

Құлмамбет, сөз сөйлейсің анықтамай,
Алды-артыңды сөйлейсің парықтамай.
Айтатұғын кісіңнің өзіне айтқын,
Делбе кезек кісідей шалқақтамай.
Ыстыда толып жатыр қой мен жылқы,
Қасабек Дәулетбақ пен қызыл түлкі.
Бабаның қата қойын маған балап,
Досқа таба, дұшпанға болма күлкі.

Ал, Құлмамбет, Құлмамбет,
Ағып жатқан сумен кет!
Сумен кетсең ел ішер,
Судан шыққан бумен кет!
Онда да кесірің тиеді,
Қызарып батқан күнмен кет!
Күн де қайтып шығады,
Оттан шыққан күлмен кет!
Күлден ауру жұғады.
Қараңғы тұман түнмен кет!
Түн де қайтып келеді,
Асқарлы таумен кет!
Тауды да халық мекендер.
Кесірің тиер, Құлмамбет,
Қу пәлекет, әрмен кет!
Таз Құлмамбет, сен салсаң,

Мен де салам байымды,
Азын-аулақ шайымды.
Асықпасаң, Құлеке,
Табарсың әлі-ақ жайыңды.
Менің де Құттықсейіт байым бар,
Қайтетуғын ойың бар.
Қалың байды қаптатсам,
Болатын әлі-ақ тойың бар.
Жылқысының бір шеті
Алматының өзенінде,
Бір шеті Қарақыстақ,
Қастектің кемерінде,
Несі болмас Құданың бермесінде,
Бұған қайтып жетесің,
Жалған сөйлеп не керек,
Айтайын сөздің төтесін.
Жылқысының шетіне
Жарамды атпен сабаулап,
Он күнде әрең жетесің.
Оны саған салып не етейін,
Оны да тастап кетейін.
Алматыда аяңдап
Медеу байға жетейін.
Пар келмес сенің байың Медеу байға,
Бұл Жамбыл Медеуді айтпай кетпес жайға.
Тоқсан екі шолақты жинағанмен,
Жазған-ау, бұған жетер байың қайда?
Қырық мың сомға жалдатып,
Қалаша үй салдырған.
Асыл тастан үй қалап,
Қара көзді талдырған.
Ел көшкенде қазынасын,
Алпыс нарға арттырған.
Асыл кілем жаптырып,
Жібектен арқан тақтырған,
Әлемді алып байлығы,

Әсемдігін артқызған.
Оны саған салып не етейін,
Мұны да тастап кетейін.
Алатауды бөктерлеп,
Бұны да сырғып өтейін.
Қалай айтсаң, солай айт,
Құлмамбет, саған төтейін.
Бұдан да шығып аяндап
Қастекке барып жетейін.
Ырысы судай өрлеген
Сұраншы, Саурық батырым,
Шеніне дұшпан келмеген.
Ақ кіреуке жамылып,
Ат кетпеген кермеден.
Садағын белге байланып,
Жауға қылыш сермеген.
Қамын ойлап халқының,
Тар кезеңді бермеген.
Тоятын тауып алыстан,
Тұғырда тұрып жем жеген!

Барайын енді аяндап Сыпатайға,
Бұл Жамбыл Сыпаны айтпай кетпес жайға.
Қайыры қарашаға сондай жақсы,
Қандырар сусындатып, қант пен шайға.
Жылқысының бас жағын айтпаймын,
Қарақыстақ, Қастекте.
Аралауға амандап,
Жылқышы мінер міскегіне.
Таз Құлмамбет, жолықтың,
Ашылмас тұман, өскінге.
Ырғайты шеткі жері Ақтеректің,
Арғымақ мінгізеді ат керекке.
Түгендеп бір жұмада бола алмайды,
Көсілтіп қамшы басып көксерекке.

Өзінде 83 мың жылқысы бар,
Асыл тұқым жинаған әр түлік мал.
Жарлы емес еш нәрсеге балалары,
Жегені шекер мен бал, жая мен жал.
Тоқсан екі жылқышы аралайды,
Оларға тіл тигізген жарамайды.
Қанша халық аралап жүрсем-дағы,
Жалғанда көргенім жоқ мұндай байды.
Мына шетін айтайын:
Қозыбасы, Қордай-ды,
Оған тіл тигізген оңбайды.
Қасиеті сонша мол,
Егіз де екі болмайды.
Жүгі қалып жұртыңда,
Керегесін көк ішінде қомдайды.
Аузы асқа жарымай,
Сөйтіп, Құдай жөндейді.
Көсегесі көгеріп,
Көгал жерге қонбайды.
Бұл сөзімді мұнда тастайын,
Сабыр қылып тастайын.
Теріскей тұрсын жайына,
Күнгеі жақтан бастайын.
Ол күнгеіді жерлеген,
Желмая мініп желменен,
Түрікпен мен Түктікұрт,
Сол кісіден тараған.
Байтелі, Қаумен, Дәулетті,
Жәпек пенен төртеуі –
Бәрі бірақ әулетті.
Үш жүз, бес жүз жылқы айдап,
Түзеген көшін сәулетті.
Асықпай тыңда, Құлмамбет,
Берейін кезек нәубетті.
Онан бері асайын,
Теріскейге қадам басайын.

Жоғарғы шеті Мырзабек,
Бар еді оңкей қара-көк.
Арғы атасы Қашке хан болған,
Қылған ісі Құлпейіске таң болған.
Аруақты бек болып,
Ауданымен көп болып,
Сондай-сондай жан болған.
Төменгі шеттен айтайын:
Әлі менен Нұрабай
Хан Қашке тұқымы.
Атасы жауға аттанып,
Ат құйрығын бұлады.
Онан былай өтейін,
Көзіңді сенің көр қылып,
Көлденендеп кетейін.
Ертелеп жүріп ентелеп,
Серектасқа жетейін.
Серектасты жерлеген,
Байлығы тасып көлдеген,
Қилыбайұлы Қожамбет,
Көк беренді түптеген,
Көкірегіне Құдайым,
Тоқымай нұрды біттеген.
Айға білеп ауызын,
Әр шыңға қолын сермеген.
Көтерілсе талайым,
Түстік жерге тоқтамай,
Орынсыз мылтық оқтамай,
Өтеген, Қазыбекке барайын.
Сол жерде жатқан Өтен деп,
Атамыз қылған мекен деп,
Ыбырайымның алты ұлы,
Патшадайын өндеген.
Ең үлкені Нұрқожа,
Онан кейін Айтқожа,
Онан кейін Байқожа,

Райыс, Дияс тағы бар,
Алланың берген бағы бар.
Ең кенжесі Аспарды,
Бұл Жамбыл қабандай қайқарды.
Шын пәлекет басталды,
Таз Құлмамбет сен болсаң,
Көлемін көктің бөктеріп,
Тіресең, таста аспанды!

Құлмамбет

Жамбыл, отқа салар майың жоқ па,
Құдайға айтып сояр малың жоқ па?
Есқожаға сүйенген жорға екен,
Саларға өз елінде байың жоқ па?
Шүү десең, Шапырашты, шабаның жоқ,
Бәрің жүйрік гулеген, шабаның жоқ.
Қырғызды Қанай менен бөкселеген
Саурық, Сұраншының заманы жоқ.
Өленді бір соғайын түйдегімен,
«Әжібайлап» тиейін бүйіріңнен.
Не деп айтқалы отырсың бұл өленді,
Сен тұрмақ, үміткермін үйдегіңнен.
Ойбай-ай, мына к... түртті Құдай Тағала,
Ісіне құдіреттің не дүр шара.
Шапырашты басымен шалқақтайды,
Орыстың заманына не дүр шара.
Шапырашты мақтанба, к...ң белгілі,
Әркім-ақ тұрған шығар беп-белгілі.
Құла дүзде қайырып қуға салса,
Тышқан алған көруші ек бөктергіні.
Сен маған салғалы отырсың ба көптігіңді,
Тіпті керек қылмаймын септігіңді.
Айыл жіптен тартып кел шеттігіңді,
Ерегіссем, үземін көпшігіңді.
Салғалы отырсың ба ерлігіңді,
Ерлігің мен қыласың беклігіңді.
Ерлік пенен беклікте нең бар, сорлы,

Ерлік пенен беклігім сенен артық.
Селтеңдеген серкенің ажалы деп.
Ақыр түбі Саурық, Сұраншы жаудан өлген,
К...і де сұртпеймін ендігіңді.

Сұраншың сарттан өлген Сайрамдағы,
Ерлікпенен тапқан олжа, пайдаң-дағы.
Қамалға қан тартқан соң қойып кетіп,
Жайғалды Сарыбайдың саймандары.
Саймансыз Сайрамдағы сарттан өлген,
Шоқпарлы сарбаздан жәбір көрген.
Ерлікте батырлық пен нең бар жазған,
Быт-шыт қып денелерін жерге көмген.
Жамбасы Сарыбайдың сонда шыққан,
Дәлелді сөзім осы, естіп ұққан,
Иман айтып, жаназа шығармастан,
Апарып екі бүктеп, жерге тыққан.
Алдымнан айғақ болып шығады-ау деп,
Жүрмісің көлбелектеп, қорқып сұқтан.

Жамбыл:

Екейден мен айтайын Байсалбайды,
Тең жорға төрт аяғы тайпалмайды.
Аңырып әніме аңдар қалатұғын,
Өлеңді бүйтіп жыршы айта алмайтын.
Апиыншы Албанды сонша мақтап,
Құлмамбет немене деп сайтандайды.
Миллион сом сандықта шіріп жатыр,
Мың сегіз жүз түйе бар бай Шалбайда.
Пақыр мен желісіне мүскін барса,
Ат пен түйе мінгізбей қайтармайды.
Мың-мыңнан қойы қоздап, шулап жатыр,
Бес жүз құлын желіде тулап жатыр.
Екі адамға бір желі орнатады,
Қонақ келсе, қой сойып, қол қусырып,
Күнде той тамашамен дулап жатыр.

Тағы бар бұ жағында Асылбегім,
Шынжырлы, шұбар балақ, қара көгім.
Байсерке, Байғабат пен ер Шотайды,
Айта берсем, таусылмас оның кебін.
Жақсылық жамандықпен теңшеледі,
Кім жүйрік, кім шабан екшеледі.
Сатайдың сақасы өрде жатыр,
Оны да көрген дұшпан сескенеді.
Жалғыз-ақ, сен болмасаң, таз Құлмамбет,
Жамбыл да сенен өзге ақынды еңселеді.
Оның рас, таз Құлмамбет, –
Сұраншы Саурықпенен жаудан өлген,
Құдайдан шейіт болып, қаза келген.
Осы сөз қырсық болар, қойсаңшы сен.
Қажылық қып кетіп пе еді Мақсұт ағаң,
Шытыр жеген түйедей көні кеуіп,
Бір сайда іріп-шіріп, аунап өлген,
Ұрысып ағайынмен даудан өлген.
Әртүрлі жамандықты естіп өлген,
Қорлықпен буындырып, күшпен өлген.
О немен өлгенде де жөндеп өлмей,
Аузына бірдемесін тістеп өлген.
Не деп айтқалы отырсың, таз Құлмамбет,
Керейқұл мен Сақаудан аз Құлмамбет.
Алақандай басыңда бір қылың жоқ,
Боласың неменеге мәз, Құлмамбет.
Құлмамбет, мен білемін, түбің – Уақ,
Арқадан кісі өлтіріп, келдің шұбап.

Басыңды осы арада кесіп алсам,
Құнынды алар кісі жоқ, іздеп-сұрап.
Үстіңе жайдың оғын жайлатармын,
Екі қолыңды артыңа байлатармын.
Без белет, кісі өлтірген қашқын жүр, – деп,
Жұртыңа здавайттап айдатармын.
Қызынды төрт ат, жүз теңгеге сатып жүрсің,
Қызыққа тамаша мен батып жүрсің.

Соттан сотқа басыңды шатып жүрсің,
Сары иттей ине жеген қатып жүрсің.

Құлмамбет, ақын Шаншар, Суандалдың,
Нашар едің, бұл күнде жуандалдың.
Сенің де мақтанатын жайың да жоқ,
Қуарып үш бешпетпен қуандадың.

Құлмамбет, Суанды алдың Албан менен,
Албандай бай болмадың алғанменен.
Байғұс-ау, қай жеріңмен мақтанасың,
Есің жоқ, шешең жұртта қалғанменен.
Арқадан ауып келген ақтабансың,
Елді алдап, ақынмын деп мақтанасың.
«Таз Албанның баласы Құлмамбет» деп,
Дүйсенбай, Сәт, Мөңке жанын беріп ақтап алсын.
Жамбылдың жеңіп, бәйге алған жері,
Жеңіліп Құлмамбеттің қалған жері.
Ішегі Құлмамбеттің үзіліп қап,
Осы екен, бір азғантай арман жері.
Желөкпе Құдайберген тентек адам,
Жеңді деп біздің Жамбыл, не қылса да,
Ұрыс-керіс, шатақты салған жері.
Сонан соң бұл Жамбылдың даңқы шыққан,
Болған соң абыройлы барған жері.

ЖАМБЫЛ МЕН САРБАСТЫҢ АЙТЫСЫ

Сарбас:

Мен келдім домбырамды қолыма ала,
Бір сөзді өзім тұрып айттым жаңа.
Мен келген соң бұл жерде неге тұрсың,
Қара сирақ, қалбағай қара бала.

Ішінде Қасқараудың Сарбасың мен,
Шапырашты кенедей, Дулатым кең.

Домалақтай³⁶ енеңе тіл тигізсең,
Аруақ пен Құдайға жолықтың сен.

Қасқараудың ішінде атым Сарбас,
Жақсылап сөйле дейсің, алдияр бас.
Бұл жерден жарты ауыз сөз алдырмаймын,
Былжырамай, сен өзің, еліңе қаш!

Дулат деген ел едім,
Мені байқап қарасаң,
Орнап жатқан көл едім.
Шапырашты ел ме екен,
Ойқастау саған жөн бе екен.
Мен Майкөттің сегіз ұлының бірімін,
Мен сендейдің бәрін де,
Жаныштап жастап жүр едім.
Шақырған соң қауымым,
Бұл жиынға кеп едім.
Нағашым Жалайыр, ақын Қабан,
Осал жерден шықты демегін.
Қабанның арғы атасы Әлік, Аман,
Біреу жүйрік болғанда, біреу шабан.
Біреу жақсы болғанда, біреу жаман,
Қара баланы әдейі жалтақтатып,
Сақтап па едіңдер, бектер, маған?
Сыртыңнан сені бағармын,
Қазықтай жерге қағармын.
Талай-талай мінің бар,
Іздеп жүріп табармын.
Көптігімді айтайын,
Жарықшақтың үш ұлы,
Дулат, Албан, Суанды,
Қоңырбөрік ішінде
Кездестірдің жуанды.
Ұзынағаштағы егінші

³⁶ Домалақ ене – Албан, Суан, Дулат елінің анасы аталады, ол Байдабектің үшінші зайыбы. Шапырашты мен Дулат он бес атадан барып қосылады.

Бұл араға келгенге
Неменеге қуанды?
Шапырашты сенен Дулат көп едім,
Бәрі бай, бәрі мырза бек едім.
Тіленшінің құнындай
Берекесіз ел едің.
Үміт қылып келіпсің,
Мені алдырар демегін.
Төрт Дулаттың баласы,
Албан жатыр алыста,
Суан жатыр арыста,
Менімен түстің жарысқа,
Өңкей бектер қарап тұр,
Бәрің бірдей қалысқа.
Озбаспенен жарыспа,
Күш жетпеспен алыспа!
Дулаттап ұран шақырсам,
Ноғайбай мен Байбұлан
О да келер намысқа.
Құр бекерге жарбандап,
Болмас жерде жабыспа!
Елімнің шетін айтайын,
Жаркентті барып жерлеген,
Малы жерді кернеген.
Байлық пенен көптікке
Ешкімге намыс бермеген.
Сарбас ақын бұл жерде,
Көл дүкендей орнаған.
Нағашы атам Мақтамазам әулие,
Қысылған жерде қолдаған.
Тіл тигізген оңбаған.
Бейнет айдап келді ме,
Домалақтай енеме,
Шапырашты осында.
Сарбас ақын қасында,
Аз елге сірә күн бар ма?

Бұл сөзімде мін бар ма,
Мен бір жүйрік бәйгілі,
Шапқанымда сын бар ма?!
Төрт Дулаттың баласы
Жер дүниеге сыймаған.
Айдап малын жинаған,
Ерегіскен дұшпанды
Еңкейтіп жүріп қинаған,
Есепсіз қылып мал берген,
Қисапсыз қылып жан берген.
Дулат деген еліңмін,
Асуы жоқ бөліңмін.
Көптігіме қарасаң –
Тастаса ине жерге түспейді.
Бектігіме қарасаң –
Жаман тамақ ішпейді.
Кербездігі осынша –
Ат үстінен түспейді.
Ақылына қарасаң –
Қайратпенен істейді.
Көшсе түйе тіздеген,
Дұшпанды көрсе қарысқан,
Алтыннан қылыш сілтеген.
Қалың Дулат ішінде,
Бай десең де менде көп,
Бек десең де менде көп,
Көп десең де менде көп,
Жер қайысқан мал да көп,
Ақыл айтар шал да көп.
Бестеректен шыққан Сәлімбай,
Бендеден тілін тартпаған.
Бетінен қаны тамылған,
Сөйлескен кісі жағынған,
Қорыққан кісі бағынған.
Ерлігіне қарасаң –
Кіреуке сауыт жамылған.

Кербездігіне қарасаң –
Етек, жеңін қағынған.
Сағаты жеткен ер екен,
Көрген кісі сағынған.
Күнту деген елінен
Намаз деген ер шыққан.
Төмен жатып құмсаған,
Қырық жігітті жұмсаған.
Қан көрмесе қылышы,
Қылышы жаман сусаған.
Күнтудан шыққан ер Намаз,
Дұшпанның қолын шегелеп,
Естіген кісі шошынған.
Талапкер болған жігіттер,
Кеткен емес қасынан.
Үшінші Ботбайға келейін,
Атасы болған Ботбайдан,
Жеті жылдай қыз қарап,
Сұлуды құшқан оқтайдан.
Бұл Дулатқа тіл тигізбе,
Дәмін татқан жұрт еді,
Мейіз-шекер тақтайдан!
Үсенбай шықты жасынан
Майемердің қасынан.
Көрген кісі шошынған.
Бұлбұлдай тілі сайраған.
Елдің қамын ойлаған,
Аңырақайды жерлеген.
Тілегі бар ма бермеген.
Қасқарауда Қарабай
Жасынан шыққан бөлініп,
Туған айдай көрініп,
Тартқан жайдай керіліп,
Майлыбайдың ұлы еді,
Кәрім шықты жасынан,
Қайратын жұрттан асырған.

Елін жауға бермеген,
Сөзін дауға бермеген.
Кісісі жоқ батырдың,
Сөзіне ешкім ермеген.
Батырлықпен ол кетті,
Шешендікпен ол кетті,
Ана пішкен тон кетті.
Жау ашпаған есігін,
Кеудесін тұнық жаратқан,
Шешен өзі кісі екен,
Жанды аузына қаратқан.
Кәрім батыр атанып,
Елдің шетін шетінетіп,
Ерегіскен дұшпанға,
Даяр болып ер жетіп,
Кебекбай шықты жасынан.
Қызыл тілі сүрінбей,
Ер сасатын жерінде
Ақыл тапқан бүгілмей.
Ерегіскен дұшпандар,
Кеткен емес кездессе,
Бір жанынан түңілмей.
Жан таң қалған сөзіне,
Кім шақ келген өзіне?!
Заманында болған жан,
Уақытымен болған жан,
Сөйлеп кетсе сөзіне,
Келтірсе Құдай кезіне,
Дуа берді өзіне.
Жақсы көрген кісіге
Оң көзімен қараған.
Нәсілі нұрдан жаралған.
Үлкен съезд, топ болса,
Жан аузына қараған.
Жақсы көрген жігітті
Өз көңліне санаған,

Ерегіскен дұшпанды
Көктырнадай талаған.
Тәуір болған жігіттер
Кебекеңе жараған.
Жылағанды күлдірген,
Әділдігін білдірген.
Әділдікке келгенде,
Қара қылды қақ тілген.
Бір Құдайды хақ білген,
Ақылы толып кіріскен,
Атты мінген жүрістен,
Сұлуды күшқан, сүйіскен.
Тамағына бал жеген, –
Шекер менен күріштен.
Топ ішіне барғанда,
Сөз бастаған дұрыстан.
Заманында ешкім аспаған,
Әділсіз сөзді айтпаған,
Айтқан сөзден қайтпаған.
Жамбыл сенің дәмеңе,
Айтысам деп келгенге
Жалпы Дулат күледі.
Шапырашты ел едің
Үш жүз үйге толмаған.
Қыдыр мен бақ ол баста
Саған тіпті қонбаған.
Егескендер менімен
Бармақтарын тістеген.
Теңім болса айтар ем,
Оңым келсе байқар ем,
Қара бала көнбесең.
Қысылады тақымың.
Жарылқамыс, Жанту ұлымын,
Басылады қарқының.
Ерегіспе менімен,
Езіледі алқымың.

Ерегiссен менiмен,
Iсiм тiссiн сенiмен.
Тiлiмдi алсаң қор болмай,
Жiре бергiң жолыңмен.
Ендi не деп айтасың,
Алдырмаймын қайтесiң?
Алатұғын жерiңдi айт,
Iшiндегi шерiңдi айт.
Кетпейтұғын жөнiңдi айт!
Женетұғын елiңдi айт!
Ат жүздiрiп келемiн
Айдын шалқар көлiме.
Менiң күлкiм келедi
Шапырашты елiңе.
Елiме ендi қарасаң,
Адам ұлы батар ма!
Шабынып қылыш шабар ма,
Шамырқап мылтық атар ма!
Мұның бәрiн естiп,
Тiрi адам тыныш жатар ма?!
Мен жетпестен қоймаспын
Өзiм айтқан сертiме.
Жүйрiк пен жорға жетелеп,
Сөз сөйлешi төтелеп,
Көп Дулаттың iшiнде
Мен туып ем өктеген.
Шапырашты сықылды
Қолы қысқа мен емес.
Қысқа жiбi шолтаңдап
Күрмеуiне жетпеген.
Бағып едiң салықты,
Бiр көрмедiң жарықты.
Жүгiремiн алысқа,
Жүйрiк тартар дабысқа.
Терiсiнде шелi жоқ,
Керiлiп жатқан елi жоқ,

Құр бекер не айтады,
Ештеменің жөні жоқ.
Кеңірдектен алайын,
Саған тісті салайын,
Айтып қара еліңді,
Қай айтатын елің бар,
Қай сөйлейтін жөнің бар?
Айта алмасаң еліңді,
Дыбысыңды шығарма.
Кетпеймісің қасымнан,
Ерегіссең менімен.
Шапыраштым, абайла,
Жеңбей тұрман қасыңнан!..

Жамбыл:

Алматы деген шәһәрда,
Жұрт жиналып жатқанда,
Қыбырай, Қожамберлі болыстың,
Сәскеде жетіп үйіне,
Би, болыстар жиналып,
Қол, аузы етке майланып,
Табакқа қол қойғанда,
Домбырамды өңгере,
Кіріп келдім еркіндеп.
Ноғайбай мырза шіренген:
– Домбыра алған бұл кім? – деп
Теріс көзбен қарады.
Танып тұрып танымай,
Екі көзі жеп барады.
Осы неме екен деп,
Түрімді көріп Ноғайбай,
– Деді бекер шошыма!
Өңкей дәудің қасында
Сөйлемесің мұңаймай.
Сүйінбайың бір күнде
Былай өлең айтқан деп,
Бір ағашты құшақтап,

Отырды кеп шынтақтап.
– Жамбыл деген неменіз
Екейдегі осы ма?
Ноғайбайдың алдында
Сөз сөйлеші ашыла!
Орын тауып айтпасаң,
Қамшы тиер басыңа!
Сағынып жүрген немедей,
Отырдың тақап қасыма.
Бір ауыз сауал сұрайын,
Айта алмасаң өлеңді,
Шықпыртайын басыңа.
Қожамберлі мақтайды,
Бұл неліктен жақтайды.
Кейбіреу айтса өлеңді,
Бекер аузын боқтайды.
Сүйінбайға іні деп,
Парасат қып мақтайды.
Сүйінбайдан басқа өлеңші
Сірә, маған жақпайды.
Домалақтан қозғашы,
Жарықшақтан озбашы.
Бет алдыңа бақырып,
Таңдайыңнан тозбашы.

II

Жамбылдың келді кезегі,
Мақтамазамқызы екен
Домалақтай енеміз.
Қасиетті енеден
Енді сөйлей келеміз.
Домалақтай енеміз
Үш қатынның бірі екен.
Сары бәйбіше мықты кеп,
Бай қарамай жүр екен.
Байлық пен байдың жылқысы
Есебі жоқ көп екен.

Жұлым үйі бар екен,
Жұлым үйден саңылау көрінді...
Домалақ енем қасында
Құшақтасып сүйісіп,
Әзілмен ойнап-күлісіп
Отыр екен бір қожа.
Жүзінен нұр тамғандай,
Мейірі жанның қанғандай,
Сүйкімді бір жан екен.
Түн қойнында оранып,
Бәйбішеден ұрланып,
Түнеп жүрген шағында,
Жүкті болып қалады.
Айы жетіп тұрғанда,
Ел көшпекші болады.
Толғатады анамыз,
Ертең көшіп барамыз,
Деп жұртында түнейді.
Таң атады күн шығып,
Бесін уақыт болғанда,
Қырғыздан шыққан Аққошқар
Шаппақ болып келеді.
— Байдабектің мен бүгін
Көп жылқысын аламын.
Батаңды бер, Домалақ,
Сенің батаңды аламын.
— Қалағаным берсеңіз,
Қуаныш сенде болсын деп,
Түп қызығы менде болсын деп,
Қол жайып батасын береді.
— Қандай бата мұның деп,
Аққошқар кетті аттанып.
— Барасың, барасың да аласың,
Қуанышы сенде деп.
Таңға жуық болғанда,
Сан жылқыны шулатып,

Тай, құлынын тулатып,
Айдап алып жөнелді.
Домалақ тысқа шығады,
Аққошқар тағы келеді,
Қалағаның бар ма деп,
Келіп сөйлей береді.
— Көп жылқының ішінде
Тоқсан екі құлынды
Бір сары айғыр бар еді.
Енесінің шуынан
Басқаны тіпті көрмеген,
Шыбыннан басқа қонбаған,
Желден басқа мінбеген,
Мойнына құрық тимеген,
Соны ғана бергін деп,
Солай жауап қылады.
Асауды қалай ұстайсың
Жүген, құрық тимеген?
Ұстасам ұстап алайын,
Ұстамасам қалайын.
Құр, құр, құр жануар!
Құтың менде жануар,
Бері келші бізге деп,
Күдеріңді үзбе деп,
Қазығың қалды менде деп,
Айғыр сонда келеді,
Омырауын иіскеп,
Алды айғырды жүгендеп,
Айдады жылқының өзгесін,
Аққошқар батыр түгендеп.
Екі аяқты тұсады,
Тырп етпеді жануар,
Жуас малға ұсады,
Түс мезгілі болғанда,
Сегіз ұл келді артынан,
Айғырды неғып байладың,

Топ жылқылар қайда деп,
Домалақтан сұрады.
Домалақ жайын айтыпты:
— Балалар, оған бармаңдар,
Түп қазығы бізде деп,
Таңға жуық болғанда,
Жылқың қалар мұнда кеп.
Арттан қуып барсаңдар,
Мерт боларсың, балалар,
Шылбырына оралып,
Жалына анам айтады.
Бірақ тілін алмады,
Барамын деп болмады.
Сегізі бірден жөнелді,
Сағаға таман келеді.
Саға судан өтеді,
Сонда қырғыз қуады.
Бұқтырма қойып жүз кісі,
Бір тасаға тығады.
Алдына аңдып түсіріп,
Сегізін ұстап алады.
Сегізін бірдей бауыздап,
Жосадай қып салады.
Бәйдібек бай артынан
Бір тобымен келеді.
— Балаларың тіл алмай,
Осы жерден жөнелді.
Балаларың мерт болды,
Қайтпайтұғын серт болды,
Барып қара өлікті,
Жалған деме мұнымды.
Бәйдібек те жөнелді,
Қайта оралып келеді.
Балалар тегіс өліпті...
Деп жауабын береді.
Домалақ енем бас болып,

Сүйреткі сап айғырға,
— Өлгенге енді қайғырма, —
Деп жұбатып, әл беріп,
Дереу жинап өлікті,
Бір жерге әкеп көміпті.
Домалақтай енемнің,
Қасиеті көп еді.
Таңға жуық болғанда
Жылқы келер деп еді...
Түн ортасы болғанда,
Құрайт салды Домалақ.
Сары айғырдың даусына
Тас жаңғырды домалап.
Таң сарғайып келгенде,
Қалың жылқы шұрқырап,
Келеді шаңы бұрқырап.
Көшіп ауыл жөнелді,
Сегіз күндей көшеді,
Күні-түні тынным жоқ
Тыным қылған күні жоқ.
Кіші жүз бен Орта жүз
Маңайына қонды кеп.
Домалақ сонда толғатты,
Сырық, бақан орнатты.
Бебеулетіп ананы,
Бала келді дүниеге.
Қуанды ана масайрап,
Қолына алып баланы,
Бар денесін қарады.
Еркек бала туыпты,
Бірақ басы жаралы,
Ана болды назалы.
Сары бәйбіше қылғанын
Сонда ақылменен табады.
Кіші жүз бен Орта жүз,
Бәйдібекті көшіріп

Аламыз деп ауылға,
Ат терлетіп келеді.
Кіші жүзде көпке аян
Бір оташы бар еді.
Кейде еміп, кейде ембей
Талып жатқан баланы,
Оташы кеп көреді.
Суық қолдың орны деп,
Көзінше айтып береді.
Жарық жерін басының
Ойып алып оташы,
Тасбақаның сүйегін
Жамап соған егеді.
Бала оңалды үш айда,
«Жарық төбе болды» деп,
Жарықшақ ат қойды көп...
Жарықшақтан туды үш ұл:
Бірі Дулат, бірі Албан,
Бірі Суан білсең бұл.
Бұрынғыдан есіткен
Ата жайы, ел сөзі.
Домалақтай ананың.
Бізге дастан әр кезі.
Ата жайын ұқпастан,
Құр мақтанға жармасқан,
Сен Дулаттың бір езі.

III

Сарбас ақын менмін деп,
Нан пісіріп кеудеңе,
Неге мұнда келдің деп,
Ақиландың сен неге?
Аузы-басың қуарған,
Ұрты-басың суалған.
Қайда атаң мен түп бабаң
Тұлпар мініп, ту алған?!

Бір жақсылық көрмеген,
Артынан ешкім ермеген.
Мен Шапырашты ұлы едім
Алтыннан қылыш сермеген!
Көп Дулаттың баласы,
Рас сенен аз едім,
Аз да болса батыр ем.
Топты жерге барғанда,
Саулап тұрған сөз едім...
Жаулы жерге барғанда,
Атамын деп оқталған,
Көк берен болат кез едім.
Келді менің кезегім,
Келсе айтайын шешіліп,
Кезекті бермей манадан,
Өртенді менің өзегім.
Сақалыңмен жалпылдап
Тересің Жамбыл тезегін.
Шапырашты мен едім,
Қалың Дулат сен едің.
Аз да болсам әуелі
Ширегіме келмедің.
Бір қадалған жерімнен
Қан алмай кетер демегін.
Есқожа деген елімнен
Кім кетті екен ерлікпен,
Кім жүрген менің шенімнен.

Асыл, гауһар кеткен жоқ
Әсте менің жерімнен.
Саурық шыққан басынан,
Көк шыбықтай иіліп,
Ерлік қылған жасынан.
Әкең Саурық дегенде,
Күндік жерден дұшпанын
Дабылымен қашырған!

Ал, ал Саурық дегенде,
Қалтырамады қандай жау,
Қарсыласып келгеннің
Қайтқаны бар ма одан сау?!
Мінген атын жаратқан,
Жұртты өзіне қаратқан,
Қылышы қия шабылған,
Жүйрік аттың бәрі де
Пұшпағынан сабылған.
Найзасын тасқа түйреген,
Мақтанбағын, Сарбасжан,
Қалың Дулат ішінде,
Дәу Сыпатай басында,
Андасы бар қасында,
Әлі төре жанында,
Қасқарауда Қарабай,
Бет-жүзіне қарамай,
Қасқарау Қырбас батырды
Шылбыр тағып мойнына,
Қан тамшылап қойнына,
Маңайына бара алмай,
Сонда Дулат қарғадай,
Шулап жылап күңіренген.
Сонда батыр Сұраншы:
— Екі-ақ кісі қырамыз,
Барып ойран саламыз! –
Өзгені ертпей артынан,
Тек қасына серікке,
Сұраншы еді сүйреген,
Атамқұлды-ақ шақырған.
Атамқұл келді қасына,
Қылышы бар бұлқынған.
Дұшпанды жерді көргенде,
Арыстандай жұлқынған!
Қалың Дулат көргенде,
Қорқып бұққан сиқынан.

Сұраншыдай батырдың,
Жан жүрмеген шенінен.
Алмастан соққан ақ қылыш
Еш кетпеген белінен.
Ашуланған кісіге
Қабағы жаман түксиген.
Досы қатты сүйінген,
Дұшпаны жаман күйінген.
Сұраншыны көргенде,
Аузын ешкім ашпаған,
Аяғын қадам баспаған.
Қарсы келген кісіні
Сүйретіп жерге тастаған.
Сабырлықпен іс қылып,
Көлденең жатқан мылтықтан
Жан сауғалап қашпаған.
Тілеуқабыл, Майемер
Саркемерде шабылған.
Қоқанның ханы Құдиярға,
Албан, Дулат жиылып,
Көп болғанда не қылған?!
Үш бөлінді бұл Дулат,
Бір бөлігі Іле өтті,
Айсаның қарын өрледі...
Батыр деген Сыпатай
Жау қарасын көрмеді.
Сыпатайдай батырың
Қашқаннан соң өлгені!
Сарыбалақтың басында
Аңырақайдың қасында,
Қоянға ұсап ерлері,
Сол жерінен келмеді.
Тойшыбек пұшық түксиіп,
Қасқарау Кәріммен қас екен.
Қырғызда Жантай, Жанғараш
Кәрімменен дос екен.

Шап деген екен Кәрімді,
Досына енді болысып.
Сені шауып алар деп,
Хабар айтқан оған кеп.
Түнделетіп сол Кәрім
Үш күн, үш түн жосылып
Көше берген төмендеп.
Ақтоғайға құдиды
Тілеуқабыл, Майемер,
Іле бойын жағалап,
Бір түбекке тығылды.
Қоқан қолы қоқандап,
Сала берді дығырды.
Қыз бен жігіт тізіліп,
Су шетіне жығылды.
Жаудан ұшып зәресі,
Суға кетті сорлылар,
Берді құмға денені.
Қыз, келіншек дегенді
Міңгестіріп түйеге,
Жаулап алып жөнелді.
Мал-мүлікке таланған
Қоқан қолы кенелді.
Сонда к... ашылды,
Мал мен мүлкің шашылды.
Жауға біткен асыл ер
Найзасын тасқа таянды.
Қасқарауда Кәрібоз
Сұраншыға барады.
— Сенен қайрат болмаса,
Тағы да жау шабады.
Біздің Дулат көп жылап,
Сенен басқа пана жоқ,
Баруыңды тұр сұрап.
Батыр деген Сыпатай
Жалғыз басын жүр ұрлап.

Сенен қайрат болмаса,
Ел намысын, ел кегін
Жоқтар кісі болмады.
Шағатайдай халықты
Жібермеді Тойшыбек,
Ойлағаны оның тек
Өз қамы ғой, оңбады...
Жауды көрсе қуанған
Тұлпар мініп, ту алған
Дұшпанды жерді көргенде,
Миықтан күліп қуанған.
Сұраншыдай батырға,
Қасқарауда Кәрібоз,
Бәуке келіп жылаған...
«Жүр батыр» деп сұраған.
Жаулы жерде бақ берген,
Дұшпанға жетер жақ берген,
Таңдайына сөз берген,
От ұшқынды көз берген,
Құтылар ма сенен жау,
Қан майданда кез келген
Қатын, бала кетті деп, –
Жарамдысын алды деп, –
Сенен қайрат болмаса,
Бердік жауға арды деп,
Айтқан сырын оңаша –
Көп Дулаттың баласы,
Көп болғанмен күші жоқ,
Қарсы келер кісі жоқ.
Көп Дулаттың ежелден
Шабылған елде ісі жоқ.
Сенен қайрат болмаса,
Дулаттың өңі, түсі жоқ.
Құлағың сал сөзіме,
Баққа біткен батырсын,
Қырылып біз жатқанда,

Қайтіп шыдап жатырсың?
Найзаңды тастан өткізген
Артық туған ұл едің,
Сенен қайрат болмаса,
Ажалымыз жетті деп,
Қыз, келіншек, қыруар мал,
Жау қолында кетті деп, –
Сенен рахым сұраймын,
Айтпай қалай шыдаймын.
Қалың Дулат дегенмен,
Жауды көрсе жасыған.
Бақыт берген жігіт ең,
Даңқың шыққан жасыңнан.
Қырық мың қолға қаймықпай
Қарсы шығар ешкім жоқ,
Атыңа мін, батырым,
Жәрдем берер бір Құдай.
Қырық мың қолға қарасаң,
Іледен бері қаптаған,
Жас әйелді таптаған,
Қарсы келер кісі жоқ,
Ел қалмады шаппаған.
Желісін қиып жылқы алды,
Ойран қылып мүлік алды,
Сенен басқа бұл жерде,
Жауға шабар кім қалды?!
Қалың Дулат белгілі,
Ерлігінен саны көп,
Жауға шабар жаны жоқ,
Жаудан қорқып жосыды.
Аңырақайда тағы боп,
Жылап, шулап біздің ел,
Деді саған хабар бер!
Мұны естіген батырдың
Түгі шықты сыртына.
Жаудың көріп қырғанын,

Жаны ашыды жұртына.
Қол ұстасып келгенде,
Қалың қазақ өз елім,
Ел намысын қорғамау –
Ер жігітке өзі өлім!
Ашуы кеп батырдың,
Даусы шығып ақырды,
Жолдастарын шақырды.
Қасына үш жүз қол ертіп,
Ақтұяққа мінеді,
Он мың қолға тиеді.
Үш күн, үш түн соғысып,
Жауды шөптей жапырды.
Қырып-жойып, қалғанын
Ел шетінен қашырды.
Жау шапқанда өз елін,
Жымыып қашқан қояндай,
Дулаттың батыр дегенін,
Сол уақытта сақтаған,
Сұраншы біздің ер еді.
Кәне осындай ерді айтпай,
Жатқа намыс бермеген,
Құр созасың өңешті.
Байларын айтып еліңнің
Қолынан түк келмеген,
Дулат деген ел екен,
Жадағай, жайдақ дер екен.
Шапырашты ел екен,
Батыр туған дер екен!
Ерегіскен дұшпанды
Найзаменен шанышқан.
Күні-түні тынбаған,
Дұшпаннан сағы сынбаған.
Шын ашуы келгенде,
Мұрты кетер түксіп,
Тақиясын шашы көтерген,

Намысымды әперген.
Жауды көрсе тап берген.
Маңдайыңа бақ берген,
Шешен қылып жақ берген.
Өзіне еркін шақ берген,
Қырық жасқа келгенше,
Сөзін жаман демеген.
Ешбір төре еріксіз,
Шеніне оның келмеген.
Ерлік пенен намысқа
Ат сауырсын бермеген!
Жандаралдың алдында
Қаймықпай сөзін жөндеген.
Төре, қара жиылып,
Құмтөбедей үйіліп,
Ешбір адам болмады,
Сұраншы білсін демеген!
Қайрап қойған ақ болат,
Сермегенде жау кесер,
Жаудан асып тау кесер,
Тастан өтер қылышы,
Қырық тоғызға келгенше,
Ерлігі оның өрлеген.

IV

Есқожа³⁷ деген елімнен,
Ерлер шыққан еңіреген.
Кім жүрген менің шеніме?!
Саурық та менің батырым,
Он жеті жасқа келгенде,
Аттың қонды беліне,
Белгілі болды еліне.
Жетісуда қазақтың,
Көрген күні кем еді.
Жан-жағынан күнде жау,
Елге тыныштық бермеді.

³⁷ Екей, Есқожа – туыстас, тең аталар.

Бір жағынан қалмақтың,
Ұрылары талады.
Бір жағынан қырғыздың,
Орман ханы ойқастап,
Күнде мазаны алады.
Үшінші жақтан Қоқанның
Бегілер бегі қоқандап,
Әскерімен топырлап,
Ауыр салмақ салады.
Күнде тонау, шабыстан
Ел титығы құрыды.
Мал мен жаннан түңілді,
Жер мен судан қуылды.
Ел басына күн туды,
Қатын-бала, жас-кәрі
Беті жаспен жуылды.
Міне, сондай заманда,
Екіталай күн туып,
Ел қыспақта тұрғанда:\nЕл намысын жоқтаған
Батыр туған кім еді?!\nЕл шетінен жау қуып,
Ерлікпен қайрат жұмсаған,
Батыр туған кім еді?!\nҚалың жаудан қаптаған,
Қаймығып беті қайтпаған.
Ел тыныштығын сақтаған,
Халқы сүйіп мақтаған,
Ардагер батыр кім еді?!\nСаурық еді арыстан,
Туысы оның Шапыраштыдан.
Дулатпын деп мақтанба,
Кеше елді жау шапқанда,
Сақтап қалған кім еді
Қырғын, талау, шабыстан?!\n— Саурық еді ардагер,

Ел қорғасқан сондай ер.
Дулатпын деп көпсінбе,
Бай, бекпін деп тепсінбе!
Саурықтай болат батырдың.
Алтын нұр толған ішіне.
Жаулы жерге барғанда,
Кіреді екен күшіне.
Мың қарғаның тұяғы
Бір тұйғынға өтпейді.
Ашуы келген жерінде
Бір ойран салмай кетпейді.
Тамам қарға жиылса,
Бір сұңқарға жетпейді!
Саурықтай ер батырым,
Маңдайына бақ берген,
Дұшпанды көрсе өшігіп,
Талқандауға тап берген!
Амалменен ер Саурық
Шөгіп жатқан Орманды
Пенде қып алдына әкелген!
Көбелектей көп Дулат,
Көптігіңмен ісің жоқ,
Дұшпанға қылар күшің жоқ.
Мың болсаң да бір ғана
Саурықтай берен кісің жоқ!
Жау жағына ел бермей,
Дау жағына сөз бермей,
Қай дұшпаның кетіп ед
Саурық ерге бой бермей?!
Сауыт-сайман сайланып,
Жалаң қылыш байланып,
Найзасын тасқа түйреткен
Саурыққа ерден кім жеткен?!
Ашулы жерді көздеген,
Жігіттің бәрін түзеген.
Саурықтай күшті батырға,

Дулат түгіл қазақта,
Кім бар еді шақ келген?!
Шапырашты, ол рас,
Сенен тегінде аз едім.
Аз да болсам татымды,
Сенен Дулат баз³⁸ едім.
Даулы жерге барғанда,
Саулап жатқан сөз едім.
Жаулы жерге барғанда,
Найзаның ұшын безедім.
Келді ме менің кезегім,
Кезегімді бір бермей,
Өртедің менің өзегім.
Шапырашты мен едім,
Елдің шетін қыстаған,
Көлденең найза ұстаған.
Дұшпанынан қашпаған,
Ақыл, қайрат іс қылып,
Кезеңді жерде саспаған.
Ерегіскен дұшпанды
Тарттырған қара текедей
Шоқытып қана тастаған
Шапырашты мен едім.
Етімде бар тірлігім,
Бойымда бар бірлігім.
Ерегіспе менімен,
Қай жауыңнан қаймығып,
Жәкетай деп жалынып,
Қайда саған айтып ем?!
Ақ найзаның басына
Желекті ту байладым.
Қайнаған қалың жауыңды,
Бір шыбықпен айдадым.
Уа, қауым жұрт, жиылған!
Ақылменен ойлаймын;
Ешкімнен сағым сынбады!

³⁸ Баз – (фарсыша – паз) – қаршыға тектес асыл едім деген мағынада.

Ерегіскен дұшпанды
Түбіне жетпей тынбадым.
Сен Қасқарау³⁹ осында
Қашан қара дауыл ең?
Малдыбай мен Қонысбайдың
Қашан туған бауыры ең?
Сен Қордайдың астында
Көбік құрттап жатыр ең.
Қанша малың болса да,
Нағыз сірі тақым ең.
Үстің айғыз кір едің,
Сан тимеген сасықтың
Кеше ғана бірі едің,
Сен Қасқарау ішінде
Сұлтанкелді Бөкенсің,
Атып салған текемсің.
Өзіңе өзің сұқтанып,
Өз түбіңе жетерсің.
Өз малыңды міне алмай,
Өз асыңды іше алмай,
Өсерсің, бәсе, өсерсің!
Шапыраштым ішінде
Тіленшімдей екенсің.
Аузы-басың бүрісіп,
Қол-аяғың құрысып,
Көрінгенмен ұрысып,
Долы қатын сияқты,
Құдайдың ұрғаны екенсің.
Мен отырмын сөз сөйлеп,
Нұрым қызыл шоқтай боп.
Жаныс, Сикым, Ноғайбай,
Тағы да мырза Ботбай боп,
Екі бетте тамтық жоқ,
Бұршақ ұрған жайлауда
Былжырайсың шөптей боп.

³⁹ Қасқарау – Дулат руының бір атасы.

Ағыным ақбоз аттың арынындай,
Дауысым аққан судың сарынындай.
Екі бете тамтық жоқ Құдай ұрған,
Қазып алған курайдың орынындай.

Мен сөйлеймін адырдың ішіндей боп,
Үлкен үйдің орыным төріндей боп,
Сен отырсың шал болып, шөкімдей боп,
Мен отырмын жас жігіт өрімдей боп.
Жан біткенді бойыңа қомсынбайсың,
Майлыбайдың баласы Кәрімдей боп.

Жұртқа аян менің дабысым,
Кеткен жоқ жанға намысым.
Би, болыстан кем емес,
Жөні келсе танысым.
Бәйге атынан кем емес,
Екпіндесе шабысым.
Мақтана берме, сен Сарбас,
Ерегісіп Саурықпен
Байұзақтай батырың,
Қоқандай ілескер Құсбегі⁴⁰
Тереке байлап атылған,
Бәлеге басы шатылған.
Сөз мәнісін қарашы:
Кешегі дәу Сыпатай,
Ол Ботпайдың баласы.
Оны ілескер Құсбегі
Таңып алып арбаға,
Өлтірем деп әуре еткен –
Өлім десіп жазасы.
Сыпатайдың «жазығы» –
Қалмаққа қашып кетті деп
Дулаттың салған жаласы.
Сонда сенің Дулатың
Саурыққа кеп жалынды.

⁴⁰ Ілескер Құсбегі – Қоқанның әскер басы, бегі деген мағынада.

Сенен қайрат болмаса
Сыпатай батыр кетті деп,
Сыпатай бұған не етті деп,
Саурық батыр барыңыз,
Зарға құлақ салыңыз,
Деген сөзді естіп,
Саурық барды артынан.
Сыпатайды босатып,
Алғыс алды халқынан.
Саурықтай шын батырым
Көзіңді оттай жандырған.
Ерегіскен кісіні
Ес-тұсынан тандырған.
Жігіт жиған өнерден,
Жалаңдатқан найза ұшын.
Қай дұшпанға ел-елде
Кетіп еді намысың?!
Жер жарады дабысың,
Саурықтан асып нең кетті,
Қолыңдағы асылың,
Білмейсің ғой мәнісін!
Саурықтай біздің батырдан
Қозғайын, оның затынан.
Саурық барып жауды алса,
Қиюлы шешіп дауды алса,
Ілесуші ең артынан.
Мойны озған ерлер ғой
Қатардағы халқынан.
Ол батырлар ұмтылса,
Етек-жеңін қымтанса,
Турамай, сірә, кетпейді,
Айбаты оның кем емес
Темірден соққан талқыдан.
Жауды көрсе тоқтатқан,
Дауды көрсе сөз қатқан.
Елге залал қылмаған,

Меймандарын сыйлаған,
Шашылғанын жинаған,
Қай ісі бар Саурықтың
Бұл халыққа сыймаған?!
Қасқараудың ішінде,
Малдыбай мен Қонысбай,
Сен қай уақта бір едің:
Сен қай уақта Дулаттың
Жығылғанын сүйедің?
Қой болғанда ұры едің,
Адамзаттың қоры едің,
Түн жамылып жүр едің.
Жылқы болса торы едің,
Аузыңнан қағынған,
Тұла бойың құрысқан,
Жеке басың тырысқан,
Жүрген жермен ұрысқан,
Бәлекетті бастаған,
Басыңа бәле жастаған,
Екі бете тамтық жоқ,
Кісі демей Қасқарау,
Сені жолға тастаған.
Аузы-басың шошаңдап,
Өсектен басқа айтпаған,
Бәлекеттен қайтпаған.
Ұялатын бетің жоқ,
Ұстасатын к... жоқ.
Өсек болды айтқаның,
Дардай кісі боп қалдың,
Жақсы емес пе шіркін-ау,
Жаман сөзден қайтқаның!
Басың жаман жалқау бас,
Бұл сөзді менің айтқаным.
Бойың сенің құрыс боп,
Жүрген жерің ұрыс боп,
Қатынша өсек айтқаның.

Ұялатын түсің жоқ,
Сүйенетін кісің жоқ.
Қырық-елуге кеп қапсың,
Адамшылық пішін жоқ.
Кісілік сенің арың жоқ,
Бұл ұяттан сақтанған.
Арыңды байлап беліңе,
Етек-жеңің жұлынып,
Қармағыма іліндің,
Аяғыңнан сүріндің,
Сөз қадырын білмейтін,
Сөзің жаман кісі екен.
Жатқандай ін түбінде
Көзің жаман кісі екен.
Аузыңды сөзбен кілттеймін,
Енді өленді айтпағын.
Осы да жарар өзіңе,
Келдің қарпыр кезіме,
Жүйрік бауыр жазғандай,
Жоқ еді тізгін тартпағым.
Айтар сөзім көп еді,
Әдейі артық айтпадым.
Қызыл тілге келгенде,
Бөкендейін желгенде,
Ашсаң енді аузыңды –
Құрулы тұр қақпаным.

ЖАМБЫЛДЫҢ САРБАСПЕН АЙТЫСЫ

(С. Шарипов жазып алған нұсқа)

Сарыбас:

Бір сөзді өзім тұрып айттым жаңа,
Мен келген соң бұл жерде неге отырсың,
Қара қайрақ сияқты қара бала.
Ішінде Қасқараудың Сарыбасың мен,

Шапырашты кенеңнен Дулатым ден.
Домалақтай енеңе тіл тигізсең,
Аруақ пен Құдайға жолықтың сен.
Қасқараудың ішінде атым Сарыбас,
Жақсылар ел ырысы алдияр бас.
Бұл жерден жарты ауыз сөз айта алмайсың,
Былжырамай сен өзің еліңе қайт.
Мен Дулат деген ел едім,
Мен өзіме қарап тұрсам,
Орнап жатқан көл едім.
Шапырашты ел ме екен?
Ойқастау саған жөн бе екен.
Мен Майкөттің сегіз ұлының бірімін,
Мен сендейдің бәрін де
Жаншып тастап жүр едім.
Шақыртқан соң мыналар,
Бұл жиынға кеп едім.
Нағашым Жалайыр ақын Қабан,
Осал жерден шықты демегін.
Қабанның арғы атасы Әлік Аман,
Біреу жүйрік болғанда, біреу шабан.
Біреу жақсы болғанда, біреу жаман.
Қара баланы бұл жерде жалтақтатып,
Әдейі сақтап тұр ма едің,
Қадірлі бектер, маған.
Сыртыңнан бағармын,
Қазықтай жерге қағармын.
Талай-талай мінің бар,
Іздеп жүріп табармын.
Көптігімді айтайын:
Жарықшақтың үш ұлы –
Дулат қандай?
Албан қандай?
Суан қандай?
Ішінде Қоңырбөрік,
Жуан қандай?

Ұзынағашта бидай бағып жатқан кедей,
Бұл жерге не қып келдің қуанғандай.
Шапырашты, сенен Дулат көп едім,
Бәрі бай, бәрі мырза бек едім.
Егіншінің қосындай
Берекесіз ел едің.
Үміт қылып келіпсің,
Мен алдырады демегін.
Төрт Дулаттың баласы,
Албан жатыр алыста,
Суан жатыр Арыста,
Менімен түстің жарысқа.
Өңкей бектер, қарап тұр,
Бәрің бірдей қалысқа.
Озбаспенен жарыспа,
Күш жетпеспен алыспа.
Дулаттап ұран шақырсам,
Ноғайбай мен Байболат –
О да келер намысқа
Құр бекерге жарбаңдап,
Болмас жерде жабыспа.
Жете берген дабысқа,
Елімнің бұл жақтағы шетін айтайын:
Жаркентті барып жерлеген,
Малы жерді кернеген.
Байлық пен көптікке
Ешкімге намыс бермеген.
Сарыбас ақын бұл жерде
Бұл дүкендей орнаған.
Нағашы атам – Мақтамазам әулие
Қысылған жерде қолдаған.
Домалақтай енеме
Тіл тигізген оңбаған.
Басында бар мазары,
Аузында бар ғазалы.
Бөген менен Шаянда,

Басында бар назары.
Төсінде бар базары,
Толып жатыр олардың
Айтатұғын ғазалы.
Дулатты тағы қозғайын,
Өңшең туған тазаны.
Тіл тигізбе оларға,
Құдайға болма жазалы.
Домалақтай енемнің,
Қыбырай деген ел екен басында,
Шырақшы бар қасында.
Бейнет айдап келді ме,
Шапырашты осында.
Үміт қылып тұрмысың
Сарыбас ақын қасында.
Аз елде күн бар ма?
Бұл сөзімде мін бар ма?
Мен бір жүйрік бәйгелі,
Шапқанымда сын бар ма?
Сыртыңнан бағайын ба?
Жын-шайтандай
Сені мен қағайын ба?
Не келіп, не кетпейді ағайынға?
Домбыранды алып келіп жалбаңдайсың,
Ағашыңды к... қағайын ба?
Төрт Дулаттың баласы
Жер-дүниеге сыймаған,
Айдап малын жинаған,
Ерегіскен дұшпанды,
Еңкейтіп жүріп қинаған.
Қазығұртта Дулатқа
Құдай беріп нұр жауған.
Бақ пен дәулет орнаған,
Алдырмаған дұшпанға.
Ырыс толған, бос жатқан,
Қырық шілтен бабам жәрдем боп,

Алдырмаған әр таңға,
Нағашымды сұрасаң,
Мақтамазам әулие,
Жалынғанды аяған,
Жылағанды сүйеген,
Шошытпаған жүрегін,
Алда берген тілегін.
Қадырлы өңкей бек қылып,
Қойғызған Құдай сүйегін.
Есепсіз қылып мал берген,
Қисапсыз қылып жан берген,
Дулат деген еліңмін,
Асуы жоқ беліңмін.
Көптігіме қарасаң,
Тастаса ине жерге түспейді.
Бектігіме қарасаң,
Жаман тамақ ішпейді.
Кербездігі ұстаса,
Ат үстінен түспейді.
Ақылына қарасаң,
Қайратпенен істейді.
Көшіне түйе тіздеген,
Дұшпанды көрсе қарысқан,
Алтыннан қылыш сілтеген.
Ақылына қарасаң,
Берендей боп түтеген.
Қалың жатқан Дулатқа
Құдай нұрды бітеген.
Ең үлкенін қозғайын:
Төрт Дулаттың ұлының бірін,
Бет алдыма былжырап тозбайын.
Өзім Дулат ішінде,
Сол-ақ еліңнен
Қайтіп мен озбаймын.
Ең үлкені Сиқымнан,
Кім шығар менің ырқымнан?

Кім құтылар дейсіңіз
Дулат деген жұртымнан?
Өзгені айтайын:
Не демейді Дулат сыртымнан,
Қалың Дулат ішінде,
Бай десең де, менде көп,
Бек десең де, менде көп,
Көп десең де, менде көп,
Жер қайысқан мал да көп,
Ақыл айтар шал да көп.
Үзеңгісін шіріткен,
Жорға менен жүйрікті қостаған,
Нелер жүйрік Дулатта
Бекерге аузын ашпаған,
Қонған қонақ үйіне
Ет жемесе, жатпаған.
Нелер бектер Дулатта
Жазды күні пісіріп қақтаған,
Жорға мініп, жүйрікті қостаған.
Дулаттан шыққан
Төрт түсті ұл,
Қисық сөзді кім ұқпаған,
Әдепті сөзден қайтпаған,
Өзінің сөзін ептеген.
Мына жатқан кезінде
Дулатқа ешкім жетпеген.
Бақ пен қыдыр басынан,
Сабаса да кетпеген.
Шымыр деген елімнен
Таңсық қожа, Мәмбет пен
Байзақ шықты басынан,
Ақмолда шықты жасынан.
Алыс емес о-дағы,
Екеуі де немере.
Әйтiмбет шықты қасынан,
Күнту, Жаңабай, Сәмбеттен,

Арғы атасы Қосымнан.
Қайып ерен қырық шілтен
Өтен қылған қасынан,
Бергі атасын айтайын:
Әулие түнеп, нұр қонған
Егескенін жылатқан.
Әймембет пен Нұрақтан
Қырық қақпалы шәрідей,
Қол жеткен жерін сұратқан.
Қылғанының бәрін де
Бір Құдайы ұнатқан.
Бергі атасын айтайын:
Дәуіт, Әлі, Семізім,
Ақылға шалқар көлдей теңізім.
Теңізімнен бастасам,
Тояр сенің негізің,
Шықпай қалар лебізің,
Тоңқаярсың тұғырым.
Байболатқа қарасам,
Жаннан артық сымбаты.
Бір ауыз сөзін мың теңгеге бермейді.
Соншалық оның қымбаты,
Құндыздан басқа кимейді,
Сұлудан басқаны сүймейді,
Бір кісіге ұрынып,
Ешкімге тимейді.
Әділіне қарасаң,
Аш-арықты жинайды.
Ақылына қарасаң,
Батасын алып, шапан жауып,
Үлкендерді сыйлайды.
Екі беттен қан тамған,
Тандайынан бал тамған.
Он алты жасқа келгенде,
Байболат еке атанған,
Ер көңілі шаттанған,

Өңкей жақсыны жиып ап,
Боз бие сойып, бата алған.
Содан былай Байболат еке атанған.
Атасы болған Шымырдан,
Мінген аты бүгілген,
Жорғадан басқа мінбеген,
Асылдан басқа кимеген,
Залалы көпке тимеген,
Шашылған елін жинаған,
Қай сөзі бар Байболаттың
Бұл мұқамға сыймаған.
Ашылғанды қымтаған,
Жабылғанды шымқаған,
Жігіттерін жұмсаған,
Дастарханы жайылған,
Соған барар сусаған,
Дастарханы ешкімнің жетпеген.
Қайыңнан қатқан тездей боп
Алдынан қисық кетпеген,
Жаман істі етпеген,
Қырық шілтеннің үстінен
Анасы қос түсіпті.
Назар қылып өзіне,
Дуа қонды сөзіне.
Таңсық қожа, Мәмбеттің
Орыс пен орманға жеткен дабысы,
Қырғыз бен қазаққа еш кетпеген намысы.
Шымырдан шыққан Мәмбет би еді,
Құдайға жеткен наласы.
Мәмбетұлы Байзақ
Жарасып жатқан көл еді,
Асқар үлкен бел еді.
Қатарынан мойны озып,
Дүниеден жөнөді.
Ақмолда Байзақтың ұлы еді.
Балқожа, Атымбет о-дағы

Байзақтың ұлы еді.
Менімен айтысамын дегенге
Ел жабыла күледі.
Бестеректен Сәлімбай
Пендеден тілін тартпаған,
Бетінен қаны тамылған,
Сөйлескен кісі сағынған,
Қорыққан кісі бағынған.
Ерлігіне қарасаң,
Кіреуке сауыт жамылған.
Кербездігін қарасаң,
Етек-жеңін қағынған.
Сағасы жеткен ер екен,
Көрген кісі сағынған.
Күнту деген елімнен
Намаз деген ер шыққан.
Төмен жатып құмсаған.
Қырық жігітті жұмсаған,
Қан көрмесе қылышы,
Қылышы жаман сусаған.
Күнтуден шыққан ер Намаз
Дұшпанның жолын тұсаған,
Естіген кісі шошынған.
Талапкер болған жігіттер
Кеткен емес қасынан.
Үшінші Ботбайға келейін:
Атасы болған Ботбайдан,
Жеті жылдай қыз қарап,
Сұлуды құшқан оқтайдан.
Бұл Дулатқа тіл тигізбе,
Дәм татқан жұрт едің
Бейіс шекер тақтайдан.
Төрт Дулаттың ұлына
Тигізбегін тіліңді,
Күйгізбегін өтіңді.
Мен басында жұрт едім

Дәм татқан
Бейіс шекер тақтайдан,
Қисынымен айтсам да,
Қай жерімнен жақпаймын.
Құдай қостаған Айымбет,
Оның шеніне қандай жан келеді.
Ботбайдан шыққан Сыпатай,
Тілеуберді, Сикымбай
Елдің шетін жерлеген,
Ат кетпеген кермеден,
Қисық істі жөндеген.
Сыпатай батыр сөйлесе,
Қандай адам көнбеген?
Қалған елді жеткізіп,
Жүйрігін бағып жүгірткен.
Ерегiскен дұшпанды
Жаннан түңілткен.
Қылышын жүріп білеген,
Дұшпаннан тілек тілеген.
Оттан қылған жүрегін,
Құдайым берген тілегін,
Өткізген Құдай білегін.
Қайтармаған жанынан жүрегін.
Аса таяқ елінен,
Асыл жәукер түскен емес белінен.
Сексен беске келгенше,
Шенін дұшпан баспаған,
Аулын жау шаппаған.
Ерегiскен дұшпанын
Жерден жаман қақтаған.
Есен мен Жанқойлық,
Есенбай деген үшеуі,
Тілеуқабыл біреуі,
Мал мен басы көп беріп,
Құдайға қабыл тілеуі.
Үсенбай шықты жасынан,

Маймердің қасынан,
Көрген кісі шошынған,
Бұлбұлдай тілі сайраған,
Елдің қамын ойлаған,
Аңырақайды жерлеген,
Тілегі бар ма бермеген?
Тілеуқабыл бес ұлы,
Жазық жерге сыймаған.
Малы жерді кернеген,
Түйесін алып тіздеген,
Малы шеңгел көздеген,
Қайда дұшпан бар болса,
«Қайдасың?» – деп іздеген,
Қораға қойын иірген.
Ел-жұртының бәріне,
Жарлық айтып бұйырған.
Дұшпанының бәрі де
Аяғын тартып тыйылған,
Тірсегінен қиылған.
Жанқайлықтан шығыпты
Қозыке, Сіргелі, Төлеміс.
Төлемістен шықты Байқұлақ,
Дұшпаны өткен зар жылап.
Байқұлақтың баласы –
Батырбек пен Сәдібек
Неше түрлі мәні көп.
Сәдібектің баласы –
Ыдырыс пен Құстүтін.
Батырбектің баласы –
Тәнеке о да шықты жасынан.
Ыдырыс пен Құстүтін,
Тәнекемен үшеуі немере,
Алыс емес басынан.
Дұшпанды жеңіп қашырған,
Алматының бір шарын билеген,
Шешендерді сөйлетпей,

Аузын кемпіріспен түйреген.
Бақты берген басына,
Тақты берген астына.
Кәріп пенен жесірлер
Көп жиылған қасына.
Есенбайдың ұлы –
Біреуі Шағатай,
Өтен мен Жауыштан,
Шағатай шықан жасынан,
Қылып өткен бектікті.
Атына шұғадан салған
Тоқым мен терлікті
Қылған екен ерлікті.
Үш ұлы бар екен,
Маман, Жолан, Дәнен.
Жолан деген кісінің
Қырық кісілік үй бар.
Ерегіскен дұшпанға
Неше алуан ісі бар.
Азуын айға білеген,
Бай теседей тісі бар.
Дәнен деген елінен
Сәмен батыр ол шықты.
Мың сан қолды қашырып,
Биік таудан асырып,
Қырғын-жойқын іс қылып,
Пәрменесін күш қылып,
Сәмен деген ұраны
Жерді жарып барады.
Сәмен деген ұранға,
Елдің бәрі қарады.
Ер Сикымбай кешегі
Ол да Сәмен ұлы еді.
Күретай мен Шалабай
Жанашырдың бірі еді,
Ноғай батыр ішінде,

Саламат, Малмак ол еді.
Төсекте ұйықтап жатпаған,
Даулы жерді көргенде,
Бөгеліп сөзден қашпаған.
Ерлігі оның ұстаса,
Атқан оқтан қайтпаған.
Дұшпанды жерді көргенде,
Шошынбайды жүрегі,
Қабыл еді тілегі.
Кербездігі ұстаса,
Шыр айналдырған белдікті,
Қылып өткен ерлікті.
Шығып жүрген құмардан,
Бәйтеректей шынардан,
Ерлік пенен бектікті,
Ат көрпе мен терлікті
Шағатай шығарған.
Үсенбай деген бір ұлы
Додадан шыққан,
Дулат деген би шыққан,
Жаңылмаған сөзінен,
Пара берсе, жарым тиын алмаған,
Арамдықтан аузына
Ештеме де салмаған.
Ерегіскен дұшпанның
Көтінен қуып қалмаған.
Қаріп пенен қасердің
Қас пен қабағына қараған.
Қолы жеткен жақсыны,
Өз көңіліне санаған.
Ерегіскен дұшпанды
Жаудан жаман талаған.
Бұйдас деген елімнен
Шортанбай шыққан байлыққа.
Шырмәмбет Қарнақ,
Шықты билікке,

Мырзалық онан аспаған.
Ақыл менен кеңеске
Еш адамнан саспаған.
Мырзалық пен бектікке
Еш адам онан аспаған.
Ноғайбайдың арғы атасы,
Малдыбай мен Қонысбай,
Қай сөзім қалды жуыспай.
Әкесі оның Дәулетбақ,
Аруақ орнаған екен,
Қыдыр мен бақ.
Ноғайбай мінді алтын тақ,
Талмаған екен тіл мен жақ.
Жәрдем болған аруақ,
Өлгенше бақ кетпей,
Астынан тақ кетпей,
Халқынан шыққан жүйрік еді,
Сөйлесе, алдына ешкім салмаған.
Төрт Дулаттың ішінде
Ешкім озып, аузынан сөзін алмаған.
Қызыл тілі бәйгілі,
Сөзі болған әйгілі,
Ерегiскен дұшпанның
Жүрегі болған қайғылы.
Қасқараудан шыққан Ер Жайнақ
Жасынан шығып жайнаған.
Ерлік қылып жасында,
Жанына қылыш байлаған.
Қарадан шыққан хан Жайнақ
Орта жасқа келгенде,
Болыс болып еліне,
Шаруаға сайланған.
Шаруаның ішінде
Қаріп пенен қасерге
Әділетін ойлаған.
Топ ішіне келгенде,

Бұлбұл құстай сайраған,
Әділдігін білдірген.
Қаріп пенен қасердің
Жылағанын күлдірген.
Жаман істі қылмаған,
Жамандыққа көңіл бұрмаған.
Киімді киген тазадан,
Ерегіскен дұшпанды
Құтқармаған жазадан,
Көп жасап қайтты дүниеден,
Досына әсте тимеген.
Қаріп пенен қасерді,
Бір өзіне жинаған.
Қасқарауда Қарабай,
Жасынан шыққан бөлініп,
Туған айдай көрініп,
Тартқан жайдай керіліп,
Майлыбай деген ұл еді.
Керім шықты жасынан,
Қайратын халқынан асырған.
Елін жауға бермеген,
Сөзін дауға бермеген,
Кісісі жоқ батырдың
Сөзіне ермеген.
Батырлық пен өрлікті,
Шешендік пен ерлікті,
Жау ашпаған есігін,
Кеудесін тұнық жаратқан,
Шешен өзі кісі екен,
Жанды аузына қаратқан.
Керім батыр атанып,
Елдің шетін шеттеген.
Ерегіскен дұшпанға
Даяр болып ептеніп.
Кебекбай шықты жасынан,
Қызыл тілі сүрінбей.

Ер сасатын жерінде
Ақыл тапқан бөгелмей.
Ерегiскен дұшпандар,
Кеткен емес бiр жағынан түңiлмей.
Кебекбайдың жан таң қалған сөзiнс,
Кiм шақ келген өзiне.
Заманында толған жан,
Уақытымен болған жан,
Сөйлеп кетсе сөзiне,
Келтiрсе Құдай кезiне,
Дуа бердi өзiне.
Жақсы көрген кiсiге
Оң көзiмен қараған,
Нәсiлi нұрдан жараған.
Үлкен сияз топ болса,
Жан аузына қараған
Жақсы көрген жiгiттi
Өз көңiлiне санаған.
Ерегiскен дұшпанды
Көкпардай талаған.
Тәуiр болған жiгiттер
Кебекеңдi жанаған.
Жылағанды күлдiрген,
Әдiлдiгiн бiлдiрген.
Әдiлдiгiн қарасаң,
Қара қылды қақ тiлген,
Бiр Құдайды ақ бiлген.
Ақылы толып кiрiскен,
Атты мiнген жүрiстен,
Сұлуды құшқан бейiштен.
Тамағына бал жеген,
Шекер, бал мен күрiштен.
Топ iшiне барғанда,
Сөз бастаған дұрыстап,
Заманында ешкiм аспаған.
Үлкен сияз топ болса,

Сөзді бастап қасқайған.
Заманында Кебекбайдан ешкім аспаған.
Әділді сөзді бастаған,
Айтқан сөзден қайтпаған.
Жандарал тұрса алдында,
Әділет сөзден қайтпаған.
Шойбек хан Қара үңгірді жерлеген,
Елдің шетін бермеген,
Кеудесін кекпен кернеген.
Шегебай, Шойбек атанып,
Ешкімге намыс бермеген.
Шегебай, Шойбек екеуі,
Атасы болған Жаныстан,
Асып шыққан алыстан.
Ерегіскен дұшпанмен,
Жолбарыстай алысқан.
Жаныстан үш ұл туған,
Жарылқамыс, Жанту, Жантаңнан.
Ол Жантудың баласы,
Жайылмыс, Байыс, Жанбай, Нүкіс,
Қыбырай, Өтеміс,
Балшегір, Құлболды –
Әрқайсысы туыпты арыс-арыс.
Жайылмыстың ішінен,
Бәсенқұл шықты басында.
Бәсенқұлдан жеті ұл туы,
Жетеуі де жұлқынып шықты жасынан.
Шойбек шықты хан болып,
Әлшекей шықты нән болып,
Ниязбек шықты жұлқынып,
Жекелей шықты түрініп.
Жүсіпбек шықты қарасаң,
Оймақтай аузы бүріліп,
Жауы қалды сүрініп.
Ерегіскен дұшпандар,
Жалғыз жаннан түңіліп.

Асып келді алыстан,
Атасы болған Жаныстан,
Жаныстан шыққан,
Төле бидің аруағы
Жер мен көкке жайылған.
Ол төренің аруағы
Ұлы жүзді билеген.
Ерегiскен дұшпанды
Қайыстан жаман илеген.
Қатарынан бойы озған,
Ақылдыдан ойы озған,
Аузына дуа бек қонып,
Бұл керемет оздырған,
Шешендерді қойғызған,
Қарны ашқанды тойғызған,
Әділдігін білдірген,
Ерегiскен дұшпанның
Жүрегін тілдірген.
Әділдігін содан біл,
Жылағанды күлдірген,
Атасы болған Жартыдан,
Сүйегі болған алтыннан.
Боянбай, Туғанбай
Шықты жасынан.
Отыз ұлды Кененбай шықты,
Кішіліктен жаралған
Екеуінің қасынан,
Өсіп-өнген жасынан.
Отыз ұлды Кененбай болып,
Саржан мен Саймасай –
Екеуі шықты болыс боп,
Ол деген үлкен қоныс боп,
Шашасы жерге тимеді,
Маңдайы күнге күймеді.
Өлгенше маңдайына
Таңдақ тимеді.

Қыры сынбай жүреді,
Саймасай мен Саржан
Базылдың ұлы еді.
Бұлардың қадірін
Дуан болып біледі.
Әлдекен деген байы бар,
Малы жерге сыймады.
Алтын мен күмістің
Үйінде есебі жоқ.
Атасы Жаныс болған соң,
Онан бай өткен кесек жоқ.
Еспенбет, Жанақ ол екен.
Онан туған Ормақай
Оның туған ұлы екен.
Оның ұлы Смайыл
Болыс болған басында,
Болыс болып жүріпті
Қылшылдаған жасында.
Сонда Мәңке баласы
Хатшысы болған қасында,
Жол таныды жасында.
Сөзі кірді пошымға.
Тұз татып тұсында,
Жүйрік болып дуанға,
Жақсы деп ауызға ілінді
Кішкенеде жасында.
Ұсынған жерде дау тапты,
Қысылған жерде сөз тапты,
Сөз сөйледі кідірмей,
Дүниеден қайтты қайран ер,
Қызыл тілі сүрінбей.
Ақылы жеткен шешен еді,
Іс бастаған көсем еді,
Жасында кетті жалғанға.
Тәңір ісіне шара жоқ,
Осынша Құдай салғанға.

Саймасай мен Майлыбек
Тасболаттың ұлы еді,
Айтулы бектің бірі еді.
Жұрт таппаған амалды
Алпысбай табар басында,
Жаудан қорыққан жан
Оның бір келер қасына.
Мизам жайына келгенде,
Алпысбайдан бір пенде өтпеген.
Ал, амалына келгенде,
Тірі пенде жетпеген.
Жаудан қорыққан пенделер
Қасынан кетпеген.
Қара дауға келгенде,
Ұрысқа кісі бермеген.
Мизамына сүйеніп,
Өлшеп шықты күш бермей.
Алысқанын жығады,
Табанға түскен дұшпаны,
Тірі жаны шықпады,
Алысқанын жығады,
Болысып жүрген адамы
Қанат байлап,
Аспанға ұшқаны.
Мысақан Алпысбайдың ұлы еді,
Ерегіскен дұшпанға
Қайтпас қара піл еді.
Жамбыл, сенің айтысайын дегеніне
Жалпы Дулат күледі.
Шапырашты, ел едің
Үш жүз үйге толмаған.
Қыдыр мен бақ ол басында
Сенің басыңа қонбаған.
Дулат деген ел едім,
Тастаса үстіне ине түспеген.
Менімен ерегіскен кісілер

Бармағын аузына салып тістеген.
Теңім болса айтар едім тепсініп.
Оңым болса айтар едім өксініп.
Бұл жақтағы Албан болса,
Ол жақтағы Суан болса,
Қайтер едің Сарыбасың,
Атын алып қуған болса.
Қайтемін атын алып, қуалап,
Атын тартып, шапанын жауып,
Жолында тұрған болса.
Неге кетпей отыр қара бала.
Сарыбасың сөйлей берсін,
Таусылмас сөзі дана.
Шапырашты, Дулаттан
Төрт ат алдым.
Тіленші пұшық шалдан
Бөрте ат алдым.
Ояздан келдім де,
Белет алдым.
Онан былай қайқайып,
Өрге салдым.
Білсең – қызайың,
Білмесең Құдайың,
Деп отырған елге бардым.
Тоғыз күн сол арада өлең айтып,
Төрт ат, бірталай
Есепсіз шапан алдым.
Онан ат тізгінін бұрып,
Бері салдым.
Тезек деген төреңе өлең айтып,
Сары ат алдым.
Аузында түк тісі жоқ
Кәрі ат алдым.
Балғалы Бөлектің бабайына өлең айтып,
Онан да мінілмеген құр ат алдым.
Базылдың Саржанына өлең айтып,

Арқасы жауыр бір ат алдым.
Қасқарау Ботбайдың
Немересіне өлең айтып,
Екі мүйізі тіп-тік
Құнан өгіз алдым.
Ботбай Сыпатайдың
Айғожасына өлең айтып,
Жирен төбел ат бастап,
Бір тоғыз алдым.
Жақсылар жиналып жатыр деген соң,
Бұл жерге мен іздеп келе қалдым.
Отырсың бұл жерде қара бала,
Неден үміт қыласың.
Аяймын сені бейшара,
Әліңе қарап сөйле Екей ғана,
Шаншып сөйлеп отырсың
... Шекей ғана Дулатты,
Дулатты Дулат қылып
Жаратқан Алла Тағала.
Сыпыра бір ай жүйіткіп,
Шетінен өте алмайсың.
Қарғығанмен еш жаққа
Жол тауып кете алмайсың.
Дулаттың бір шетіне
Көз жетпейді,
Тәңірім сүймес пендесін екі етпейді.
Қарасаң бірі жуан, бірі дара ағаш,
Құрық жалғап ұмтылсаң бой жетпейді.
Қалың Дулат ішінде мен тұрғанда,
Еш пенденің сөзі өтпейді.
Дулатты Дулат қылған мына Құдай,
Дулаттың төрт тірегін білесің бе-ай.
Дулаттың білуші ме ең төрт тірегін,
Ешбір адам баспаған көкірегін.
Мен бір жүйрік,
Шүу дегенде жаннан озған.

Келіншектей майысқан
Сен бір жазған.
Күні-түні айтысқанмен,
Ешкімнен басылмайды көкірегім.
Қазығұрттың баурында қалың Дулат,
Шапырашты, не таптың текке шулап,
Байлық пенен көптікті мен сөйлесем,
Ет-жүрегім тұрады тайдай тулап.
Қасқараудың ішінде Сарыбас атым,
Хан-қараға көп өткен сыйапатым.
Бектікті, батырлықты мен сөйлесем,
Көткеншектеп шықпағай азаматым.
Бұлбұл құстай сайраған менің тілім,
Бұлбұл құстай шығады менің үнім.
Қалың Дулат топырлап атқа мінсе,
Шапырашты, немене көрген күнің.
Сөйлетпегін тіліңді,
Үндетпегін үніңді.
Шығарар болсаң үніңді,
Тарылтармын күніңді,
Қағармын жыныңды.
Шақырып алып бұл жерге,
Сақтадың ба мұныңды
Үштаңбалы дейтұғын,
Жазған сенің еліңді.
Сенің үшін бұл жерге
Байладым бекем белімді.
Ерегіссең менімен,
Баспасың шенімді.
Жантелі бай, Нұрақан
Отпен тартқан желімді,
Мен бір жүйрік сенімді.
Ол сықылды бай бар ма,
Сорлы, сенің еліңде.
Шапырашты халық едің,
Теңгермеймін бойыма.

Не бар сенің ойында.
Ол басында білуші ем,
Жазған сенің жайыңды.
Үш арыс Жаныста
Бүгежек Оймауыт,
О да жатыр алыста.
Шамаң жетсе, бәйгеңді ал,
Меніменен жарыс та.
Егер шамаң келмесе,
Үндемей отыр қалыста.
Бәйгені озған алар
Я, қалған алар.
Мен сөйлесем,
Ішің оттай жанар.
Дыбысыңды шығармай,
Үйден шыққан сұмырай,
Көрместей көңілің қалар.
Қыбырайдан шыққан Тілешбай,
Оны айтсам болады көңілің жай.
Тілештің ұлы Жомарт-ай,
Арылмаған байлығы,
Байлықпен өткен жарлығы.
Шойқараның ішінде
Байбосынның Қоңырбай,
Мырзалық онан өтпейді,
Жалғаса да жетпейді.
Бектігімен өлсе де,
Бектік бойдан кетпейді.
Қарны ашқанға қой сойып,
Аямаған тамағын.
Күніне жүз кісі қонса да,
Бір жаппаған қабағын.
Ат жоққа ат берген,
Асы жоққа ас берген,
Жалаңашқа киім боп,
Байлаусызға бір түйін боп,

Ел болса жиын боп,
Шойқараның баласы –
Далбай, Дәстен, Қоспақ,
Бірдеме қылар оспақ.
Шынымен сөйлесем,
Отыра алмассың қасыма-ақ.
Атасы оның Шығысбай,
Туғызған артық бір Құдай.
Тұлпар мініп, ту ұстап,
Шыққан екен тайынбай.
Өсіп-өнгенін сұрасаң,
Ол батырың осылай.
Қыбырай Сарыбас – батырым
Есікбай мен Оразбай,
О да менің жақыным.
Қожамберлі бардың,
Кім табады ақылын.
Қара бала, кеп-ей отырсың,
Қысылады тақымың.
Жарылқамыс Жанту ұлымын,
Қосылған ыстық-суығым.
Ерегіспе менімен,
О да менің жуығым.
Ерегіссең менімен,
Ісім түссін сенімен.
Тілімді алсаң қор болмай,
Жүре бергін жөніңмен
Сен бұрынғының жолымен,
Енді не деп айтасың.
Алдырмаймын, қайтесің?
Алатұғын жеріңді айт,
Ішіндегі шеріңді айт,
Кетпейтұғын жөніңді айт,
Жететұғын еліңді айт.
Неше дуан жерді алған,
Тәшкеннен бері жерді алған,

Албан, Суан о-дағы –
Жарықшақтың баласы,
Ұлы жүздің қаласы.
Нанбасаң әуелі
Албан, Дулат ел қылған,
Асқар таудай бел қылған,
Текесті барып жерлеген,
Малы жерді кернеген,
Абақ би мен Жайнақты,
Атасын сен қарашы,
Алдына салып айдапты.
Шешендігін айтайын:
Бұлбұлдай кісі сайрапты.
Батырлығын айтайын:
Қылышын тасқа қайрапты.
Қолы-күшін айтайын:
Әркімнің жайын ойлапты.
Мінген аты көк бөрте,
О да осал кісі емес.
Жайнақтың ұлы Жансерік –
Абақ бидің Ниязбек кенжесі,
Құдайдың сүйген пендесі.
Қырық атанға алтын жамбы артады.
Өзім көргенім жоқ,
Көрген кісі:
Түндікке бес мың жылқысы
Бар деп айтады.
Сорлы Шапырашты
Бұған несін айтады?
Күш жетпеспен алысып,
Арбаңдай беріп қайтеді,
Жансерке мен Байсерке
Ер Жайнақтың ұлы еді.
Қадірін, сыйын қазақ біледі.
Арғы атасы сайын бөлек
Құдайназар дер еді.

Оның бәрін қозғасам,
Шапыраштыға тиеді.
Айттың ұлы дер еді,
Айттан шыққан Абақ би
Қызыр назар қылған жер еді.
Құнды бұлды дауласа,
Абақ биге баралық дер еді.
Үйіне келіп екеуі
Екеуміз де сырларын,
Қош болдық дер еді.
Құрман деген елінен
Бұсырман деген бай шыққан.
Бұсырманның баласы –
Тазабек деген ер шыққан.
Орыс пенен орманнан
Әсте беті қайтпаған.
Қаймығып тілін тартпаған,
Еш адамнан қорықпаған,
Тазабек батыр атанды.
Тізесі жауға көп өткен,
Мейірімі елге көп жеткен,
Жүрегі қайтпас ер екен
Қырғыздан да қайтпаған,
Орыстан да қайтпаған,
Жалған сөзді айтпаған,
Шошынбаған жүрегі,
Қайтпаған бір Алладан тілегі,
Сондай болған сүреңі.
Орыспен ұрысып,
Отыз орысты өлтіріп,
Кемеліне келтіріп,
Шалтабай мен екеуі
Қашып барған Құлжаға.
Дүниесін шаштырмай,
Ақырына келгенде,
Қайтып келді жұртына,

Үйреніскен ұлтына,
Қар жаудырып қабаққа,
Мұз қондырып мұртына,
Өзі тірі күнінде
Кім батып еді сыртына.
Атамқұл мен Қожамқұл
Қызылбөріктің ұлы еді.
Қызылбөріктің ішінде
Керейкұл, Сақау дер еді.
Керейкұл, Сақау ішінде
Мақсұт жаннан асқан ер еді.
Тамам Албан жиылса,
Мақсұт білсін дер еді.
Мақсұт шықты басынан,
Жиырмадағы жасынан,
Қайратын халықтан асырған.
Ерегіскен дұшпандар
Аяғына басылған.
Қай қылығын ерлердің
Сарыбас ақын жасырған.
Шормақ шықты
Қоңырбөрік деген елінен.
Суаннан шыққан Қожбамбет,
Суан деген ел еді,
Ол Суанның сегіз ұлы бар еді.
Төрт Ақшаның баласы
Төрт құлақты кемедей.
Төртбауырдың баласы
Темірден соққан шегедей
Суаннан шыққан Қожбамбет
Бойы биік төбедей
Кебежедей қарыны,
Арғымақ аттай арыны,
Жер жарады дабылы.
Тілі бұлбұл шешені,
Жол бермейтін көсемі.

Ерегiскен дұшпанның
Тұнығын ендi шайқаған,
Жақсы-жаман бәрiн де,
Әдiлетпен байқаған.
Ерегiскен жерiнде
Айдаһардай ысқырған.
Артық жеген кiсiнiң
Артығын алып құстырған.
Әдiлетiн бұрмаған
Әдiлеттi кiсi екен,
Күн шығарып тұрмаған.
Қызылбөрік Дәркембай
Бай, би болып жүрген жасында
Жақсымен басын қосып,
Бір жүрген қасында.
Құдайын ендi ойлады
Қырық, елуге келгенде,
Пiтiр деп Құдайын таныған,
Мекеге барды асығып,
Түйеге мiнiп асылып,
Кебежеге теңделiп,
Күнәсiнен пәк болып,
Жаңа туған баладай
Кiршiк жүзi оңалып,
Мекенi барып айналып,
Жазында барып Мекеге,
Күзiнде қайтты жайланып.
Үйге келiп, далаға шықпады,
Құран мен тасбиғы қолында,
Қыдыр шырақ аузында.
Қолында бар тасбиғы,
Бұтында бар дәретi,
Аузында бар шарияты,
Басында бар дәулетi,
Сондай болған сәулетi,
Өзi Албанның әулетi.

Көкірек деген халықтан
Байназар мен Жайлаубек
Бұларменен алысқан.
Сайлауда Байболатпен
Үздіксіз алысқан.
Болыстықтан түсірген,
Үлкендігінен кішірейткен.
Онан басқаға жаратпай тастаған.
Тастағанын ұлық қостаған,
Қанат қосып екеуі,
Болымсыз сөзді айтпаған.
Екеуі бірдей бас қосып,
Бет алған жерден қайтпаған,
Жарамсыз істі қылмаған.
Қылатұғын ісіне,
Қылмай көңілі тынбаған.
Еш пендеден
Екеуінің сағы сынбаған.
Қылған ісін тындырған.
Ерегіскен жауын сындырған.
Мизамнан басқа айтпаған,
Айтқан сөзден қайтпаған,
Мизамын тауып сөйлесе,
Жуанды жіңішкерткен,
Жіңішкені үзілткен.
Көзіне жасын тізілткен.
Кім басады шеніме.
Ат тоздырып келемін
Айдын шалқар көліме.
Менің күлкім келеді
Шапырашты сенің еліңе.
Еліме енді қарасаң,
Адам ұлы батар ма?
Шабынып қылыш шабар ма?
Шабырқанып мылтық асар ма?
Мұның бәрін есітіп,

Жаны бар кісі тыныш жатар ма?
Қыдырлы мен қызулы
Аты Дулат халқында,
Ілесемісің нарқыма.
Шапырашты басыңмен
Өзің қарашы артыңа.
Тамам Дулат біріксе,
Қоямын ба еркіңе.
Әлі кетпей отырсың,
Мен жетпей қоймаймын
Өзім айтқан сертіме.
Мен өскенмін
Құла менен жиренді жетелеп,
Сөз сөйлеймін төтелеп.
Көп Дулаттың ішінде
Кермеден аты кетпеген
Байлық, көптік онан өтпеген.
Шапырашты жазған-ай,
Қысқа жібің күрмеуге жетпеген.
Шапырашты түстен кетпеген.
Бағып едің салықты,
Түсірмедің жарықты.
Жүгіремін алысқа,
Әрең тартар дабысқа,
Жарықшақтың үш ұлы
Шыдамаған алысып.
Атыңды тартқын да,
Жөнегін дабысқа.
Қараймын мәніске,
Есімі белгілі жақсылар
Қараған бұл іске.
Бұл жерден не деп қайтады,
Жапырақтай Албан мен Дулатқа
Неменесін айтады?
Терісінде шелі жоқ,
Керіліп жатқан елі жоқ,

Құр бекер нені айтады,
Ештеменің жөні жоқ.
Кеңірдектен алайын,
Саған тісті салайын.
Айтып қара еліңді,
Айта алмасаң еліңді,
Өкшеңді көтеріп,
Таппаймысың жөніңді.
Қай айтатын елің бар,
Қай сөйлейтін жөнің бар,
Үш атаның баласы,
Үш-ақ жүз үйің бар,
Қай келетін күйің бар.
Кетпеймісің бұл жерден,
Басыңда сенің
Қай жөнді миың бар.
Қалың Дулат ішінде,
Қыдырлы мен қызулы менде бар.
Шоқай киген шалғышы
Түсте жатқан сенде бар.
Меніменен айтысар,
Айта алмасаң еліңді,
Қай жерінде жөнді бар.
Дыбысыңды шығармай,
Кетпеймісің қасымнан.
Ерегіссең менімен,
Тұман болып кетпеймін
Шапырашты басыңнан.

Сарыбас сөзін бітіргенде жиналып отырған қазақтың жақсылары отырып Жамбылға: «Сен айтысыңды бастамастан бұрын Домалақ деген әйелден Жарықшақтың тууы, оның Жарықшақ атанған себебі, онан Албан, Суан, Дулаттың тарауын сен алдымен айтып бер», – деп әмір қылады.

Жамбылдың айтқаны:

Сұрауларына жауап беріп, онымен бірге жалғастыра айтысын бастағаны:

Алматы деген шәріде
Жұрт жиналып жатқанда,
Қыбырай, Қожамберлі болыс
Жамбыл үйге кел деп айтқанда,
Сәскеде келдім үйіне.
Тамам жақсы ат байлап,
Отырсыздар жайланып,
Қол ауызы етке майланып,
Табакқа қол қойғанда,
Сыпыра жақсы шайланып,
Тамақ ішіп, етін жеп,
Майға ауызы майланып,
Домбырамды өңгере
Кіріп келдім еркіндеп.
Кіріп келдім үйіне
Шәй ішіп отырған кезінде,
Ноғайбай мырза шіренген.
Домбырамды қойдым да,
Шәйді бірге ішкенім.
Әдей деген старшын
Түрегеп орын берген.
Отыра қалдым орныма.
Домбыра алған бұл кім деп,
Ноғайбай мырза
Теріс көзбен қарады.
Танып тұрып танымай,
Екі көзі жеп барады,
Осы неме екен бе деп,
Сөйлемеді шаншымай,
Қызыңды ұрайын екі бай,
Жүр ме едің қаңғып жарымай.
Бірге отырған жолдасы,
Қасындағы Қасабек.

Бір жолдасы Дәулетбақ,
Бөлтiрiктiң баласы.
Түрiмдi көрiп Ноғайбай,
Отырғанның бiреуi
Дәуiтәлi ұлы Байболат
Дедi бекер шошыма.
Бір жолдасы көкiректе Байназар
Өңкей дәудiң қасында,
Қожамберлi болыс үйiнде,
Қыбырай, Мамай қу бар,
Отырдым да iштiм шәй.
Қырына алды Ноғайбай,
Өңкей дәудiң қасында
Сөйлемесiң мұңаймай.
Сүйiмбайым баяғыда
Былай өлең айтад деп,
Бiр ағашты құшақтап,
Кеп отырдың сипақтап.
Жамбыл деген неменiз
Екейдегi осы ма?
Ноғайбайдың алдында
Сөз сөйлешi ашыла.
Орнын тауып айтпасаң,
Қамшы тиер басыңа.
Сағынып жүрген немедей
Отырдың тақап қасыма-ай.
Бiр ауыз сауал сұрайын
Айта алмасаң өлендi,
Ұрайын ба басыңа.
Домалақ, Жарықшақтан бастап,
Бiр ауыз айтшы, көрейiн.
Өлендi қозғашы
Домалақ, Жарықшақтан.
Бiр ауыз өлең озбашы,
Бет алдына терме айтып,
Таңдайыңнан тозбашы.

Қожамберлі сені мақтайды,
Бұл маған неліктен
Жақын келіп жақтайды.
Кейбіреу өлең айтысса,
Бекер аузын боқтайды.
Сүйімбайдың інісі деп,
Парасат қылып мақтайды.
Сүйімбайдан басқа өлеңші,
Сірә, маған жақпайды.
Домалақтан қозғашы,
Жарықшақтан озбашы.
Бет алдыға бақырып,
Таңдайыңнан тозбашы.
Жамбылдың келді кезегі.
Мақтамазам қызы екен
Домалақтай енеміз.
Қасиетті енемізден
Енді сөйлеп келеміз.
Домалақтай енеміз
Үш қатынның бірі екен,
Сары бәйбіше мықты екен.
Көңілді бай қарамай жүр екен.
Байлық пен байдың жылқысы
Есебі жоқ көп екен.
Жылқыдан келсе бір күні,
Үлкен ақ жолым үйі бар екен,
Жолым үйден саңылау көрінді.
Домалақ енем қасында,
Бас жағында басында,
Құшақтасып сүйісіп,
Екі қожа шам жағып,
Әзілмен ойнап күлісіп,
Ат басындай Құранды,
Отыр екен бір қожа,
Қатар оқып отырған.
Жүзінен нұр тамғандай,

Қасиетін біледі,
Мейірімі жанның қанғандай.
Сары бәйбішеден жасырынып,
Сүйкімді бір жан екен,
Астына бейшара түседі.
Түн қойнында оранып,
Бәйбішеден ұрланып,
Түнеп жүрген шағында
Жүкті болып қалады.
Айы жетіп тұрғанда,
Ел көшпекші болады.
Толғатады анамыз,
Ертең көшіп барамыз.
Ішім ауырып отыр деп,
Анамыз жұртына түнейді,
Ертең көшіп барам деп.
Таң да атады күн шығып,
Жұрт көшпей қалады.
Бесін уақыт болғанда,
Қырғыздан шыққан Аққошқар
Шаппақ болып келеді.
Мен бүгін Бәйдібектің
Көп жылқысын аламын.
Батаңды бер Домалақ,
Сенің батаңды аламын.
Қалағанымды бересің бе?
Мен бағамды берейін бе?
Қуанышы сенде болсын.
Қол жайып батасын береді.
Қандай бата мұның деп,
Аққошқар кетті аттанып.
Барасың, барасың да аласың.
Қуанышы сенде, – деп.
Таңға жуық болғанда,
Сан жылқыны шулатып,
Тай-құлынын тулатып,

Айдап енді келеді.
Домалақ тысқа шығады,
Аққошқар қасына келеді.
Қалағаның бар ма? – деп,
Келіп сөйлей береді.
Көп жылқының ішінде
Тоқсан екі құлыны бар
Бір сары айғыр бар еді,
Енесінің шуынан
Басқаны тіпті көрмеген,
Шыбыннан басқа қонбаған,
Желден басқа мінбеген,
Мойнына құрық тимеген.
Соны енді бергін, – деп,
Солай жауап қылады.
Асауды қалай ұстап аласың
Жүген, құрық тимеген?
Ұстасам ұстап аламын,
Ұстамасам қалайын.
Құрайт, жануар,
Құтың менде, жануар,
Бері келгін бізге, – деп,
Күдеріңді үзбе, – деп,
Қазығың қалды менде деп,
Еңбегің кетті сенде деп,
Құрайттады Домалақ –
Ісімді, Құдай, жөнде, – деп.
Айғыр сонда келеді,
Омырауын иіскей береді.
Басына жүген жүгендеп.
Айдады жылқының өзгесін,
Аққошқар түгендеп.
Екі аяқты тұсады,
Тырп етпеді жануар,
Жуас малға ұсады.
Түс мезгілі болғанда,

Сегіз ұл келді артынан.
Айғырды не ғып байладың,
Топ жылқың қайда, – деп,
Домалақтан сұрады.
Домалақ жайын айтып тұрады:
— Балалар, оған бармаңдар,
Түпкі қазығы бізде, – деп,
Таңға жуық болғанда,
Жылқың келер мұнда, – деп,
Бар ақылын айтады.
Артынан қуып барсаңдар,
Олар бізді қайтеді.
Мерт боларсың, балалар.
Шылбырына оралып,
Жалынып анам айтады.
Оның тілін алмады –
Барамын! – деп, болмады,
Сегізі бірдей жөнөді.
Сағаға таман келеді,
Саға судан өтеді.
Сонда қырғыз қуады,
Жүз кісі бұқтырма қойып,
Бір таса сайға кетеді.
Алабына түсіріп,
Сегізін ұстап алады.
Сегізін бірдей бауыздап,
Атын жиып алады.
Бәйдібек бай артынан
Бір тобымен келеді.
— Балаларың тіл алмай,
Осы жерден жөнөді.
Балаларың мерт болды,
Қайтпайтыны серт болды.
Барып қара ұлыңды,
Жалған, – деме мұнымды.
Бәйдібектер кетеді,

Қайта оралып келеді.
— Балалар тегіс өліпті, – деп,
Қайта келіп, сөйлейді.
Домалақ енем бас болып,
Жегіп арба айғырға:
— Өлгенге енді қайғырма.
Екеуі келіп жөнеді,
Өлікті салып арбаға,
Сегіз ұлмен келеді.
Тез баламды көмгін, – деп,
Кіші жүз, орта жүзге,
Кідірмей көшкін, – деп,
Бәйдібек тоқтар емес мазалап.
Домалақтай енемнің,
Қасиеті көп еді.
Таңға жуық болғанда,
Жылқың келер, – деп еді.
Ел ұйықтап жатқанда,
Түн ортасы болғанда,
Құрайт салды Домалақ.
Сары айғырдың дауысына
Тау жаңғырығып, тас құлап,
Құлақтан өтіп барады.
Таң сарғайып келгенде,
Қалың жылқы шуылдап,
Бәрі жосып келеді.
Көшті дағы жөнеді,
Сегіз күндей көшеді,
Күні-түні тыным жоқ,
Тыным қылған күні жоқ.
Кіші жүз бен орта жүз
Тақап барып қонады.
Кіші жүзбен орта жүзде
Бас қосқан жиын бар еді.
Барамын мен соған, – деп,
Домалаққа көзің қырын салғын, – деп,

Қалқа етіп отыр осыны, – деп,
Айтты дағы жөнелді.
Домалақ қатты толғатты,
Сырық бақан орнатты.
Тарт баламды, дегенде,
Тіреп тартып түсірді
Жүктің сыртына,
Бір пышақ арнап қойып ем.
Бала келді дүнияға,
Алып кел деп енді
Қуанды ана ыңырана,
Соған беріп жолымды.
Ол жаққа кеткенде,
Қолына алып баланы,
Қолын салды балаға.
Бар денесін көреді.
Шошағы қолға түседі.
Еркек екен мұның, – деп,
Еркек бала екенін,
Бірақ басы жаралы,
Еңбекке сұқ қолын сұғып алады,
Бала талмаусырап қалады.
Ана болды назалы,
Сары бәйбішеден болғанын
Зеріп сонда ғана біледі.
Кіші жүз бен орта жүз
Бәйдібекті көшіріп келеміз, – деп,
Салып ауылға келеді.
Кіші жүзде бір оташы бар еді.
Кейде еміп, кейде ембей
Талып жатқан баланы көреді.
Суық қолдың орны, – деп,
Көзінше айтып береді.
Жарылған жерін басының
Ойып алып тастайды.
Тасбақаның сүйегімен

Еңбегін ендіреді,
Жарасын жамап емдеді.
Үш айда бала жазылды,
Үш айда бітіп жарасы,
Құдайдың құдіретіне қарашы.
Төбесі жарық болды, – деп,
Жарықшақ деп атады.
Жарықшақтан туды үш ұл.
Бірі – Дулат, бірі – Албан, бірі – Суан
Бәйдібекте көп Дулат
Болды жуан.
Жуандықтың белгісі сол емес пе,
Әрқайсысы болып кетіп
Әрбір Дулат.
Бұрынғыдан естіген,
Құлақ қанып түсіне,
Ата жайы, ел сөзі.
Домалақтай ананың
Жайы мәлім бізге осы.
Ата жайын ұқпастан,
Құр мақтанға жармасқан,
Сен Дулаттың бір езі.
Сарыбас ақын менмін! – деп,
Қылма жуан, жалақ ерін,
Шұбар бет,
Аузың жаман.
Жаман сөйлеп отырсың
Неге маған.
Майкөттің сегіз ұлының бірі едің,
Оңбаған дағдың жаман.
Аузы басың қуарған,
Аузы басың суалған,
Қайда сенің ата-бабаң,
Тұлпар мініп ту алған.
Бір жақсылық көрмеген,
Артынан ешкім ермеген.

Мен де Шапыраштының ұлы едім,
Алтыннан қылыш сермеген.
Көп Дулаттың баласы,
Расынан-ақ сенен аз едім.
Аз да болсам, батыр ем.
Топты жерге барғанда,
Саулап тұрған сөз едім.
Жаулы жерге барғанда,
Атамын деп пестонды,
Көк беренді кезендім.
Келді менің кезегім,
Келсе менің кезегім.
Кезегімді бір бермей,
Өртенді менің өзегім.
Сақалыңмен жалпылдап,
Тересің Жамбыл тезегін.
Сырттан жүріп жорыпсың,
Бай қайырын саған байлайын, – деп,
Жақсыларды қорисың.
Шапырашты мен едім,
Қалың Дулат сен едің.
Аз да болсам әуелі
Ширегіме келмейсің.
Дардай кісі жалпылдап,
Сөйтіп боқты жемегін.
Қалап келген жерімнен
Алмай кетеді, – демегін.
Сақалыңмен жалпылдап,
Күндіз үрген иттей боп,
Үлкен басыңды кішірейтіп,
Не ғып қалдың иттей боп.
Бәленшеге жабысып,
Қанын сорған биттей боп.
Есқожа деген елімнен
Ерлік пен бектікке
Кім жүрген менің шеніме?

Асыл жауһар кеткен жоқ,
Сірә, менің белімнен.
Саурық шыққан басынан,
Көк шыбықтай иіліп,
Ерлік қылған жасынан.
Әкең Саурық! – дегенде,
Дұшпанын күндік жерден
Дабылымен қашырған.
Ал, Саурық! – дегенде,
Қырғыздың жылағаны жұбанған.
Қалтырамады қандай жау?
Ерегіскен дұшпанын,
Қарсыласып келгеннің
Төбесін ойған.
Қайтқаны бар ма есен-сау?
Қырғызға тыныштық салмаған,
Жауы бар ма алмаған?
Жұмасында ел шауып,
Қырғыз жаман зарлаған.
Мінген атын жаратқан,
Жұртты аузына қаратқан.
Қылышы қия шабылған,
Жүйрік аттың бәрі де
Пұшпағынан сабылған,
Найзасын қанға түйреген.
Мақтанбағың, Сарыбасжан,
Қалың Дулат ішінде,
Дәу Сыпатай басында,
Андасы бар қасында,
Әлі төресі жанында,
Қасқарауда Қарабай,
Бет-жүзіне қарамай,
Қасқарау Қырбас батырды
Сұраншы шылбыр тағып мойнына,
Қан тамшылап қойнына,
Біргалай жерге сүйреткен.

Сұраншы өлтірді деп,
Дулатың сонда шулаған.
Сонда қалай қорықты
Сұраншыдай батырдан.
Сонда Сұраншы:
Екі-ақ кісімен қырамын.
Неге қарап тұрамын?
Әуез, Атамқұл,
Сен бері кел, – деп,
Өз қасына шақырған.
Қылышы бар бұлқынған,
Дұшпанды жерді көргенде,
Айдаһардай жұлқынған.
Қалың Дулат көргенде,
Қорықпай ма деп сиқынан.
Сұраншыдай батырдың,
Жан келмеген шеніне.
Алмастан соққан ақ қылышы
Еш кетпеген белінен.
Ашуланған кісіге
Қабағын жаман түйінген.
Досы қатты сүйінген,
Дұшпаны жаман күйінген.
Сұраншыны көргенде,
Аузын ешкім ашпаған,
Аяғын бейпіл баспаған.
Қарсы келген кісіні,
Сүйретіп тастаған.
Сабырлықпен саспаған,
Көлденең атқан мылтықтан
Жанын сақтап қорғалап,
Әсте бір қашпаған.
Тілеуқабыл, Майемер
Сарыкемерде шабылған.
Қоқанның ханы Құдиярға,
Қырғыз бенен сартқа

Албан, Дулат көп болғанда,
Ал, сонда неғылған?
Үш бөлінді бұл Дулат,
Бір бөлігі Іленің ар жағында,
Айсаның қарын өрледі.
Батыр деген Сыпатай
Жау қарасын көрмеді.
Сыпатайдай батырың
Түнде үркіп жөнелді.
Сарыбұлақтың қасында,
Аңырақайдың тасында,
Соған басы тығылды,
Тығылған жерден келмеді.
Тойшыбек пұшық
Қасқарау Кәріммен қас екен.
Қырғызда Жанғараш, Жантай
Кәріммен дос екен.
Шал, – деген екен Кәрімді,
Досына енді болысып,
Сені шауып алад, – деп,
Шабуылмен күнде хабар береді.
Түнделетіп кеп көшіп,
Үш күн, үш түн үркіпті.
Кәрім кетті төмендеп,
Ақтоғайдан барып шықты,
Қарт бурадай шөмендеп.
Тілеуқабыл, Майемер,
Сарыкемерде шабылды.
Тілеуқабыл, Майемердің туысы
Іленің түбегіне тығылды.
Құтырған Қоқан қолы
Бұларды қоршап алады.
Қыз бен жігіт тізіліп,
Су ішіне жығылды,
Жүрегі жаудан шағылып.
Суға аққан сорлылар

Тірі болсын не ғылып.
Қыз, келіншек жарарын
Екіден түйеге мінгізіп,
Алып жаулар жөнелді.
Патсайы, баршаға
Қоқан қолы кенелді,
Желдей гулеп жөнелді.
Ел мақтаған мақтаншағым,
Сонда көтің ашылды.
Мал мен мүлкің, қазынаң,
Айдалаға шашылды.
Шапқан атын бөгеді,
Қызыл қарға ат тұяғы боялды.
Жауға кеткен асыл ер
Найзасын тасқа таянды.
Арыстан туған ерлерден
Құдай несін аяды.
Қасқарау Кәрібоз, Бәуке
Сұраншыға шауып барады.
Сенен қайрат болмаса,
Қалғанымызды жау шабады.
Біздің Дулат көп жылап,
Сенен басқа батыр таппады.
Батыр деген Сыпатай
Аңырақайдан шықпады.
Ботбайдың шыққан батыры,
Байтағы оның төмен боп,
Арғы жақтан келмеді.
Сенен қайрат болмаса,
Іздер кісі болмады.
Шағатайдай халықты
Жібермеді Тойшыбек.
Барайын десе барма, – деп.
Өңкей батыр бәрі де,
Алыста жатып білмеді.
Жауды көрсе қуанған,

Тұлпар мініп ту алған,
Сұраншы, Саурық! – дегенде,
Қырғыз деген халықтың
Жылаған баласы жұбанған.
Дұшпанды жерді көргенде,
Мұртынан күліп қуанған.
Қасқарау Кәрібоз, Бауке кеп,
Атын тартып, жылаған.
Жүрген батыр ұнаған,
Жаулы жерде бақ берген,
Дұшпанға жетер шақ берген,
Таңдайына сөз берген,
Асыл гауһар қылып,
От ұшқынды көз берген.
Қай дұшпан сенен сау кетер
Қарсыласып кез келген.
Қатын, бала кетті, – деп,
Жарамдысын алад, – деп,
Жарамсызы қалад, – деп.
Сенен қайрат болмаса,
Керегеміз кетті, – деп,
Топ Дулаттың баласы,
Көптігімен ісі жоқ,
Қарсы келер кісі жоқ.
Көп Дулаттың баласының
Жылаған мен шабылғанда ісі жоқ.
Қатын-бала зар жылап,
Күні-түні шуылдап,
Ет жүрегі суылдап,
Қыз, қатынды қалың жау
Алып жөнелді дуылдап.
Бізде лажымыз құрыды,
Батырға келдік шаққалы.
Қырық мың қол келіп қаптады.
Сенен қайрат болмаса,
Дулаттан кісі баспады.

Жылап тұрмын өзіне,
Жас таусылып, қан келіп,
Қалған жанға сенейін,
Жауап қылғын сөзіме.
Ырысқа шыққан батырсың,
Қырылып, шабылып жатқанда,
Қайтып шыдап жатырсың.
Найзаңды тастан өткізген,
Шын туған ұл ең,
Қалауыңды Құдай жеткізген.
Сенен қайрат болмаса,
Ажалымыз жетті, – деп,
Қыз-келіншек жарамды,
Жау қолында кетті, – деп,
Атым тартып жылаймын,
Сенен рақым сұраймын.
Талабың судай тасыған,
Қалың Дулат дегенмен,
Жауды көрсе жасыған.
Бақыт берген жігіт ең
Әуелде Құдай басынан.
Қырық мың қолға жан баспай,
Шапқан батыр аруаққа-ай.
Басқа шағар кісім жоқ,
Шабатұғын жан-жаққа-ай.
Атыңа мін, батыр-ай,
Жәрдем берер бір Құдай.
Шулап жатыр ел-жұртың,
Шаппаймысың намысқа,
Шулап жатқан аруаққа-ай.
Қырық мың қолға қарасаң,
Іледен бері қаптаған,
Жас әйелді таптаған.
Қарсы келер кісі жоқ,
Ел қалмады шаппаған.
Желісін үзіп, жылқы алды,

Ырысын үзіп, мүлік алды,
Сенен басқа бұл жерде,
Жауға шабар кім қалды.
Тек дейтұғын кісі жоқ,
Еш адамның ісі жоқ.
Біздің Дулат ішінде
Артынан барар кісі жоқ,
Беліміз біздің үзілді.
Сені көріп шаптым да,
Көңілім менің бұзылды.
Тал шыбықтай бұралып,
Сұлу қатын, сұлу қыз
Көзіне жас тізілді.
Қалың Дулат ішінде,
Ерлігінен саны көп,
Жауға шабар жаны жоқ,
Қараағаштай Дулатты,
Аңырақайға иірді.
Біздің елдің адамы,
Сұраншыға шапқын, – деп,
Бәрі бірдей бұйырды.
Мұны естіген батырдың
Түгі шықты сыртына.
Жаудың көріп қырғынын,
Жаны ашыды жұртына.
Ел жиылып келгенде,
Қалың қазақ өз елім,
Ел намысын қорғамау,
Ер жігітке бір өлім.
Қайраты тасып батырдың,
Жауға қарай ақырды,
Жолбарыстарын шақырды.
Қасына үш жүз қол еріп,
Ақтұяққа мінеді,
Он мың қолға тиеді.
Үш күн, үш түн соғысып,

Енді бізден ес кетті.
Мал мен жанды жиып ап,
Қоқан, манап солдатын
Сыпырып қырып салады.
Елдей көшіп әкетті,
Жылқы мен қойдың бәрін де
Жаулар жиып айдады.
Алдыңа келіп Бауекен,
Жау қорлығын айтады.
Жаулы жерді көргенде,
Қылышын тасқа қайрады.
Артатұғын жүк қалмай,
Жиып алып, айдады.
Ауылында түк қалмай,
Адамында сұр қалмай,
Әйелінде нұр қалмай,
Көлденең жауға ұрынды.
Жас баланың бәрі де
Жолда жатып қырылды.
Жауды көрсе бақ берген,
Дұшпанды көрсе тап берген,
Құдай артық жаратқан,
Ол басынан түрінді.
Қылышың тасқа шабылды,
Шағар кісі табылды.
Арыстан еді жүрегің,
Дұшпан еді тілегің,
Кетпесін жауда бұл кегің.
Жауды сүймей жапырды,
Қырып жойып қамалға
Ел шетінен қашырды.
Сөйтіп біздің Сұраншы
Дулатты да қорғаған,
Тығылғанда қояндай
Дулаттың батыр дегені.
Сол Дулатты сақтаған,

Сұраншы біздің ер еді.
Кәне осындай ерді айт
Ел намысын қорғаған,
Жатқа намыс бермеген.
Құр сөзбенен өңештеп,
Жамандарын айтып еліңнің,
Қолынан боқ келмеген.
Жігітің сай болмаған,
Дұшпанды алып,
Көңілің жай болған.
Жылап келдім өзіңе,
Келтірді Құдай кезіңе.
Мен де сенің туғаның,
Алтын туым құлады.
Алдыңа келіп бейшара,
Жайын айтып жылады.
Шапса таста кетілген,
Ақтұяқ аттың тұяғы.
Мініп жүрген Ақтұяқ,
Бұл дүниенің пырағы.
Сұраншы, сен емес пе ең
Бұл қазақтың шырағы.
Шырағымды жандырып,
Жау қолынан алып бер
Жесір менен жебірді.
Жесір, жебірді алып кетті дуылдап,
Қыз, қатын қалды шуылдап,
Ет-жүрегі суылдап,
Тұла бойы дуылдап,
Сенен басқа кісі жоқ.
Арғымақ аты бүгілді,
Қалың Дулат бейшара
Дүниеден түңілді,
Тасқотаннан бері қарай
Ақ шатыр мен көк шатыр
Күртіні жағалай тігілді.

Кетті бу болып,
Жүрген жері шу болып,
Алғандары түйе боп,
Сойғандары бие боп,
Қазақтан алған малына
Қырғыз бен сарт ие боп,
Қонып алып жағалап,
Күрті келіп өрледі.
Топырақтай ауыр қол,
Жаннан қорқар ер ме еді.
Онысы келді өзіне,
Құлақ сал, батыр, сөзіме.
Ендігісін өзің ұқсат,
Барар-бармас өзінде
Сұраншы сонда ақырды.
Андас, Нарбота, бері кел деп шақырды.
Тұмабай, Шаңқан, қайдасың?
Шақырды өңкей батырды.
Дәуқара мен Шымырбай,
Шапшаңырақ келгін, – деп.
Түгі шығып бетінен,
Сұраншы батыр отырды.
Үш жүз кісі жиылсын,
Шағып келді маған, – деп,
Мен барайын оған деп,
Үш жүз кісі жиылып,
Күртіні төмен қыдырып,
Аттың енді тоқымын
Шырғанақ тікке сыдырып,
Шомбалғанға қарап бұрылды.
Шомбалғанға шығып тұрып,
Жау қарасын көреді.
Үш жүз кісі сырылып,
Шоқтай болып тұрады.
Қорқақтың түсі қашады,
Сабырсыз жаман сасады.

Не ғыламыз бұған? – деп,
Жер қайысқан қол екен,
Топырақтай мол екен
Нарбота салып уайым,
Андас айтты қайғыны.
Не ғыламыз бұған, – деп,
Құмырсақдай кісі екен,
Кейінге қайтсақ қайтеді.
Шошынды біздің кісіміз,
Бұған қайтып келер күшіміз.
Уайым салып болмады, –
Қайталық, – деп зарлады.
Сонда Сұраншы ашуланды жұртына,
Түгі шығып сыртына.
Аузы-басы көпіріп,
Тілі сыймады ұртына.
Түнде жатсам түсімде,
Шырт ұйқының ішінде,
Оң жамбасымнан жатыр ем,
Сәтті күннің сәтіне,
Қарасайлап ағызып,
Түсіппін мұның көтіне.
Осы қолды қашырып,
Қордайдан қуып асырып,
Қызыл қанға батырып,
Қырғын-жойқын іс қылып,
Қанына жерді сасытып
Түсімде мен жүріппін.
Қайтшы, қане, көрейін, – деп,
Қылышын алды суырып.
Тырманасын қуырып,
Талапкердің бәрі де
Бұл араға келмей ме?
Бүйткен істі көрмей ме?
Мұның қатынның ісі емес пе?
Ұялмай қайтып барасың,

Ел қарасын қалай көресің.
Ауылдағы ақсақал:
Не ғылып келдің? – дегенде,
Не бетіңді айтасың?
Жаудан қорқып қайтқанша,
Қалың жаудан тайсалмай,
Жаралы болсаң болмай ма?
Ажал келсе, үйде де кісі өлмей ме?
Бұл ісіңді жау да көрмей ме?
Жауға бүйтіп сыр берсең,
Дұшпанымыз күлмей ме?
Айтшы, кәне, көрейін,
Қолыңда сенің өлейін,
Қылышпенен шапқылап,
Әуелі сендердің
Қызығыңды көрейін.
Жібермеді біреуін,
Бәрін-дағы иірді.
Сұраншы сонда
Батырлықпен бұйырды,
Қыбыланың қызыл желі,
Соққан екен самалы,
Андастың тапқан амалы:
Кешке жуық болғанда,
Екі жүз жерден от жақты,
Амалды Андас сол тапты.
Сарт ұлығына барғын, – деп,
Отар деген біреуді
Қолға қарай шаптырды.
Сұраншы батыр
Көп қолмен келді, – деп,
Ептейсіз молы-ай, – деп,
Мені жіберді білгіз, – деп.
Сұраншы қолы көп келді,
Қисық емес, еп келді.
Мың солдат келді,

Алматы деген шәриден
Бес жүз казак-орыс келді.
Қылыш, мылтық, зеңбірек,
Батырлары өте көбірек.
Жеңу үшін бұларды
Айла мен күш көп керек.
Мың солдат барыпты,
Қордайдың асуын алыпты.
Бес жүз-казак орысы,
Сұраншының қасында қалыпты.
Бес жүз казак-орысы
Сұраншының қасында.
Қылыш, мылтық, зеңбірек,
Орнап жатыр басында.
Сүт пісірім уақытта,
Келмек болды осында.
Маған хабар бергін, – деп,
Жіберіп еді өзімнен.
Қабыл көрсең сөзімді,
Тез дайындал, төзімді,
Не дейсің патшағар,
Шақырып алды қасына,
Қанжарын алды қолына,
Бояймын деп туымды,
Қанжар шаншып басына,
Айтқанына нанбады.
Ақ кара бас туына,
Көлденең ұстап,
Хабаршыны бауыздап,
Қанымен туын қандады.
Айқай шықты өр жақтан,
Айқайды байқаса,
Құлағын салса қылжақтап,
Ет асылып, шай қайнап,
Айқай-ұйқай қым-қуыт,
Қаптап келед қалың топ,

Қарасайлап, айқайлап.
Асулы ет – асулы,
Сойылған мал – союлы,
Дүниесі шашулы,
Шабылған ел ашулы,
Қырғыз бен сарт қолы
Қос-қолаңын тастады,
Быт-шыт болып қашқаны.
Қашқан жаудың бәрі де
Жалпақтасқа жабылды.
Жүйрік аттың бәрі де
Қатты шауып сабылды.
Үш бөлініп бұл қырғыз,
Қырғыз қашты бір бөлек,
Сарт қашты екі бөлек,
Сұраншы түсті көтіне.
Кім қарайды сол кезде
Сұраншының бетіне.
Тұяғынан тік басып
Келген екен Ақтұяқ
Шабатұғын кезіне.
Өтегеннің аузында,
Аққорадан барды да,
Қолдың алдын өрге қайырды,
Қайырғаны зайыр-ды.
Шулатып алып баратын
Қыз бен қатынды,
Өтегеннің аузында,
Сұраншыдай батыры
Сол жерде айырды.
Қашқан жаудың бәрі де
Өтегенді өрледі.
Дулаттың бектері
Жау қарасын көрмеді.
Оңды-солды Сұраншыдай батырың
Қылышын сермеді,

Жауға намыс бермеді.
Үш күндей ұрысты,
Сұраншыға бір адам
Қарай алмай бетіне.
Айқай салып Сұраншы,
Түсіп берді көтіне,
Омар батпан шейіттің
Соғысынан кем емес
Сұраншының соғысы.
Ат бауырынан қан ақты,
Жауды аузына қаратты.
Жантаңы қалып тұрғандай
Іздеген жауға қиямет көрсетті.
Сұраншының өзіне,
Жан көрінбес көзіне.
Әзірет шерінің
Ұрысындай ұрысы.
Шапса қанға төгілді
Қолындағы қылышы.
Қылышынан қан кетті.
Үш күн ұрыс боп,
Өтегеннің жағасы
Көрінбейді өліктен.
Қылышы қанға бөгеліп,
Ер Сұраншы ұмтылды,
Етек-жеңін қымтыңды.
Өтегеннің басында,
Ауыз суырдың қасында
Қырғыздың қаны шашылды,
Абиыры ашылды.
Ақтұяқ атқа қарасаң,
Өрге-қырға шабылды.
Шын ермек табылды.
Боқты өзенге жеткенше,
Ақтұяқ ат талмады.
Қордайдың асуынан асқанша,

Алдына қара салмады.
Қарасайлап ақырып,
Жау көтінен қалмады.
Толып жатқан кісіден
Жетпіс-ақ кісі құтылды,
Қылышы қанға тұтылды.
Астындағы Ақтұяқ
Шапқан сайын жұтынды,
Сауыры сонда терледі.
Сұраншыдай батырың
Жаудан қайтар ер ме еді.
Ақтұяқ ат созылды,
Шапқан сайын озынды,
Тұяғынан шаң шықты,
Шапқан жерден қан шықты.
Қырық мың қолды
Ақырып жүріп жайлады.
Үш жүз жігіт қасында,
Толып жатқан ауыр қолды
Алдына салып айдады.
Андас пенен Нарбота
Бұлбұл құстай сайрады.
Қашқан қырғыз, сартынды
Әй-шайына қоймады.
Сыртынан көрген кісілер
Омар батпан шейіттің соғысынан
Кем емес, – деп ойлады.
Қылышын тасқа жаныды.
Сұраншы екенін
Сарттың бегі де таныды.
Қордайдан қайтып аспады,
Аяғын қия баспады.
Сонша қырғын ішінде
Сабырлықпен саспады.
Қазақ ұлы бәрі де
Батырға аузын ашпады.

Қарсы келген кісіні
Сүйретіп атқа тастады.
Қызылды көп-көп жылқыны
Сұраншы алып, айырған.
Қыз, келіншек, қатынды
Айғайлап жаудан қайырған.
Салыста найзасы
Қара тасқа өтеді.
Астына мінген Ақтұяқ
Төрт аяқты жылқыға,
Қуса барып жетеді.
Толып жатқан ауыр қол
Тепсініп келген жерінде,
Аламын деп келген елінен,
Қырғын болып таусылып,
Қор болып жеріне кетеді.
Мінген аты дүлдүл боп,
Андас шешен бұлбұл боп,
Жалғыз Құдай тілеу боп,
Нарботасы сүйеу боп,
Дәуқара мен Шымырбай,
Шарманның бірі еді.
О-дағы қосылып,
Ат жалына түнесті.
Ботбайдан шыққан Сыпатай,
Үндемей жүр Сұраншы.
Дулатқа деп сөйледі,
Қырылған сарт пен қырғыздың,
Қирап жатыр жолында.
Талапкер болған ер жігіт
Сұраншының соңында.
Астына мінген Ақтұяқ
Шабатұғын қоңында.
Сұраншының оңынан туған жұлдызы,
Қырылмаған құндызы,
Айғайдан өзі қалмаған,

Қуалаған дұшпанды
Ұзатпастан қармаған.
Шапырашты мен Дулатты,
Сұраншының қолына бер, – деп,
Жақсыларың зарлаған.
Жауға алдырмас,
Дауға елді қалдырмас.
Ақтұяқ ат астында,
Он күн шапса болдырмас.
Сұраншыны барлаған,
Аруақ пен қыдыр
Басына келіп орнаған.
Дулат деген ел екен,
Жадағай жайдақ ел екен.
Шапырашты деген ел екен,
Батыр туған ер екен.
Тілеуқабыл Майемердің бәйбішесі
Шапыраштының келіндеріне
Тұқым алыңдар, – деген екен.
Құран оқып сарнаған,
Ерегіскен дұшпанды,
Найзаменен қармаған,
Күні-түні тынбаған,
Дұшпаннан сағы сынбаған,
Тамақ жеген алуа мен шекерден,
Шын ашуы келгенде,
Мұрты кетер тікшиіп,
Тақиясын шашы көтерген,
Намысыңды әперген.
Жауды көрсе тап берген,
Маңдайына бақ берген,
Шешен қылып жақ берген,
Өзіңе еркін шақ берген,
Таусылмайтын бақ берген,
Қырық жасқа келгенше,
Сөзің жаман, – демеген.

Ешбір төре еркін батып
Шеніне оның келмеген.
Ерлік пенен намысқа
Ат сауырын бермеген.
Губернатор, жандарал алдында
Қаймықпай сөзді жөндеген.
Төре, қара жиылып,
Құмтөбеде үйіліп,
Ешбір адам болмады,
Сұраншы білсін, – демеген.
Жанып қойған ақ болат
Сермегенде жау кесер,
Жаудан асып, тау кесер,
Тастан өтер қылышы.
Қырық тоғызға келгенше,
Ерлігі оның өрлеген.
Сұраншының есімін
Ескожа деген елімнен
Ерлер шығарып еңіреген,
Жүрмеген менің шенімнен.
Саурықтай батыр
Он жеті жасқа келгенде,
Аттың мінді беліне,
Белгілі болды еліне.
Қаратал мен Көксудан
Ел бері ауғанда,
Желтоқсан айы болғанда,
Ботбайдан шыққан Сыпатай,
Тасыбек пен Диқанбай
Қаскелеңді өрлей қоныпты.
Сонда Саурық батырын
Жиырманың ішінде,
Жетісуда қазақтың
Күлген күні кем еді,
Жан-жағынан күнде жау,
Елге тыныштық бермеді.

Бір жағынан қалмақтың
Ұрылары талады.
Бір жағынан қырғыздың
Орман ханы анталап,
Күнде мазаны алады.
Жылқыны тауға салыпты,
Елу жігіт қасында,
Бақ-дәулеті басында,
Қаскелеңнің асуын
Таза бағып алыпты.
Өңкей батыр жиылып,
Диқанбайдың үйінде
Ұлы кеңес құрыпты.
Бізде ішім азық жоқ,
Қонуға жазық жоқ,
Азықтан басқа
Бізде жазық жоқ.
Орманға тартуды
Біз берсек,
Тоғыз кісі жіберсек,
Бізге қоныс ол берсе,
Кеңшілікпен жол берсе,
Аяғын құрғақ арал қып,
Басын берсе.
Қара қоңыр көбікті қиып,
Үш жүз ат тарту біз берсек,
Тоғыз кісі жіберсек,
О да берер жауабын,
Азығы жоқ бейшара
Демей ме: алалығына сауабын
Сабан, шөпте, биеде құлын қалмады,
Айғырда жал болмады.
Осы істі қылмай болмайды.
Әлі төре жіберсін
Садықан деген баласын.
Төренің баласын бас қылып,

Тоғыз кісі барасың.
Іс мәнісіне қарасын.
Диқанбай ұлы Тасыбек,
Біріне сен барарсың.
Шапырашты Сәт барсын,
Қасқарау Кебекбай ол барсын,
Бөлтірік үлкені Сандыбай,
Біреуіне ол барсын.
Жаныстағы Жетібектен
Олардың да бірі барсын.
Қырғыз мәндеші бардың
Жақпай деген баласы,
Жетібекте, Жаныста
Шөнейдің қызын алған күйеуі,
Балғожа, Медеу, Байзақ,
Оның барсын біреуі.
Шамырдың барсын біреуі.
Артық Аташ текеде,
Соның барсын біреуі.

Сонда Диқанбай сөйледі:
– Ой, сендер ол әңгімені
Қылып отырсың,
Біз ол жерге көшіп барған соң,
Қырғызға тыныштық салмайды.
Біздің қара мойынның көзі
Иесін тауып жоғалмай,
Шапыраштының қу баласы да
Екеуі бірдей жоғалмай,
Жау көтінен қалмайды.
Онсыз бізге тыныштық болмайды.
Қыс ішінде бөлініп,
Мәнісіміз болмайды.
Жақтырмаймын мұныңды,
Тиын көрмес құныңды.
Қыс ішінде бөлініп,

Кетірмегін сыныңды, –
Деп отырған уақытта,
Сыпатай, Саурық
Жылқыдан келмей кешікті,
Есіктің алдына
Келіп тұрған екен екеуі.
Әлгі сөзді есітті,
Есік ашты бір жігіт.
Сыпатай кіріп келеді,
Саурық бірге кіреді.
Шуылдаған көп адам,
Үндеместен қалады.
— Ел ішінде, жау бетте
Шекті қорғап жатырмыз.
Әңгімелерінді айтыңдар.
Шулап тұрып, жым болып,
Жігерлерің құм болып,
Неге үндемей қалдыңдар.
Осылай Саурық айтады,
Сыпатай, Саурық
Қайсының қызыңды (...),
Боктап-боктап жерледі.
Ешбір адам үндемей,
Қайырып жауап бермеді.
Шай құйып тұрған Тасыбек
Сел-сел болып терледі.
– Енді, Саурық, қайтесіз, –
Ақыл салып өзіне,
Тасыбек қарап тұрып терледі,
Саурықтың айтқан сөзіне.
Сол кезде Саурықтың,
Жан көрінбес көзіне.
Өзіне ақыл салған соң,
– Біткен ісім жетті, – деп,
Тағы бізден көрерсің.
Орман сендерді менсініп,

Онды жауап бермейді,
Кісі орнына көрмейді.
Барарында барарсың,
Қайтарында қор болып,
Жан-жағыңа қарарсың.
Жаяу шалмен ойнама.
Жаяу шалмен ойнасаң,
Өлмеймін деп ойлама.
Жөнді жауап бермейді,
Сені кісі орнына көрмейді.
Ол еркек туып,
Біз анадан ұрғашы
Болып туыппыз ба анадан.
Қанша алуан көп шығар
Қырғыз, қазақ арадан.
Құдайымызға жылалық,
Ұйқыдан сақтанып,
Өзіңді өзің қор тұтпа,
Тұралық та мақтанып.
Тоғыз кісі жөнеді,
Хан орманға келеді.
Салынған қонақ үйі бар,
Мейманхана үйге түседі.
Салынып қойған боза бар,
Кешке дейін ішеді.
Түскеннен соң аттарын
Тегіс алып жөнеді.
Күніне бір қойдың етін береді.
Тоғыз күн жатады,
Екі көзін сатады.
Әлі Орманды көрген жоқ,
Не жүрісің деген жоқ.
Тоғыз күн болғанда,
Орман батыр келед, – деп,
Көлденең көрпе құшақтап,
Бір жігіт келеді.

Орман батыр үйге кіреді.
Жеткені қолын, жетпегені етегін
Жабыла барып ұстады.
Орман барып отырды,
Әйдік үлкен кісі екен,
Шоқыдай болып отырды.
Қаражақ, Қауғыл қасында,
Екі тізесін уқалап,
Шартасынан жүгініп.
Қандай қылып бастар, – деп,
Жаннан отыр түңіліп.
Қаражақ, Қауғыл зарлады:
– Ай көшті, алтын жүзді,
Шырын сөзді,
Гауһар жүзді,
Орман батырың жол болсын депті.
Не ғылып жүрсіңдер?
Кеп-кеңестеріңді кәне бізге айтыңдар.
Тоғыз күн болды,
Қамалып мұнда жатырсыңдар.
Кімнің ұлысыңдар?
Қандай бізде жұмысың бар?
Жұмысың болса айтыңдар.
Жұмыстарың бітсе, қайтыңдар.
Сонда Әліке тұрып сөйлейді:
– Біз Қараталдан, Көксулы жерден ауып келдік.
Батырға сәлем береміз, – деп, шауып келдік.
Орман батырымыз, ауыз жылытамыз деп келдік.
Алыс жүрдік,
Жуық жүрдік,
Ыстық жүрдік,
Суық жүрдік,
Жаздың қадірін енді білдік.
Мұсылманның баласымыз,
Ерулеп, ерін бұзып, ел шауып,
Жылқыны таудан ары қуып,

Біресе бері қуып,
Орман батырға
Жүз жылытқалы келдік жуық.
Бізде мал қыстайтын кең қоныс жоқ.
Жайлайтын жайланып егін мен өріс жоқ.
Сабан, шөпке
Келіп жатырмыз.
Айғырда жал қалмады,
Биеде құлын қалмады,
Қойда құйрық қалмады,
Жан сақтар жер болмады,
Жейтін азық болмады.
Батырға үш жүз ат тартуды
Әкеп біз берсек,
Батыр бізге қоныс берсе,
Басын қара қоңыр көбікті қылып,
Аяғын Құрғақ аралы қылып,
Батырмен қатар жатсақ.
Ойсыз ұл,
Мисыз құл
Ел ішінде бола ма?
Қырғыздан біреу,
Қазақтан біреуді сайлап,
Теріс-тентек болса тыйып,
Дау-жанжалды бітісіп,
Ел арасында тұрса қайтеді.
Анау Садықан Әлі төренің баласы.
Мынау Тасыбек Диқанбайдың баласы.
Мынау Әліке Мырзабек, Кәшкенің ұлы.
Мынау Қасқарау Кебекбай деген жігіт.
Мынау отырған Ысты Сандыбай
Бөлтірік батырдың баласы.
Анау – Теке Шоқан батыр,
Мынау – шымыр Байзақ батыр ауылының жігіті,
Осы кәдімгі Әшекей Баукеңнің ауылының жігіті.
Мынау – Сиқым Шомай.

Орман отырып сөйлейді,
Орманның айтатын кебі бар.
Былтыр жылқысын Қарабалтаға қыстатса,
Жылқысын көктем уақытында
Үйіне қарай айдағанда,
Тар өзенге түскенде,
Не бай, не манап жүгенін қолына алып,
Алдынан шығады да
– Ей, батыр, бір аттың майын бер, – дейді.
Иә, өздеріңнің жылқыларың қайда?
– Саурық әкетті, – дейді.
Қай өзенге барсам да,
Саурық әкетті, – дейді.
Бергі өзенге түсем,
Ботбай Сыпатай әкетті дейді.
– Менің Орман батырлығым құрысын,
Елімнің үш бөлігінің бірі
Тіпті өліп қалған екен ғой.
Сен Дулат деген ел едің,
Құдайға жақын жан едің.
Аздап күнәсі бар екен,
Сыпатай батырдың күнәсін
Дулаттың аруағына кештім.
Саурықтың күнәсін кешпеймін,
Елімді тіпті үгітіп тастаған екен.
Саурықтың қанын ұрттамай,
Не өз қанымды ұрттамай,
Сірә да тынбаймын.
Балаңды тыныш ұйықтатпаймын,
Іленің бер жағына да қоймаймын.
Тоғыз жігіт қайтады.
Саурық тұрды,
Сол асудың басында,
Елу жігіт қасында.
– Не ғып кешіктіңдер?
Тоғыз күн жатып осында.

Орман батырдың
Келді ме сөзі қошымға.
Тоғыз күн жатып оралмай,
Не болды осынша
Жақсылық ниет бар ма.
Жақсы сөзі жоқ болса,
Айтатұғын ұсыныс бар ма.
Қаражақ, Қауқыл сарнады
Жанын ешкім қоймаймын.
Түйені берсе: елемен,
Түк өнеді деп ойлаймын.
Азық, қоныс бермек түгіл,
Іленің ар жағына қоймаймын.
Тыныш ұйықтатпаспын балаңды,
Көкіректен шығарамын санаңды.
Кете бер, қазақ, кете бер,
Көрсетпе маған қараңды.
Қазақтың атын әкеп бер,
Бұл арадан жөнелсін.
Жей бер, қазақ, қамыңды,
Сөндірірмін шамыңды.
Атын алып келеді,
Жаны тірі көнеді,
Атына мініп жөнеді.
Жылқыдағы Саурыққа келеді,
Орманның айтқан ол сөзін
Тегіс айтып береді.
Көкірегіне Саурықтың жік шықты,
Екі беттен түк шықты.
Қырғыз еркек, біз қатын туыппыз ба? деп,
Саурықтың келді ашуы.
Ізденіп жүрген бұл жаудан
Батырдың болмас қашуы.
Қара мұртты сылармыз,
Мәніне қарап тұрармыз,
Бір Құдайға жылармыз.

Тасыбек айтты бір сөзді,
Төрт жүз өгізбен
Төмен кетті астыққа,
Саурыққа ақыл салады.
Саурық батыр ілезде
Үш жүз жігіт жиып алады,
Қаскелеңнен асып барады.
Ойдан келетін ерлерді
Қайырып тосып алады,
Терме тасқа салады.
Ауылға айдап жіберді.
Көк бөрте ат астында,
Саурық тосып қалады,
Тоғыз жігіт кеткен соң,
Саурықтың амалы қатты қу еді,
Саурық бірдеме қылар, – деп,
Үмбеталы, Шарғын –
Екі баласын бас қылып,
Қаражақ, Қауғыл ішінде,
Біреуін аман әкелді.
Орман батыр жіберген,
Үш жүз кісіні.
Сендер енді жүре бер.
Жол аузына кіре бер
Екі жүз үй салықшы,
Ішіп-ішіп бозасын,
Сонда жатып қалыпты.
Түс ауған шақ уақытта
Айдап кеткен өгіздің
Ізімен келіпті.
Астығымен төрт жүз өгізді
Қаскелеңге қарай
Айдап алып кетіпті.
Саурық жолды тосып қалыпты.
Терме таста еңкейіп,
Қарт бурадай шөңкейіп.

Ылдиымен ат қойып,
Келетін көп адамды көріпті.
Көрінбестен тұрындар,
Аттың мойнын бұрындар.
Жармысы өтсін кісінің.
Құдай кезегін берсе,
Бұл бір тегін олжа, – деп,
Тәуекел ғып тұрындар.
Жиырма-отыз кісі
Төмен өткенде,
Саурық оңды алды,
Жанындағы мылтыққа қол салды.
Қырғызға шыққан қарсыға
Әкең Саурық менмін, – деп,
Үш атады мылтықты,
Жоғарғыны жоғары,
Төменгіні төмен,
Екі бөлініп қашады.
Жоғары қашқан кісінің,
Саурық түсті көтіне,
Кім қарайды бетіне.
Мылтықты келіп атқанда,
Түтінге қосты түтінді.
– Әкең Саурық! – дегенде,
Қырғызда ес қалмады.
Қырғызға түсті салмағы.
Естімеген қырғыз қалмады.
Күн батарға келгенде,
Үмбеталы атын тастап,
Басшыға шығып барады.
Хан Орманнан тумай кет,
Аяғына оқ тиген қарғадай
Қайда қашып барасың.
Орманның ұлы сен болсаң,
Қашкенің ұлы мен болсам,
Тереземіз тең болса,

Қылышпен, найзамен
Шабыса кетсең болмай ма?
Шынайы батыр сен болсаң,
Найза, мылтық қолында,
Шабыса кетсең болмай ма?
Шабысуға дәрмен келмесе,
Атыңды тартып бұл жерде,
Табыса кетсең болмай ма?
Балуан болсаң бұл жерде,
Алыса кетсең болмай ма?
Қорыққаннан аяғын оқ үзген
Ақсақ қарғадай
Тасқа қашып барасың.
Құтылмайсың менен, – деп,
Айрылмаймын сенен, – деп,
Мылтықты басынан асыра
Екі атып жіберді.
Үмбеталы келді қасына,
Аманбысың Саурық, – деп,
Қол қусырып ол келді,
Құлдық ұрып қасына.
Енді атына мінгіз, – деп,
Ауылға енді апар деп,
Үмбеталы, Шарғынның,
Екеуін де әкетті.
Әне бір кезеңге
Мен шығып қайтайын.
Жүре бер, батыр, жүре бер.
Шауып шықты кезеңге,
Анау бара жатқан,
Қаражақ, Қауқыл, – деп,
Көзін салды өзенге.
Тоқта, Қауқыл, тоқта деп,
Мылтығын басынан асыра атып жіберді.
Тұра қалды ол Қауқыл,
Саурық барды қасына.

Қауқылмысың? – дегенде,
Саурық, балам, сенбісің? – деп тұрды.
Қасына енді кеп тұрды.
Не деп ұрыстың ағаға,
Жапанда құла далада.
Ашып қара көзіңді,
Есті менің сөзімді.
Сақалыңды сылып алайын ба.
Ағаларға не дедің,
Қане сенің қайратың,
Көрсетші менің өзіме,
Сұғайын ба найза көзіңе.
Әкемдей үлкен кісі едің,
Айтып тұрмын бұл сөзді,
Өзің айтқан сөзіңе.
Орманға мен не жаздым?
Ұрттағандай қанымды,
Шығарғандай жанымды.
Бәленше шапты болғанда,
Сегізбектің тоғызы бірдей түсті
Қасқарау Керім қолына.
Өлтіргелі жатқанда,
Отаным үшін шіркіннің
Қанын біз аламыз ба?
Атын, тонын маған берсін.
Саурық кісі шаптырды,
Сұрағанға серік бермеді.
«Қырамын мұның бәрін деп,
Кетіремін арын», – деп,
Керім батыр бермеді.
Саурық мінді атына,
Көңілі келді шатына.
Елу жігіт ерді
Саурықтың қасына.
Саурықты көрген соң,
Керім байпаңдай береді.

Ұялды ма, қорықты ма?
Тоғызын ат-тонымен шығарып,
Саурыққа әкеп береді.
Саурық алып тоғызын,
Аман-есен қайырып жіберді.
Жазығым қайсы Орманға.
Орман мені өлтіремін депті,
Ол қай жерінен арманда.
Қаражақ, Қауқыл, сен,
Айтамысың Орманға.
Айтайын, балам, Орманға.
Егер айтсаң, қайтасың.
Айтпасам, Құдайдан қайтсын.
– Бар, Орманға айтқын, – деп,
Қоя берді Орманға.
Қауқыл түнде барады,
Орманға барып жылайды,
Көздің жасын бұлайды.
Жылағанын Қауқылдың
Орман батыр сұрайды.
Осылай деді Саурық
Деп жылай береді.
Ауып келген екен
Саурықтың қонысы,
Расы еді сонысы.
Ата жерінен сын кетті,
Мықты жерге күш кетті.
Амалы қатты бала екен,
Ыңғайсыз жерде іс етті,
Амалсыз бізге істетті.
Ертең отыз кісі баралық,
Құдай басқа салған соң,
Аузына қаралық.
Тамырласып, достасып,
Адамымызды алалық.
Ертең отыз кісі атқа мінеді,

Қаражақ, Қауқыл ішінде,
Отыз кісі барады.
Саурық тұрған жылқының ішінде,
Елу жігіт қасында,
Бақ дәулеті басында,
Жау келер ме мұның қасына.
Жүйрік ат, ер жігіт бәрі сай,
Тұрған еді қару-жарақ асына.
Керме тастан
Қатар-қатар көп адам,
Төмен келіп төгіліп,
Ат қолтығы сөгіліп,
Бір топ кісі артынан.
Саурықтың көзі бар
Жаннан асқан қырағы.
Бір топ кісі ішінде
Орман батыр келеді.
Көз жететін жер емес,
Саурықты танып көреді.
Жаудан қалар ер емес,
Мен жылқы жаққа барайын.
Саурық қайда, – деп сұраса,
Ауылға қарай кетті, – деп,
Жөнімді солай айтыңдар.
Көрінбейін көзіне,
Қайырғын жауап сөзіне.
Асылық сөйлеп жаяу шал
Өз обалы өзіне.
Орман Саурық қайда деп сұрады.
Саурық ауыл жаққа кетті деп,
Қайырлы жауап қылады.
Қашкенің ауылы – бас ауыл,
Бас ауылға барып түседі,
Тамақтарын ішеді.
Өзенменен жағалап
Шауып барды

Сыпатайдың ауылына.
Шақырып алды
Сыпатайды қасына.
Орман батырың кеп түсті
Бас ауылдың басына.
Аылдасқалы, Сыпатай,
Сізге келдім осында.
Қалай қылып күтеміз
Үй тігелік басына.
Онан соң ертіп келді
Диқанбайды қасына.
Диқанбай батыр үйінен шықты.
Біз Дулат болып
Құдайдан қорықсақ-шы.
Саурық салды жел жаққа,
Сені салдық оң жаққа,
Өзіміз отырмыз
Қалың қазақ ел жақта.
Дауымызды алып бер, – дейміз бе?
Жауымызды шауып бер, – дейміз бе!
Біз Құдайдан қорықсақ-шы.
Жалпы Дулат болып
Орман батырды күтелік.
Тоғыз үйді тігелік,
Биені соялық,
Жігітті қатар қоялық.
Тоғыз үйді ауылдың
Аяқ жағына тігелік.
Орманды шақырып,
Орманды қонақ қылмаққа.
Бие қалды сойылып,
Үй де қалды тігіліп,
Ел қалды жиылып.
Ал Саурық барған жоқ,
Әлі Орманды көрген жоқ.
Қашке де отыр ішінде,

Диканбай отыр осында,
Сыпатай отыр қасында.
Саурық қайда кетті деп,
Қайта-қайта сұрайды.
Саурық келе жатыр деп,
Бір жігіт есік ашады.
Сәлем беріп кіреді.
Орман қолын ұстады,
Көрсетті бұған нұсқаны.
Сен де менің ұлым деп,
Еңкейіп бетінен сүйіпті.
Уәкіл балам сенсің деп,
Шығармады қасынан,
Құс ұшырмай басынан.
Токтатқан соң,
Орман билік қылады.
Ой, бір билік қылайын,
Жаратса Құдай ылайым.
Төрт аяқтан қашу жоқ,
Екі аяқтыда сату жоқ.
Төрт жүз өгізді,
Арқан жіппен,
Бидай, талқан, жүгімен.
Арқадан ауып келіпсің,
Сендерде азық жоқ,
Бұл ісінде жазық жоқ.
Қыбыланың қызыл желі,
Соққан екен самалы.
Жас та болса бұл Саурық,
Жаннан асқан амалы,
Жүзелген ердің самалы.
Дулатпын деп көпсініп,
Бекпін деп бексінбе.
Қалың Дулат тұсына,
Саурықтай батырдың,
Сені салдық оң жаққа.

Жаулы жерге барғанда,
Кіреді екен күшіне.
Даулы жерге барғанда,
Сөз толады ішіне.
Мың қарғаның тұяғы
Бір тұйғынға өтпейді.
Ашуы келген жерінде
Бір ойран салмай кетпейді.
Тамам қарға жиылса,
Бір сұр қарға жетпейді.
Саурықтай батырым
Намысыңды әперген.
Дұшпанды көрсе,
Мәссаған деп тап берген.
Амалменен ер Саурық,
Шөгіп жатқан Орманды
Пенде ғып алдына әкелген.
Амалмен үйіне әкелген
Құдай берген жүректі,
Берген Алла тілекті.
Көбелектей көп Дулат,
Көптігіңмен ісің жоқ,
Дұшпанға қылар күшің жоқ.
Бек қылатын ішінде,
Мың болсаң да бір ғана,
Саурықтай кісің жоқ.
Жау жағына ел бермей,
Дау жағына сөз бермей,
Қай дұшпаның кетіп ед
Саурыққа алынбай.
Қырғыз-қазақ жүр ме еді
Саурыққа жалынбай.
Қан қамың қал ғысыр (?)
Сауыт-сайман сайланып,
Жалаң қылыш байланып,
Найзасын тасқа түйреткен

Саурыққа кім жеткен.
Құтылдың мойындағы міндеттен.
Асулы жерді күзеткен,
Жылқының бәрін түзеткен,
Мандайына бақ берген
Саурықтай батырға,
Дулат түгіл қазақта
Кім шақ келген.
Рас, Шапырашты
Сенен аз едім.
Аз да болса сенен баз едім.
Даулы жерге барғанда,
Саулап тұрған сөз едім.
Жаулы жерге барғанда,
Найзаның ұшын безедім.
Келді ме менің кезегім,
Келсе менің кезегім
Кезегімді бір бермей,
Өртедің менің өзегім.
Шапырашты мен едім,
Елдің шетін қыстаған,
Көлденең найза ұстаған,
Дұшпаннан қашпаған.
Ақыл, қайрат іс қылып,
Кезекті жерде саспаған.
Ерегiскен дұшпанды
Тарықтырған қара келідей
Шоқитып тастаған.
Шапырашты мен едім,
Етімде бар тірлігім,
Аузымда бар бірлігім.
Ерегiспе менімен,
Қай жауымнан қаймығып,
Қайда жәкетай деп жалынып,
Қайда саған айтып ем.
Найзаның басына,

Желекті мен байладым.
Қаптаған қалың жауымды
Бір шыбықпен айдадым.
Уа, қауым тұр жиылған,
Ақылменен ойлаймын,
Еш дұшпаннан сағым сынбады.
Ерегіскен дұшпанды
Түбіне жетпей тынбадым.
Сен Қасараудың ішінде
Қайда соғып тұрған дауыл ең,
Жылқы болсаң, жауыры ең
Сен қайда Малдыбай, Қонысбайдың
Бірге туған бауыры ең.
Сен Қордайдың астында
Көбік құрттап жатыр ең.
Кешегі сен
Жайлау тимеген ауыл ең.
Сен қайдағы дүр едің,
Қанша малың болса да,
Жосып кетіп жүр едің,
Жүн жеп, жабағы құсқан дүр едің,
Үстің толған кір едің.
Сан тимеген сасықтың
Кеше ғана бірі едің.
Сен Қасқарау ішінде
Сұлтанкелді Бөкенсің,
Атып салған текемсің.
Өзіңе өзің сұқтанып,
Өзің түбіне жетерсің.
Өз малыңды міне алмай,
Өз асыңды іше алмай,
Өтерсің, бәсе, өтерсің.
Біздің Шапырашты ішіндегі
Қайыршы Тіленшідей екенсің.
Аузы-басың бүрісіп,
Қол-аяғың тырысып,

Көрінгенмен ұрысып,
Долы қатын сияқты,
Құдайдың ұрғаны екенсің.
Мен отырмын сөз сөйлеп,
Нұрым қызыл шоқтай боп.
Бұл сөзімді сынаңдар,
Жаныс, Сиқым, Ноғайбай мырза,
Тағы да Ботбай боп.
Екі беттен тамтық жоқ,
Ана бір тасқа түсіп,
Жаншылып қалған боқтай боп.
Бетіңді адам көргісіз,
Жайлауда бұршақ ұрған
Боқтай боп.
Ағыным ақ боз аттың арынындай,
Дауысым аққан судың сарынындай.
Екі бетте тамтық жоқ, Құдай ұрған,
Қазып алған картоптың орынындай.
Мен сөйлеймін үлкен үйдің төріндей боп,
Сен отырсың шал болып,
Мен отырмын жас жігіт өрімдей боп.
Жан біткенді бойыңа тоқсынбайсың,
Майлыбайдың баласы Керімдей боп.
Жұртқа аян менің дабысым,
Дарылдап, несін менімен былшылдайсың.
Аузындағы құсығың мен боғыңды жеп.
Аузына келгенін қайтармайды,
Осының мақұл ма жыйылған көп.
Биім атын атайын Сарыбайым,
Саржандай болысым,
Түзелген менің қонысым,
Ешкімге кеткен емес намысым.
Ешкім би-болыстан кем емес,
Жөні келсе танысым.
Бәйге атынан кем емес,
Жүгірsem менің шабысым,

Кімге кетті намысым.
Басың сенің шатылған,
Басың бұлға сатылған.
Саурықпен ерегісем деп,
Байзақтай батырыңды,
Қоқанда ләшкер құсбегі,
Зеңбірекке байлап атылған.
Басы бәлеге шатылған.
Ләшкер Құсбегің,
Саурық өкіл баласы,
Сөздің келер данасы.
Ақылы бар кісілер,
Сөз мәнісін қарашы.
Кешегі дәу Сыпатай,
Ол Ботбайдың баласы.
Сыпатайды арбаға таңып ап,
Ләшкер құсбегіне,
Өлтіреміз деп ап жөнелді.
Сыпатайдың жазығы,
Қалмаққа қашып кетед деп,
Дулаттың өзінің қылған жаласы.
Мынау Ботбай баласы,
Сен де Ботбай баласы.
Сонда тағы Дулаттың,
Жазықсыз іс қылды деп,
Саурыққа келіп жалынды.
Сенен қайрат болмаса,
Сыпатай батыр кетті деп,
Сыпатай бұған не етті деп,
Саурық батыр барыңыз,
Сөзіме құлақ салыңыз.
Ісі аққа Құдай жақ.
..... ісі ақ,
Деген сөзін естіп.
Сыпатайдай батырды,
Өсекпен ұстады.

Түзеген батыр нұсқаны.
– Олай болса барайын,
Мәнісіне қарайын.
Түн ұйқыға қарамай,
Ат теріне жарамай.
Бәленшенің көк жорғасын
Сен маған әкеп бер,
Екі атпен қосақтап,
Ләшкер Құсбегіне барайын.
Өкіл балам деуші еді,
Алдына барып жылайын.
Екі ат мініп ап,
Күн-түн қатып жөнеді.
Саурық екі жорға атын мініп ап,
Бір күн, бір түн жүріп,
Олардан бұрын барыпты.
Ләшкер Құсбегінен сұрады,
Сонда берді тілегін,
Қуанып ердің жүрегі.
Балам, неғылып жүрсің деп,
Ләшкер Құсбегі
Саурықтан сонда сұрады.
Жүрегіме қан түсті,
Қисық емес дәл түсті.
Ауылдағы арызым,
Мойнымдағы парызым,
Сыпатайдай батырым,
Өсекпенен арбаға таңылды.
Сыпатай сізге не қылды,
Не тобасынан жаңылды?
Сыпатайдай батырым,
Кеше ғана алдыңда,
Бұлбұл құстай сайраған,
Елдің қамын ойлаған.
Сыпатайды арбаға таңдырған,
Дулаттың өзінің айтқан өсегі.

Тілекке келдім мен сізге.
Тілегімді берсеңіз деп айтамын,
Бермесеңіз тақсыр қайтемін.
Алдыңа келіп жылаймын,
Көздің жасын бұлаймын.
Өкіл балаң шын болсам,
Тақсыр сізден сұраймын.
Берсең тақсыр кеп тұрмын,
Тілегімді бер деп тұрмын.
Неше күндей күн қатып,
Неше түндей түн қатып,
Әрең деп сізге кеп тұрмын.
Қалмаққа қарап
Қимылдаса еліміз,
Дұшпанға қату беліміз.
Өкіл балам, – десеңіз,
Сыпатайды беріңіз,
Бір қасық қанын қиыңыз.
Өсек айтып жүрген арада,
Жүрегіміз ақ жол боп,
Елі-жұрты жылады,
Көзінің жасы сел болып.
Бір қатар жанның серкесі,
Ел-жұртының еркесі.
Әппақ мені жылатпа,
Алатауды құлатпа.
Әппақ іске өлтірме,
Қылма таба өсек айтқан дұшпанға.
Маған сенсеңіз,
Бұл тіліме көнсеңіз,
Ақ қанын жерге тамызба,
Болмасын ел-жұрт таба.
Әппақ мені жылатып,
Тұрсаңыз ұнатып
Қол қусырып сұрады,
Құсеке! – деп тұрады.

Өкіл балам десеңіз,
Бір қасық қанын беріңіз,
Деп Саурық сұрады.
Әдейі өксіп келдің деп,
Балам, саған бердім, – деп,
Жанған отты өшірдім,
Қанын саған кешірдім, – деп.
Бар жұмысың бұл болса,
Жұмысыңды бітірдім.
Қош, балам, енді не? – деп,
Ұлықсат берді өзіне,
Қабыл қылды сөзіне.
Ол түні енді қонды да,
Ертең қайта салады.
Әулиеатадан
Қарсы алдынан шығады.
Алып келген қағазын,
Шекербектерге салады.
Сыпатайдай батырды
Әулиеатада ажалдан,
Айырып алады.
Сыпатайды босатты
Саурықтай батырың.
Сыпатайды өлімнен айырды,
Айырғаны зайыр-ды.
Басында Ботбай құса да,
Түсінде болды қатер іс.
Намысыңды әперген,
Жанжалды жерде тәу берген,
Орысқа кеткен намысты
Осы батыр әкелген.
Саурықтай батырға
Қандай адам шақ келген.
Саурықтай батырдың
Көзін оттай жандырған.
Ерегіскен кісіні

Ес-түсінен тандырған.
Найзаны тасқа егеген,
Қолдың алдын бөгеген,
Атын мінген қылаңнан,
Сұлуды құшқан бұраңнан,
Жігітті жиған өңірден,
Қай дұшпанға
Кетіп еді намысың,
Жер жарады дабысың.
Қолыңдағы асылдың,
Білмейсің ғой мәнісін.
Дұшпаның қашқанда,
Артынан кусам, жеткенмін,
Алдынан барсам, тосқанмын.
Жасығына көпсік жоқ,
Асылда аздық жоқ,
Ауданың аз десең де,
Таразыға салғанда,
Бәріңді де басқанмын.
Ләшкер Құсбегінің
Өкіл балам дегенінің мәнісі:
Қалмақтың алыс қонысын,
Шақырасың елім деп.
Кетіп жүр екен намысы.
Саурықтай батырды
Ләшкер Құсбегі
Шақырып алды қасына.
Текежәуміт арғымақ
Мінгізеді астына.
Алтын қымқат жамылтып,
Асыл киім кигізді,
Алтын дулыға кигізді
Саурықтың басына.
Отыз жігіт ертіп қасына,
Қалмақтың бастық ханына,
Қалдар ханның жұртына жөнеді,

Қару-жарақ асына.
Егесіп жүріп бір күні,
Ұрлап алып баласын,
Алып келіп баланы
Ләшкер Құсбегіне береді.
(Қарашы ақылының данасын).
Қайратына қақ тұрған,
Айтқанына нық тұрған.
Алып келіп баланы,
Таза қылып баққызған.
Тілегі қабыл болған соң,
Ерлігін батырдың ұнатқан.
Жауының баласын алып,
Жауын жаман жылатқан.
«Өкіл балам сенсін», – деп,
Саурық солай атанған.
Тілегі жаудан қайтпаған.
Саурыққа еш адам
Өсте жаман айтпаған.
Әппақпын деп ақсынба,
Дулат сенің де.
Түн болса көлеңкелі,
Жарға бармаған,
Нең артық сенің қатыннан.
Саурықтай батырдың,
Қозғайын оның затынан.
Андас шешен дауды алса,
Іле судың арасынан,
Басып озған ерлер ғой
Қатардағы халқынан.
Ол батырлар ұмтылса,
Етегін-жеңін қымтанса,
Турамай сірә, кетпейді.
Айбаты оның кем емес
Темірден соққан талқыдан.
Жауды көрсе тоқтатқан,

Дауды көрсе сөз тапқан,
Жауды көрсе ел шапқан,
Атасынан ел баққан,
Ешкімге залал қылмаған,
Шашылғанын жинаған,
Меймандарын сыйлаған,
Дұшпандарын қинаған,
Қай ісі бар Саурықтың
Бұл халыққа сыймаған.
Ерегіскен дұшпанды
Тезге салып түзеткен.
Даулы жерге барғанда,
Тіл мен жағын безеген,
Еш адамнан қорықпаған,
Елдің шетін жайлаған,
Мамаға атын байлаған,
Сол кезінде Саурыққа
Кім жетем деп ойлаған.
Өзі адамның батыры,
Көп үстінде ерулі.
Әділдігіне қарасаң,
Әділетпен сұрасаң,
Әділетсіз баласына
Болмайды жақыны.
Бурадай басы сақылдап,
Дұшпанды жерді көргенде,
Алтын түсі жарқылдап,
Даулы жерді көргенде,
Екі көзі тұнжырап,
Ақ сауытын жамылған.
Ерегіскен дұшпанға,
Қарт бурадай шабынған.
Ұлы жүздің батыры
Сәтімен табылған.
Ішінен қаттау киінген,
Қайратына халық сүйінген,
Дұшпаны қатты күйінген,

Досы қатты сүйінген,
Алтыннан бұрамалы
Дулығасы басында.
Қайратты туған ер жігіт,
Бәрі де тұр қасында.
Сен Қасқараудың ішінде
Малдыбай Қонысбайдың
Айрылмастай қайдан бірі едің
Тұла бойың иір едің.
Қоныс тимей өзіңе,
Кірмедей боп жүр едің.
Жылқы болса сүреңі,
Жорғаның бірі едің.
Сен қайдан Дулаттың
Жығылғанын сүйедің,
Қор болғанда өр едің,
Қасқараудың бірі едің.
Барып тұрған өзің сорлы қор едің,
Жылқы болсаң, торы едің.
Осыныңнан қағынған,
Тұла бойың құрысқан,
Шеке басың тырысқан,
Жүрген жеріңмен ұрысқан,
Бәлекетті бастаған,
Басыңа бәле жастаған,
Екі бетте тамтық жоқ,
Сені кісі демес Қасқарау,
Бекер жолға тастаған.
Аузы-басың шошандап,
Өсектен басқа айтпаған,
Бәлекеттен қайтпаған,
Ұялатын бетің жоқ,
Ұстасатын көтің жоқ.
Орып салған миядай,
Екі бетте тамтық жоқ,
Ара салған ұядай.
Сенің айтқан ол сөзің

Бұл халыққа сыя ма-ай.
Өсек болды айтқаның,
Дардай кісі боп қалдың,
Сенің жақсы емес пе
Жаман сөзден қайтқаның.
Басың жаман жалқау бас,
Бұл сөзді менің айтқаным.
Бойың сенің құрыс боп,
Жүрген жерің ұрыс боп,
Қанша өсек айтасың.
Дардай кісі боп қалдың,
Былжырап бекер қайтесің.
Ұялатын түсің жоқ,
Сүйенетін кісің жоқ,
Ұятпенен ісің жоқ,
Қырық-елуге кеп қапсың,
Адамшылық түрің жоқ.
Ұят ойлап сақтансаң,
Анау үйдің қатыны,
Аузыңа сиейін деп отыр.
Кісілік сенің арың жоқ,
Бұл ұяттан сақтанған.
Арыңды беліңе байлап,
Айрандай төгіліп жатпаған.
.... дау өсек таппаған,
Жүрген жерің дуылдап,
Қатындар отыр шуылдап,
Өсек айтар шіркіндер.
Өзің жаман кісісің,
Тыныш отырмайсың бүлкілдеп.
Сөзің жаман кісі екен,
От алардай көлендеп.

Сарыбас қайтып сөз таба алмай, жиылған жақсылар:
«Жамбыл жеңді», – деп біледі, Жамбылдың жолын беріп
жөнелтеді.

1895 жыл.

ЖАМБЫЛ МЕН ДОСМАҒАНБЕТ

Әуелі тамам сөздің іпидасы⁴¹,
Жиеннің жиырма үште еді жасы.
Сөйлейін Жамбылменен айтысқанын,
Жарандар, құлақ салып, сөз тыңдашы,
Жамбыл да өз тобынан асып жүрген
Көп ақын беттей алмай қашып жүрген.
Сөйлеуге қара сөзге құстан жүйрік,
Көңілін талай жанның басып жүрген.
Сөйлеген талай топта таңдай қағып,
Жұртына өлеңменен жүрген жағып.
Бұл күнде Досмағанбет не болғанын,
Көрерсің тамаша ғып тұрғын бағып!
Бала екен сөзге жүйрік Досмағанбет,
Жасынан жүрген екен өнер іздеп,
Көбісбай, Қаранбайда жатқан екен,
Қысты күн іздеп келіп нағашым деп.
Сол кезде Жамбыл ақын ол да келген,
Өлеңі ұйқы-тұйқы соққан желден.
Үйінде Көбісбайдың қона жатып,
Өлеңді білгенінше сабай берген.
Бұл Жамбыл сөз сөйлейді таңырқатып.
Өлеңді бастан-аяқ аңыратып.
Жантай мен Сүйінбайдың айтысқанын
Жырлады біразырақ дауылдатып.
Саламат-аман тұрсам, көрермін, – деп,
Ол түні Досмағанбет қалды жатып.
Ал, енді сөйлер желіп Жамбыл ақын,
Ежелден топты жарған даңғыл ақын.
Сөйледі сонда Жамбыл бұған қарап,
Таң атқан іші-бауыры аттай жарап.
Алдына келіп: – Кәне, сөйле, – деді,
Баласың сен де ақын жаңа талап

⁴¹ Іпидасы – араб сөзі, бастамасы, алғашқысы.

Ол бала сөз сөйледі тілді безеп,
Отырған әдеппенен көңіл тежеп.
– Сөйлей бер, білгеніңше, Жамбыл аға,
Бір келген мейман едің, бердім кезек.
Сөйледі сыпыра желіп Жамбыл ақын,
Көрінді көп ақыннан сөзі батым.
Жарандар, жүз жыл дәурен сүрген болсаң,
Ойлағын, бір басыңа ажал жақын.
Сөйледі сонда Жамбыл нақыл айтып,
Жуық боп ағайынға жақын айтып,
Елінің үлкен-кіші баршасына
Отырды әр нұсқадан ақыл айтып.
Сөйледі мүдірместен сары таңға,
Өзінен басқа жоқтай бұл жаһанда.
Отырған төрт түйелі Жалайыр, – деп,
Тиеді сөздің шеті анда-санда.
Баяндап әңгімесін бастан-аяқ,
Айтысқан Жамбылменен сөзі мынау.

Жамбыл:

Самғаймын қанатымды, ал, аспанға,
Дүбірлеп дауысым кетсін бар жаһанға.
Иірем сені сөзбен, Досмағанбет,
Аяғың тисін жерге анда-санда.
Сен мені жеңе алмайсың, арбасаң да,
Төрт бұрышын төңіректің жалмасаң да.
Жалаңдап аш бөрідей келдің қайдан,
Жақсылық Жалайырдан алмасаң да?
Арғы атам – аруақты ер Қарасай,
Теңселген дүбіріне тау менен сай.
Пірім бар жыр нөсерін аспанға атқан,
Сұңқардай саңқылдаған ер Сүйінбай.
Ілгеріде Шөже, Балта⁴² заманда өткен,
Асекең⁴³, Бұқар жырау арманда өткен.
Солардың аруағы маған қонып,

⁴² Шөже, Балта – XIX ғасырдағы халық ақындары.

⁴³ Асакең, Асанқайғы – философ-ақын.

Ел мұңын жырмен толғап, нөсерлеткем.
Сөйлеймін, ерегiссем, өктем-өктем,
Түскендей жайдың оғы саған көктен.
Шын қызсам, сөзім – жалын, домбырам – найза,
Құрсаулы сауыт болар маған шекпен.
Баласы ұлы жүздің – Абақ, Тарақ.
Көтерген ақылгөйге мені балап.
Қаңғырған аш бөрідей ақын келсе,
Бұл Жамбыл жіберетін сөзбен сабап.
Құйындай көкке шапқан мен бір пырақ,
Арамыз екеуміздің алыс-жырақ.
Төменде шықылықтаған сен торғайсың,
Айтыспа, менімен, ақын шырақ.

Досмағанбет:

Сөйлейсің барған сайын өктем-өктем,
Түскендей ата-анасыз аспан-көктен.
Аралап Абақ, Тарақ, жүрсең-дағы,
Түспепті тері шалбар, қаптал шекпен.
Ол да өткен Асан қайғы, Бұқар жырау,
Ол күнде шапқыншылық, қанды бұрау,
Қараспай жарлы-жалшы нашарларға,
Хандардың мақсаты сол – жұртты қинау.
Атамыз бәріміздің – Абақ, Тарақ,
Ақынды көргенім жоқ сендей салақ.
Бойында саралықтың белгісі жоқ,
Тал түсте кеткендей-ақ ұры тонап.

Ал, Жамбыл-ау, Жамбыл-ау,
Сөз сөйлейін мен саған,
Таудан аққан бұлақтай
Жас өспірім баламын,
Жапырағы жайқалған,
Көлге біткен құрақтай.
Лақ, текедей бақылдап,
Мазамды алдың шыдатпай,
Қойдағы азбан қошқардай,

Сөзінді мен отырмын
Сірә де сенің ұнатпай.
Өлеңінді қысқартқын,
Мұнан былай ұзартпай.
Буындырам мен сені,
Бір шығармай үніңді,
Желкеңнен түскен тұзақтай.
Жаудыратам көзіңді,
Қалдырамын сөзіңді,
Қараңғы түн болғанда
Алдыңда жанған шырақтай.
Ақында шайыр ақпамын,
Аспанға ұшқан пырақтай.
Сөзінде сенің асыл жоқ,
Құбылып тұрған сынаптай.
Меніменен айтысып,
Жете алмайсың мұратқа-ай!
Жас баламен шайқасып,
Айтысып өлең байқасып,
Жас ақыннан сүрініп,
Қалып жүрме ұятқа-ай.
Жете алмассың куғанмен,
Мен бір асыл туғанмын.
Белді қынанай буғанмын.
Арғымақтай буданмын.
Тұлғанды сенің айтайын,
Тұлпарлығыңды байқайын.
Сұлыға тойған қазанат,
Маған қайтып жетерсің.
Алдыңда жүрген пырақпың,
Енді маған нетерсің?!
Меніменен айтыссаң,
Түбіңе өзің жетерсің.
Бұл арадан кетерсің.
Қасірет-қайғы шегерсің,
Ала алмасаң, алысып,

Арманда болып өтерсің,
Ақындығың шамалы,
Ала қашпа екенсің.
Тонауға түскен ұрыдай,
Ат-тонынан айрылған,
Қанатынан қайрылған,
Жасыған жездей майрылған.
Басыңда жөнді бөркің жоқ,
Адам көрер көркің жоқ,
Ақынмын деп сестенбе,
Сөзіңде қуат, серпін жоқ.
Өз пиғылыңнан тапқандай,
Кейпің жаман, Кейқуат⁴⁴,
Байдың малын баққандай.
Құлаққа маза бермедің,
Даңғаза дабыл қаққандай.
Алдында жиған малың жоқ,
Мойныңа салған салық жоқ.
Қу кедейсің қаңғырған,
Жауласарға елің жоқ.
Жыршы емессің, бақсысың,
Дүниеге тапшысың,
Бақсы да, сірә, болмадың,
Өлең айтып оңбадың.
Ел ішінде азыпсың,
Бір Құдайға жазыпсың.
Шекпенің жоқ сенің де,
Сен бір жүрген зәлім-ді.
Бір бойында сәнің жоқ,
Аралап Абақ жүрсең де,
Үш күн жатар жайың жоқ.
Жаман тамды салдырған
Орыстан зақұн үйреніп,
Ағайын көңілін қалдырған.
Жатқа жерді алдырған.
Елінде бір байлық жоқ,

⁴⁴ Кейқуат – «Алпамыс батыр» жырындағы кейіпкер, қойшы.

Қазан асқан жеріне
Сабан-топан жақтырған.
Кеште ойнаған бақсыдай
Саған қобыз шалдырған.
Сені көріп отырмын,
Өзімнен-өзім қапалап,
Түсіңе сенің қарасам,
Жүні түскен жапалақ.
Жаратқан ием, Құдай-ай!
Нағашы жұртым ер екен,
Сауыққойшыл ел екен.
Көтереді ақын деп,
Мұның несін сән қылып.
Біздің елде бұл болса,
Аяқ жолын таба алмай,
Кетер еді қаңғырып.
Ал, Жамбылым, Жамбылым,
Өлеңге жүйрік даңғылым.
Еркек болсаң, қашпағын,
Қайратыңды қарыштап,
Өнерің болса, бастағын.
Ұрысқақ қатын секілді
Аузыңнан от шашпағын.
Мініңді айтып берермін.
Ақыным, Жамбыл, саспағын.
Асқанға тосқан кезек-ті,
Алдын ала баспағын.
Армансыз бол, ақыным,
Ақындығың болмаса,
Жоқ екен басқа нақылың.
Кім жығылып, кім жығар,
Байқармыз сөздің ақырын.
Қартайғанша қақылдап,
Жел сөзге бір тоймайсың.
Жеңемін деп ойлайсың,
Меніменен ойнайсың.

Әсем болсаң, бәсең бол,
Өзінді өзін көтеріп,
Сонша неге болмайсың.
Қонақ қонса үйіңе,
Тышқан мұрнын қанатып,
Тышқақ лақ соймайсың.
Бергеніне құдайдың,
Қанағат қылып тоймайсың.
Ел қыдырып сүмендеп,
Жасыңнан қылған әдетің,
Елден-елге тіленіп,
Жамбастай жатып шіреніп,
Тентіреуді қоймайсың.
Астыңа мінген ерің жоқ.
Қол берген мықты пірің жоқ,
Не басыңа күн туды?
Бір жаныңда тыным жоқ.
Өміріңді өткіздің,
Көп сөзіңнің ішінде
Бір дәлелді шының жоқ.
Халықтан дүние сұранып,
Жарыған, сірә, жерің жоқ.
Айтқаның ылғи өтірік,
Сөзіңе сенің сену жоқ.
Есігің бар да, төрің жоқ.
Алысып әлің келе алмас,
Ылдиын кеткен, ерің жоқ.
Бір өткен соң дүние,
Қайта айналып келу жоқ.
Қорықпайсың, бейшара,
Өлеріңнің шағынан,
Кетер ем ұрып бір жерге,
Азырақ қорқып отырмын
Сақалыңның ағынан.
Отырсың ғой қушыып
Қой бакқандай қу кедей.

Байлығын айтсам Тарақтың,
Қаларсың сен үндемей.
Қалдай, Маман, Көлібай⁴⁵,
Байлығы тасқан күнде үдей.
Іледен әрман көсілген,
Жерін қаптап малы жүр,
Кім айтар мұны шын демей.
Қалдайдың бағы жанып тұр,
Жарқырап ашық шілдедей.
Жылқы мен қойы есепсіз,
Жұрттан асқан байлықпен,
Түйесін жүр жүндемей.
Елімдегі байлықты
Айта берсем, сөз жетпес,
Сусап қалар тіл-көмей.
Ақын болсаң, ашық айт
Еліңдегі байлықты,
Біздің елді күндемей.
Елің сенің оңбаған,
Енді не деп айтамын,
Кедейлікті мін демей?

Жамбыл:

Солай ма, бала, солай ма!
Зығырына Жамбылдың
Тисең, саған оңай ма!
Қуырамын енді мен
Ақындықтың апшысын,
Көргенім жоқ өмірде
Жел сөздің мен тапшысын.
Өлеңім асау теңіздей
Өрге қарай шапшысын.
Толқындай сөзді сапырып,
Арыстандай ақырып,
Шығайын енді айтысқа.
Нажағайдай сөзімді

⁴⁵ Қалдай, Маман, Көлібай – Орта жүз, Найман елінің ірі бай-феодалдары.

Жаркылдатсам алдында,
Есің шығып адасып,
Біле алмассың әкеңнің
Өлгендігін қай тұста.
Сөз білмейтін баласың,
Ақындыққа шаласың,
Меніменен айтыспа.
Кемітесің кедей деп,
Басқа сөзді таппайсың,
Жетісіп жүрген немедей,
Еліңді құр мақтайсың.
Малды санап мақтанбан,
Малында емес ел бағы.
Қорғаған жаудан халықты,
Ерлік пенен даңқты,
Елімнің күшті аруағы.
Елімде болды батырлар:
Қарасай атты ұранды.
Асынып жау жарағын,
Еліме шапқан қалмаққа
Орнатып қара тұманды,
Салатұғын ылаңды.
Қаһарына шыдамай,
Қалмақ кезген Шығанды.
Қылышынан өткізген
Қаракесір Қаһанды:
Жауынан жерді босатып,
Осындай атақ кім алды?!
Бүгінгідей сөзіме,
О-дағы саған күмәнді.
Көп сөзіңнің ішінде,
Бір сөзің жоқ ұнамды.
Байқалып әбден сыналды.
Елден алғыс алмайсың,
Көтеріп кітап, Құранды.
Меніменен ұстасып,

Білмейсің Құдай ұрарды
Женбек қайда Жамбылды.
Сенің айтқан өлеңің
Тараған бізден ұшқын-ды.
Қысым көрсең Жамбылдан,
Деп жүрмегін түбінде,
Қандай іске тап қылды.
Ерлігің болса мақтанғын,
Қалмақты қуып қашырған.
Айдарынан жел есіп,
Алатаудан асырған,
Айбалта, қылыш асынған,
Жанындағы жабдығы
Наркескен, қанжар асылдан.
Қарасайдай батырлар
Қиқу салып аттанса,
Еліме тиген жаулардың
Алмадай басы шашылған.
Айтшы, осындай ерлерді
Елінде даңқын асырған!
Айта алмасаң бұндайды,
Айтыспа, сен антұрған.
Қорықсаң неге айтыстың,
Ағарған сақал, шашымнан?!
Ата-ана сыйлап көрмеген,
Биәдеп өскен жасыңнан,
Сен бір жүрген сауысқан.
Кесірің үлкен басыңнан.
Меніменен айтысқан
Сендей талай кеппенің
Көкірегі басылған.
Уә, қу таңдай Жалайыр!
Менен асқан елінде
Бар ма, сірә, бір шайыр.
Жамбыл жырау толғанса,
Домбырасын қолға алса,

Пар келтірмес ешкімді.
Сөз дауылмен соғушы ем
Сендей ақымақ мүскінді.
Ауылыңа алып бар
Шашылған бізден ұшқынды.
Сүйінбай ақын ұстазым
Сөз қанжарын суырып,
Дұшпанға өстіп күш қылды.
Құдай атқан қу молда,
Берекеңді ұшырып,
Кетірейін пыстыңды!
Арбаөткелдің түбінде⁴⁶
Бір күн, бір түн шайқасып,
Өнерін әбден байқасып,
Құлмамбет те жеңген жоқ.
Жеңбек тұрмақ Құлмамбет,
Нысанаға келген жоқ.
Қаракерей Түбек те,
Жалайырда Қарқабат⁴⁷,
Бұ да айтысып, көрген жоқ.
Жамбыл, Жамбыл болғалы,
Жамбыл атқа қонғалы,
Ешкімге намыс берген жоқ.
Жеңіліп қайтты Құлмамбет,
Құр сүлдесі, өлген жоқ.
Көпшілікке бет бұрып,
Азғырушы адамға,
Қараспайтын сараңға
Жамбыл әсте көнген жоқ.
Еңбегім сінді еліме,
Ел ішінде еріме.
Сол үшін бағым сөнген жоқ.
Тарта сөйле тілінді,
Танимысың піріңді?

⁴⁶ Арбаөткел – Қапшағайдың аяқ жағындағы Үшаралдан төмендеу, атпен өтетұғын қылта жер. Бұл Іле өзенінің бұрынғы белгілі өткелі.

⁴⁷ Құлманбет, Түбек, Қарқабат – XIX ғасырдағы айтыс ақындары.

Танымасаң піріңді,
Айтайын сенің мініңді.
Әдеппенен сөйлер ең,
Егер болсаң білімді.
Жұрттың бәрін ұмытқан
Хан, патша шенеунік,
Сен сықылды молдалар.
Бетіне ұстап Құранды,
Өтірік айтып, елді алдап,
Таратқан қисық ұранды.
Аятын оқып ышқынып,
Ауруға дем үшкіріп,
Молдалар ұқсас жыланға.
Балуан болсаң, белсеніп,
Шық күреске сыбан да.
Барың болса, қарышта,
Емеспін саған құданда.
Сен – күйкентай, мен – тұйғын,
Жүр жайыңа одан да,
Әліңді білмей алысып,
Аптығып сөйлеп асығып,
Жолықтың қырсық лаңға,
Қаптаған қара тұманға.
Арқа тұтып ақырып,
Бұл Абақтың баласын,
Жаңғырықтырып мен шықсам
Алатаудың саласын,
Жайлау, қыстау, мекен қып
Өзен бір сай-саласын.
Көптігін айтсам Абақтың,
Аз ғана ауыл Жалайыр,
Қарамды көрмей қаласың.
Қу ауызды, қу молда,
Қайтер екен? – десем мен,
Өршеленіп барасың.
Тіл тигізсең бабама,

Өртке күйіп, жанасың.
Ажырата сөйлегін
Бай, кедейдің арасын.
Құр кепкеннен пайда жоқ,
Сөйлегін сөздің данасын.
Жығылғанды, жыққанды
Сонда білер әр адам,
Өзінің білсе шамасын.
Ұзын сонар жүйрікпін,
Әңгімеге қанасың.
Ұзыннан жыр боратсам,
Сонда есіңнен танасың.
Албырт жиен, Жалайыр,
Маған қарап не дейсің,
Дедің маған кедейсің.
Мен қорғасын сақамын,
Сен – ұтылғыш кенейсің.
Мен – бір соққан дауылпаз,
Сен – салмақсыз, к... бос,
Ебелек қаққан ебейсің,
Бір ұстасып қалсам, – деп,
Күшінді байқап шенейсің.
Мен жайыңды айтайын.
Жалайырсың, кедейсің,
Кедейліктің белгісі,
Жақын-жуық келмейсің.
Шыққан жерің мен болсам.
Менен шыққан сен болсаң,
Кімді кімге теңейсің.
Қысы-жазы ау салып,
Іледен балық қоймадың.
Шіріген сүйек жесең де,
Қарның шығып тоймадың,
Тұздап балық қақтадың,
Сары майдай сақтадың.
Елің кедей болған соң.

Жайым қалай болар? – деп,
Дарияны жақтадың.
Өз малыңды өргізіп,
Жерінде мал бақпадың.
Қонақ қонса үйіңе,
Союға мал таппадың.
Тайдың майын бермейтін
Несіне байды мақтадың?
Айлық жерді ауызың
Бір-ақ күнде аттадың.
Би мен болыс қолына
Шығыны болып кетеді
Жазы-қысы тапқаның.
Заманақыр болды ма,
Өз тұқымым өзіме
Жау болып, қарсы шапқаның
Ел байлығы өзінде,
Тіл байлығы сөзімде,
Малы жоқ тақыр кедей, – деп,
Өтірік жала жаппағын
Ерегіссең менімен,
Мен ұстасам сенімен,
Шығып кетер аптабың,
Молда емессің, сиқырсың,
Зікір⁴⁸ айтып зарлаған,
Жаназа⁴⁹ оқып өлгенге,
Підия⁵⁰ алып жалмаған.
Шариғат жолы мынау, – деп,
Қараңғы, надан халықты
Көзді жұмып алдаған.
Кедей өлсе, үйіне.
Күңіреніп бармаған.
Аттана шауып, бай өлсе,
Қирағаттап Құранды,

⁴⁸ Зікір – ауру адамға айтылатын бақсы сарыны.

⁴⁹ Жаназа – Ислам дініндегілердің өлген адамға оқитын намазы.

⁵⁰ Підия – дұға жолына жұмсалатын шығын ақы.

Күні-түні сарнаған.
Қайыр-зекет бермесен,
Сөзіме менің көнбесең,
Дозақ бар, – деп қорқытып,
Қылмаған пәлең қалмаған,
Оңбайтын молда жері осы.
Жақсы көрсе молданы,
Көз бояушы зұлым, – деп,
Көпшілік неге қарғаған?
Өзің де бір күн шүү дейсің,
Өлмей қалмас жанды адам.
Жарым түнде шабасың,
Өліп кетсе малды адам.
Елде көп әлім молда, залым молда,
Халыққа залымдығың мәлім, молда,
Сыбырлап азғырасың эзезілді,
Қосылмас бізге сенің қаның, молда.
«Кұдай бір, Құран шын», – деп азғырасың,
Ораза⁵¹, намазсызды жазғырасың.
Жол сызған келешекке еш нәрсең жоқ,
Мұнымен қайтып жұртты мәз қыласың.
Аңдап бас, салғыртсынбай аяғыңды,
Екінің бірі өлер, ерегіссе, деген сөз бар,
Есіңе түсіремін баяғыңды.
Абакқа қай қазақтың малы жетер.
Көз көрмей, жалған сөздің бәрі бекер.
Елінде қысы-жазы балық аулап,
Тентіреп осыменен күнің өтер.
Молда ақын, сонша неге мақтанасың?
Мақтанып, көтеріліп, шаттанасың.
Балықтан тапқаныңды шығынға сап,
Старшын, би болысты атқарасың.
Пенде жоқ жақсылыққа таласпайтын,
Мейірсіз бай кедейге қараспайтын,
Би мен қу алдап қаның,

⁵¹ Ораза – рамазан айында міндетті түрде орындалуға тиісті діни парыздардың бірі.

Теспей сорып
Мінез бар иттердің аластайтын.
Байлардың құлқы жаман мақтайтұғын,
Ат мініп, асын ішкен жақтайтұғын.
Нашардың күшіменен пайдаланып,
Жері осы маған байдың жақпайтұғын.
Қу молда, орыны жоқ сарнамалық.
Байлар жүр кедей күшін пайдаланып,
Байды мақтап, нашарды аузыңа алмай,
Мұнымен оңаласың қайда барып?!
Шықпайсың қыр басына мұныменен,
Болды, сөзді сөйлегін құныменен.
Жамбылдың айғай салған даусыменен,
Тау мен тас ән қосады үніменен.
Кетерсің жерге кіріп, жынды, антұрған,
Мен саған қаһарлансам шыныменен.
Не тоқталып, не жеңіп, не жеңіліп,
Созылып отырғанша күніменен.
Аз сөздің тәттілігі болар балдай,
Отырсың айтыспақ боп көңілің дардай.
Қабанды⁵² Бақтыбай мен ап келсең де,
Келеді шаужайымнан ешкім шалмай!
Көтере көп мақтадың елінді сен,
Айтыссаң буғын бекем белінді сен.
Бұл жаққа күліп келіп, жылап қайтсаң,
Табуға қиын болар жерінді сен.
Әдепті мейман болсан, сыйың болар,
Сый білмес сиыр болсаң, қиын болар.
Алыстан аңсап келіп, шаршап қайтсаң,
Тағы да бір бас қосқан жиын болар.
Бұл істің уағында болғаны анық,
Айтысты көтерелік жоғары алып.
Сөйлеген көңіліндегі сөзің болса,
Осымен бір кішкентай доғаралық.

⁵² Қабан – XVIII ғасырдағы Жалайыр тайпасының ірі ақыны.

Досмағанбет:

Ал, Жамбылым, Жамбылым,
Ежелден жүйрік даңғылым.
Кезекпенен сөйлелік,
Сөзімді тосқын, Жамбылым.
Алпысқа жасың келгенде,
Төгіліп, тасып дариядай,
Басылып қалған арының.
Молдалығым айып па
Үйреткен саған Құдайды
Құран сөзін ұқпаған
Сендей надан оңбайды.
Зекет алса, молдалар,
Ұжмаққа жұртты жолдайды,
Молда өтірік айтпайды,
Оны Құдай қолдайды.
Елеуретіп сөйлейсің,
Алақтатып көзіңді
Әзәзілден сабақ ап,
Бүлдіріпсің сөзіңді.
Құранға тіл тигізсең,
Күпір⁵³ деймін өзіңді
Мен бір енді сөйлейін:
Жалайырдың бегінен,
Белгілі ата-тегінен,
Айтуға тура кеп отыр
Абақ, Тарақ шегінен.
Нокта ағасы – қолбасы.
Дулаттың⁵⁴ бізге не пайда
Құмырсқадай көбінен.
Теріп айтып келермін
Бергіден арғы еліңнен,
Әулие ата, Шымкенттен.
Бозадан басқа асы жоқ,
Жар жатақтың астында,

⁵³ Күпір – араб сөзі, діннен шығу, дін жолынан безу деген мағынаны білдіреді.

⁵⁴ Дулат – Ұлы жүз құрамына енетін ірі тайпалардың бірі.

Күнге күйіп түскендей,
Қыздарыңның шашы жоқ.
Бірін-бірі көп дескен,
Бозақормен ептескен.
Жақынынан басқа қасы жоқ.
Досмағанбет бұл молда,
Әрбір әнге салады.
Меркіден бергі туғанын
Салған қыстақ, қаланы.
Үй басына бес тауық,
Кірсян⁵⁵ боп қарады.
Қысты күні болғанда
Көшкіннен өлген бұғының
Терісін сылып алады.
Алып келіп базарға,
Ыстап етін сатады.
Бес тиыннан ақша алса,
Жерден алтын тапқандай
Қуанып үйіне қайтады.
Енді айтайын, Жамбылым,
Меркіден бергі еліңді,
Кірсянға жазылған,
Бәрі орысқа көнімді.
Меніменен айтыссаң,
Сындырармын беліңді.
Өткенді айтып, менменсіп,
Көтересің көңіліңді.
Ол күндегі батырлар,
Бәрі жерге көмілді.
Елді, міне, бүлдіріп,
Жайлады жау жерінді.
Айта бермей өткенді,
Шығарып құмар-шерінді
Айтсайшы, Жамбыл, тағы да,
Абақтан енді ұл бар ма,
Құтқаратын еліңді.

⁵⁵ Кірсян – крестьян, шаруа.

Көектен басқа құсын жоқ,
Көкпектен басқа шөбің жоқ.
Қозы жауырын қурай жоқ,
Жігітiңнiң күшi жоқ.
Көкнәр⁵⁶ iшкен кiсiдей,
Адамыңның түсi жоқ.
Түсi менен есi жоқ.
Етiн нанмен көбейткен,
Сөйтiп, к... шөмейткен,
Сиырын айдап, өк-өк, – деп,
Тапқан анам еркек деп,
Қорқып, бұғып қалмаспын.
Егер қырсық шалмаса,
Алдыма жүйрiк салмаспын,
Шапқан жерiн қиятын,
Күшiн қолға жиятын.
Өткiр қылыш алмаспын.
Тарлан тартып қалыпсың,
Аузыңнан шалыпсың.
Буыныңды бекiтiп,
Аяғыңды дәл басқын.
Құмар болса айтысу,
Жыққанымыз алуға,
Жұртқа олжа салуға,
Бәйгiге тiгiп мал-басты.
Айтысам деген онда жоқ,
Келе-ақ өзiң жармастың,
Сендей-сендей көп ақын
Көргенде менi өтiнген.
Атысса қолды болмай ма,
Таяқ өтсе етiңнен.
Меркiден бергi туғаның,
Он-он үйiң бiрiгiп,
Әрбiр тауға бекiнген,
Шегаралас болған соң,

⁵⁶ Көкнәр – наша, қорқормен тартады.

Хан Орманы⁵⁷ бас болып,
Қырғыз шапқан шетіңнен.
Өзі жақсы еліңнен,
Сенің. тиіп кесірің,
Көштерің басып жыл сайын,
Берекемді кетірген.
Сия салдым сауытқа,
Құмармын жастан сауыққа.
Еліңді қырғыз шапқанын,
Олжаға қырғыз батқанын,
Жылы есімнен шығыпты,
Ит пе, қой ма, тауық па?
Ақыным, Жамбыл, жалықпа.
Асығып өлең айтам деп,
Бір киеге жолықпа!
Елің кедей болған соң,
Мал таба алмай, қыз сатқан.
Менің жеген балығым
Мұнан жаман болып па?!
Менменсінген сендейді
Біз де ақынбыз іздеген.
Үйінен жылан шыққандай,
Жаз кетсе, қаңғып, күз көрген,
Байлығың сенің қайда бар?
Мал орнына қыз берген.
Бір жарамды жігіті,
Дулатыңның Алпысбай,
Күнде арақ ішкені,
Орыстың үйі түскені,
Закоскесі қиярдан,
Алдында тақтай үстелі.
Сен Абақтың жүйірігі,
Мен тұлпары Тарақтың,
Жаңылдырма тілімді.
Жаратқан, Тәңірім, күштісің,
Дүниеге жан ғып жараттың.

⁵⁷ Орман – XIX ғасырда өмір сүрген қырғыздың шоқ манабы.

Алуан-алуан ел етіп,
Жер жүзіне тараттың,
Бәрекелді, Жамбылым,
Өтірікті шындай ғып,
Жалған сөзді дыңдай ғып,
Жұртты аузына қараттың.
Сатып алып кеселді,
Пайдасы қанша арақтың,
Салты осы ма еліңнің?!
Биі, байы, болысың.
Босатпас алдын қабақтың⁵⁸,
Арақ десе, жымындар.
Құлқыны құрып қылмындар.
Мейлі, қазақ, орысы.
Ішпесе басы ауырар,
Қалаға жақын қонысы.
Күнде салып салықты,
Зар қақтырып халықты,
Мойнынан түспес борышы.
Жерінді сатып ұлыққа,
Жесе, тоймас құнықпа,
Тарылған жұрттың өрісі.
Оразалы дегенің
Қарындасын өзі алып,
Есітпеген жол салып,
Бір тентектің кесірі,
Шулады Дулат қозғалып.
Көп ұзартып созбалық.
Бұл да жетер басыңа,
Әділдіктен озбалық.

Жамбыл:

Албырт жиен, Жалайыр,
Елінде бұзық жоқ болса,
Қожақан ішті неге арақ?
Әулие, сопы көп болса,

⁵⁸ Қабақ – арақ сағатын дүкен.

Көпке тиер кесірің,
Кожа мен молда бек болса,
Дәулетті ататек болса,
Бойыңда арамкек болса,
Молда емес, ол әзәзіл,
Сүйкімсіз, жұртқа жек болса,
Сол Қожақан болысың
Мекеге барды қажы боп,
Боза, арақ ішкен соң,
Айтады несін қажы деп,
Пара тағы жейді екен,
Ел ішінде қазы боп,
Арамтамақ, ақ білек,
Қол астын жемей, қолдай ма?
Басшы әділ болмаса,
Жұртқа әділдік орнай ма?
Ел қорғайтын ұл туса,
Елді дұшпан торлай ма?
Шаңымды менің шалмайсың,
Ұрсаң да қамшы борбайға!
Қырсық шалса жолыңды,
Ісінді Құдай оңдай ма?!
Төрт түлік мал тұрғанда,
Сойдырып шошқа соғымға,
Шариғат жолы сондай ма?!
Сен білмейсің, мен айтсам,
Қосшыбайдың атасы,
Қайырсыз бай Қалдайың
Тоғайдан торай қоймаған,
Адалдап жиған малдайын.
Ажырата білмеген,
Адал мен харам қандайын.
Шариғаттын⁵⁹ жолында,
Арам жемек бар ма екен?
Албырт жиен, Жалайыр,
Еліңнің салты мынадай:

⁵⁹ Шариғат – араб сөзі, мұсылман дінінің жарлықтары мен заң ережелері.

Жасын кәміл толтырып,
Қыз өсірдің бұладай.
Алыстан келген сәудегер,
Бір керегін сатып ап,
Кездемесін сатқан боп.
Қыздарыңмен жатып ап,
Зауқын сафа⁶⁰ қылады-ай,
Мақтанарлық жәйің жоқ,
Желпінген көңіл басылып,
Желіккен жүйрік тынады-ай.
Сәудегер, молда зұлымсың,
Халықтың көзін боядың,
Қайыр басқан тұмадай.
О да сенің кесірің,
Кемуге себеп несібең.
Алты ауызды ала боп,
Басынды төре сұрады-ай,
Мен боламын ханың, – деп,
Хан салығы қалың, – деп,
Хандығым жұртқа мәлім, – деп,
Еліңді қысты, қанады-ай.
Ханнан көріп қанауды,
Ат, айғыр қалмай жараулы,
Күйзеліп жұртың жылады-ай.
Көтердің жұртқа бас қылып,
Қайыры көпке тимеген,
Қаны қара залымды,
Залымдығы мәлім-ді,
Алдына тура бара алмай,
Барып жауап ала алмай,
Айта алмадың зарыңды.
Жылқы, түйе, сиырмен,
Қой, ешкіні сойыс деп,
Тартуға тарттың барыңды,
Тартып алды еріксіз
Жүк артатын нарынды,

⁶⁰ Зауқын сафа – араб сөзі, ойын-сауық мағынасында.

Көз жасына қарамай.
Жылатып, кемпір-шалыңды.
Хан жарлығы солай деп,
Бұқара бізге оңай, – деп,
Жер жақсысын бай алып,
Бай патшаға теңеліп,
Өрісің қатты тарылды.
Ел қорғайтын ерлерің
Алдына барып бас иіп,
Алдиярлап жалынды.
Төрелер келіп, жәй салды
Алтынемел белінен,
Жайлау, қыстау мекен ғып
Күреңбел деген жерінен.
Мал, басыңда ерік жоқ,
Жауға бердің жеріңді,
Жүре алмай қорқып шенінен.
Жоқтамай намыс, арынды.
Мықты болсаң, сұраттың
Ханға неге еліңді?!
Қаны қара сұмырай,
Қатты басты беліңді.
Үн шықпадың, тұншықтың,
Шығара алмай шеріңді.
Ханның сесін қайырып,
Еліңді даудан айырып,
Алмадың қалай кегіңді?!
Әулие болса, қайда еді
Ескелді би мен Балпығың?!
Төреге елің сұратып,
Нашарларын жылатып,
Қадірін білмей халқының,
Байтақ жатқан кең елге
Тиді кесір шарпының.
Елеуреп ең еңтігіп,
Басылды ма қарқының?!

Ат-тоңынды олжа ғып,
Қайт еліңе, жарқыным.
Жалайырдың ішінде.
Сенің бабаң Балғалы,
Балғалының байлығын
Отырсың ба салғалы?
Байлығың сонша көп болса,
Неғып жүрсің бұл жақта
Зекет, құшыр алғалы?
Ант ұрған, – деп айтады
Жалайырды Қарғалы.
Қажылық қалып жайына.
Қожамет, Қожақан
Үйінен арақ кетпейді,
Сөзімнің бар ма жалғаны?
Бәрін де айтып берермін,
Тағы да болса қалғаны.
Ауыз бірлік қыла ма,
Ашулы болған кектісің,
Байдан кедей бөлініп,
Байға қара көрініп,
Кедей ашу етпесін.
Аузың бармай отыр ма
Айтуға Көлбай, Маманды.
Мырза, Күшік, Жалайыр,
Андаста зұлым Аманды?
Кедейге жаны ашымай,
Жақсылық іздеп басына,
Жоламай пәнде қасына,
Маман берер сазанды,
Шулатып бала-шағанды.
Қарсы жауап айтуға
Келтірмеген шаманды.
Жалақор деп айтамыз
Жұртына бүлік салғанды.
Би мен болыс, бай, манап.

Пристав, князь, чиновник
Шулатты бала-шағанды,
Қай жақсың бар оларға
Қарсы тұрған табанды.
Қариямын, сұраймын,
Сөзіме жауап бер деймін.
Сиқыршы залым, қу молда,
Бұған жауап бермесең,
Қыс к... сен деймін,
Сөз иесі мен деймін.
Ашып қара көзінді,
Жөндеп сөйле сөзіңді.
Бола алмайсың сен, сірә,
Меніменен тең деймін.
Сендей-сендей ақынның
Сөзбен жанын емдеймін.
Өлеңмен шын тасысам,
Ағып бір жатқан селдеймін.
Халықтың досы кім десең,
Айтамын мен, білмесең.
Өлгенменен барабар,
Бір басыңды кірлесең,
Көмусіз бір күн қаласың,
Көпшілікті тілдесең,
Көпшілік – дария көл дейтін
Сол дариядан қансам, – деп,
Әркім-ақ аңсап шөлдейтін.
Елді жауға бермейтін,
Шетіне дұшпан келмейтін.
Ерегіскен ерлердің,
Қанша дұшпан жабылса,
Шыбын құрлы көрмейтін.
Бақытын жұрттың өрлетіп,
Мәңгі рухы сөнбейтін.
Есеңгіреп жүрмесең,
Елді неге даттайсың?

Екі жүзді болмасаң,
Байды неге мақтайсың?
Қайыры көпке тимеген,
Әкімдікпен билеген,
Жарлы-жалшыны сүймеген
Ханды неге жақтайсың?
Жегенің көп шашыңнан,
Қылмысың үлкен басыңнан,
Халыққа тиген пайдаң жоқ,
Қайтып тұзын ақтайсың?!
Екі ұртыңды қампitivity,
Сөйлейсің сен аптығып.
Елінде ер бар ма? – деп,
Сұрайсың және шаптығып,
Жердің шелін сел жуар,
Елдің кегін ер қуар.
Дауыл тұрса, бұлт қуар.
Жердегі жауды жұрт қуар,
Ерліктің оты лапылдап.
Аспанға шығар күн туар.
Сол майданда жарқылдап,
Қолына алмас қару ап,
Алатаудан ақырған,
Жауын жеңіп жапырған
Қарасайдай ұл туар.

МАЗМҰНЫ

Құрастырушыдан.....	3
Н.Ә.Назарбаев «Адалдық пен адамгершіліктің, әділеттілік пен ізгіліктің алып жыршысы».....	5
М.Әуезов «Жамбылдың айтыстағы өнері».....	22

ӨЛЕҢДЕР

Шағым	38
Әкеме	39
Тәйтi мен Шыбыл шалға.....	39
«Мекеге бiреу барса, Шыбыл барсын».....	40
Сарыбайға.....	40
«Айрылдым арманменен».....	41
Байұзақ молдаға.....	41
Кәмшат қыз	41
«Сыртың бiр сұлу жан екен»	42
Сараң бай мен жомарт кедей	43
«Бай жалтаң».....	43
Өлеңшi Омарға.....	43
Жаныс ақынға	44
Жылқышы	44
Пұшықтың ұрыға айтқаны.....	45
Кетiптi ғой басың ауып	46
Әзiл.....	46
Сараң келiнге.....	46
Кесiрлi қатынға	46
«Ел едiң құт дарыған...»	47
Қуғын	47
Шәбденге	48
Сырттанға	49
«Төментiннен келесiң».....	49
Сыздық сұлтанға.....	50
Есте қалған әңгiмелерден	52
Мәмбетке	55
«Сәдiрмекке ат шапты...»	56
Сәт сайланарда.....	56
Жалғызбын деп жүрмесiн	57
Тiлемiске.....	57
Абышқа.....	57

Мәңке туралы.....	58
Артықша туған азамат.....	59
Қабат тусын күн мен ай.....	60
Өсиет.....	61
«Көп қарға тең келмейді...».....	61
Шалтабайға.....	61
Қалиға.....	62
Көкімге.....	63
Тоқтағұлға.....	63
Кедей күйі.....	64
Есенәлі мешкейге.....	64
Қисыбайға.....	65
«Үштоқал болыс болды...».....	65
Әділдік керек халыққа.....	65
Кәдірбайдың төбеті.....	76
Өстепкеде.....	81
«Халықтың еркі кетті...».....	81
Патша әмірі тарылды.....	82
Зілді бұйрық.....	83
Халық кегі.....	87
Жол үстінде.....	87
Таппаспын сендей салақты.....	87

А Й Т Ы С Т А Р

Жамбыл мен Айкүміс.....	88
Жамбылдың Бақтыбай ақынмен танысуы.....	90
Бөлектің қызы мен Жамбыл.....	92
Сары ақынмен қағысу.....	94
Майкөтпен дидарласу.....	95
Жамбылдың Шыбыл шалға айтқаны.....	98
Жамбыл мен Бөлтірік.....	99
Құлмамбет ақын мен Жамбыл ақынның айтысқаны (<i>Сәкен Сейфуллин жариялаған нұсқа</i>).....	101
Жамбыл мен Құлмамбет.....	108
Құлмамбет пен Жамбыл ақынның айтысқаны (<i>Үмбетәлі Кәрібаев жеткізген нұсқа</i>).....	123
Жамбыл мен Сарбастың айтысы.....	137
Жамбылдың Сарбаспен айтысы (<i>С.Шарипов жазып алған нұсқа</i>).....	167
Жамбыл мен Досмағанбет.....	257

Жамбыл ЖАБАЕВ

ШЫҒАРМАЛАРЫ

Бірінші том

Редактор Мақпал ҚҰРМАНБЕК
Корректор Ләззат ОСПАНҚЫЗЫ
Дизайнер Айкерім ЖЕКСЕНБИЕВА
Тех. редактор Еркін ТЛЕПБЕРГЕНОВ

ISBN 978-601-03-0414-7

ИБ № 201

Басуға 05.04.2016 ж. қол қойылды.
Пішімі 84x108 1/32. Офсеттік басылым.
Қаріп түрі “Times New Roman”. Көлемі 15,0 ш.б.т.
Таралымы 2000 дана. Тапсырыс № 201/1321.

«ҚАЗАқпарат» баспа корпорациясының баспаханасы